

Teruggang en uittreding

Processen van deradicalisering ontleed

Froukje Demant
Marieke Slootman
Frank Buijs
Jean Tillie

© 2008, IMES/Froukje Demant, Marieke Slootman, Frank Buijs & Jean Tillie

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt doormiddel van druk, fotokopie, of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

Foto omslag: Roeland Koning/ Studio Koning

Dankwoord

In het najaar van 2006 begonnen we gedrieën aan dit onderzoek: Frank Buijs als projectleider, Froukje Demant en Marieke Slootman als zijn teamleden. Helaas hebben we dit project niet in deze formatie kunnen afmaken. Zeer onverwachts is Frank op 2 september 2007 tijdens zijn vakantie in de Zwitserse bergen overleden. We missen zijn open nieuwsgierigheid, zijn kritische blik, zijn creativiteit en zijn warme persoonlijke belangstelling. Hij heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het onderzoek naar radicalisme in Nederland en we betreuren het dat hij zijn onderzoeksplannen niet verder ten uitvoer kan brengen.

Aan ons was de taak om het onderzoek zonder Frank voort te zetten. Daarbij hebben we veel steun gehad van Jean Tillie, die de begeleiding van het project verder op zich heeft genomen. We willen hem nadrukkelijk bedanken, want het werk van Frank overnemen was niet gemakkelijk. We hebben de plezierige samenwerking met hem enorm gewaardeerd.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding. De begeleidingscommissie bestond uit M. Fennema (Universiteit van Amsterdam), B. de Graaff (Universiteit Leiden), E. Kleemans (Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie-centrum), M. de Koning (International Institute for the Study of Islam in the Modern World), R. Meertens (Universiteit van Amsterdam), C. Mellis (Gemeente Amsterdam) en S. Tempelman (Ministerie van Justitie). Namens de opdrachtgever fungeerden T. Erkens als voorzitter en H. van Miert als secretaris van de begeleidingscommissie. We bedanken de leden van de commissie voor hun kritische doch constructieve op- en aanmerkingen.

Tot slot willen we onze dank uitspreken naar alle respondenten. We kunnen ze niet bij naam noemen omdat aan alle respondenten anonimiteit beloofd is, maar zonder hen hadden we dit onderzoek niet kunnen uitvoeren. We bedanken hen voor hun tijd en vooral voor hun openheid.

Frank leerde ons ‘in de koppies’ van radicalen en gederadicaliseerden te kijken. Als het een keertje niet meezat citeerde hij Leo Vroman: ‘Scheppen gaat van Au!’. We hebben geprobeerd dit project goed af te ronden, al ging het zonder Frank soms extra van Au. We hopen dat hij tevreden zou zijn met het eindresultaat.

Amsterdam, 31 juni 2008

Froukje Demant
Marieke Slootman

Samenvatting

Deze studie probeert een antwoord te geven op vragen zoals: Wat maakt dat radicale bewegingen afbrokkelen? Hoe komt het dat een gewelddadige koers op een gegeven moment afgezworen wordt? Waarom zeggen sommige personen hun radicale groep vaarwel? En omdat islamitische vormen van radicalisme veel aandacht krijgen, en men in Nederland daarmee relatief onbekend is, proberen we met name uitspraken te doen over een mogelijke teruggang van dit verschijnsel. We zeggen iets over mogelijke deradicalisering in de toekomst en over hoe dit proces van deradicalisering desgewenst te ondersteunen zou zijn.

Omdat er echter nog geen sprake is van teruggang van islamitisch radicalisme, moeten we kijken naar andere gevallen van deradicalisering, waar we wel de teruggang van kunnen analyseren. We onderzoeken de radicale Molukkers in de jaren '70, de kraakbeweging in de jaren '80, de extreemrechtse Centrumstroming in de jaren '80-'90, en we analyseren het specifieke karakter van religieuze radicale bewegingen ten opzichte van niet-religieuze radicale bewegingen. We onderzoeken waarom radicale bewegingen ophouden te bestaan (het *collectieve* niveau van deradicalisering) en we onderzoeken op *individueel* niveau waarom individuen hun gedrag en opvattingen matigen en/of uittreden uit een radicale groepering.

Met behulp van een analytisch raamwerk op zowel collectief niveau (ontwikkeld in hoofdstuk 2) en individueel niveau (hoofdstuk 6) analyseren we de deradicalisering van de drie historische casussen. We kijken naar de rol die verschillende factoren gespeeld hebben bij de teruggang van de bewegingen zoals naar voren komt uit literatuur en uit interviews (hoofdstuk 3), en bij individuele deradicalisering zoals naar voren komt uit interviews (hoofdstuk 7). Omdat het bij de historische casussen gaat om niet-religieuze bewegingen, onderzoeken we ook in hoeverre religieuze radicale bewegingen zich op een unieke manier onderscheiden van niet-religieuze bewegingen (hoofdstuk 4). Op basis van wat we weten over islamitisch radicalisme in Nederland, analyseren we de overeenkomsten en verschillen met de andere casussen, aan de hand waarvan we verwachtingen formuleren over de mogelijke teruggang van islamitische radicalisme en de factoren die hierbij een rol kunnen spelen (hoofdstuk 5 en 7). Ook trekken we lessen uit verschillende deradicaliseringsprogramma's wereldwijd.

Op basis van de drie historische casussen kunnen we verschillende factoren aanwijzen die een belangrijke rol spelen bij de teruggang casussen, en waarvan we verwachten dat ze van invloed zullen zijn op een eventuele toekomstige teruggang van islamitisch radicalisme.

Tabel 1: De (historische/verwachte) rol van collectieve factoren bij teruggang

Factoren	Radicale Molukkers	Kraak beweging	Extreem rechts	Islamitisch radicalisme
Bewegings-factoren				
Falende ideologie	+++	+	++	+
Falende strategie	+++	++	+	++
Falende organisatie	O	+++	++	+
Falend leiderschap	+	++	++	+
Behoeften leden				
Leden groeien als cohort uit beweging	+	+	O	O
Nieuwe generaties niet aangetrokken	++	++	O	++
Externe factoren				
(Inter-) nationaal of lokaal conflict verdwijnt/verandert	++	+	O	+
Overheid: repressie	++	++	+++	+
Overheid: insluiting	+	+	+	+
Overheid: hervorming	+	++	O	+
Publieke opinie	++	++	+++	++
Aantrekkelijke rivaliserende interpretatie	++	O	O	++

De bewegingsfactoren blijken erg belangrijk te zijn bij teruggang van een beweging. Bij alle drie de historische casussen hebben ze een sterke rol gespeeld. De bewegingen gingen terug zowel doordat de aantrekkelijkheid van de *ideologie* afnam, als de aantrekkelijkheid van de *strategie* – vooral wanneer er een gewelddadige koers gekozen werd. Ook een falende *organisatie* speelde een grote rol. Vooral de teruggang van de kraakbeweging en verschillende extreemrechtse organisaties hing samen met machtsspelletjes, interne conflicten en interne verharding. Ook hing de teruggang in de drie gevallen samen met een gebrek aan capabele, charismatische *leiders*.

Ook kan het een rol spelen, zoals bij de Molukkers en de kraakbeweging, dat *nieuwe generaties* zich niet meer tot de beweging aangesproken voelen, bijvoorbeeld door een veranderde tijdgeest of imago van de beweging.

Er zijn verschillende externe factoren die de kracht van de beweging beïnvloeden. Zo kan een *verandering van een (inter-) nationaal conflict* effect hebben, wanneer de radicale ideologie op dit conflict gestoeld is. Maar het zijn vooral een *repressief overheidsbeleid* en de *publieke opinie* die een grote rol kunnen spelen bij teruggang. Bij de Molukkers en de kraakbeweging onderdrukte de staat op gewelddadige manier radicale acties waarbij de wet werd overtreden. De ontstane interactie van geweld verdeelde de bewegingen. Het deed mensen twijfelen over hun deelname en over wat de beste manier was om de doelen te behalen. Ook bleek dat door de geweldsspiraal het geweld ‘naar binnen sloeg’, waardoor de sfeer in de bewegingen verhardde. Maar tegelijkertijd zorgde het gebruik van geweld door politie bij de krakers aanvankelijk juist voor radicalisering van de krakers. In reactie op

politiegeweld gingen zij gewelddadige middelen inzetten. In het geval van extreemrechts lag de rol van repressie anders. Het ging bij de teruggang van de extreemrechtse Centruumpartijen om een restrictief maatschappelijk en politiek klimaat, waarin niet serieus ruimte werd gemaakt voor de wensen van extreemrechts. Extreemrechts en haar actieve leden werden gestigmatiseerd en uitgesloten van de samenleving. Het was meer uit frustratie en uit de onmogelijkheid om te functioneren, dat mensen deze beweging verlieten – of er in eerste instantie al niet tot toetraden, zelfs al konden ze zich vinden in de extreemrechtse agenda. De rol van de publieke opinie hangt samen met een afname van goodwill bij de bevolking (en bij de eigen etnische groep), al dan niet vanwege een veranderde tijdgeest of vanwege gewelddadige acties. Dit zorgde voor twijfel onder de leden en voor een afname van nieuwe aanwas.

We formuleren de verwachte rol die de factoren uit het model kunnen spelen bij een mogelijke toekomstige teruggang van islamitisch radicalisme in Nederland. We bespreken hier de vier belangrijkste (verwachte) factoren. Ten eerste zal in het geval van gewelddadige acties een *fallende strategie* een belangrijke rol kunnen spelen. De effecten van gewelddadige acties zullen waarschijnlijk de ideologische discussies verder aanwakkeren en mogelijk de steun doen afnemen voor gewelddadige strategieën. Wel is het zo dat de voorkeur voor een niet-gewelddadige koers lijkt te berusten op strategische argumenten, en dat deze voorkeur om zou kunnen slaan als er met gewelddadige acties resultaten behaald worden. Daarnaast kan de afname van aanhang onder *nieuwe generaties* een rol spelen. Het islamitisch radicalisme weet momenteel goed de potentiële aanhang te bereiken. Deels komt dat doordat veel moslims zich niet geaccepteerd voelen en doordat radicalisme en islam vaak vereenzelvigd worden in het publieke debat. Het is te verwachten dat de aantrekkingskracht afneemt wanneer moslims zich meer thuis voelen in Nederland, wat een sterk effect zal hebben op de radicale beweging. Dit hangt dus samen met de *publieke opinie*. Een meer inclusieve sfeer waarin (orthodoxe) moslims zich meer thuis voelen in Nederland, zich meer serieus genomen voelen en minder met radicalisme vereenzelvigd worden, zal waarschijnlijk radicalisering doen afnemen. Het negatieve imago dat de kraakbeweging en extreemrechts tegenwerkte, heeft in het geval van islamitisch radicalisme een grotendeels tegengesteld effect, omdat veel mensen zich *als moslim* hierdoor aangesproken voelen. Dit veroorzaakt een gevoel van solidariteit, doet de rangen sluiten en voedt woede en frustratie. Bij minder druk op de moslimgemeenschappen, zal er waarschijnlijk meer ruimte komen voor tegengeluiden. En het zal waarschijnlijk invloed hebben op teruggang van radicalisme wanneer in de moslimgemeenschappen duidelijker stelling genomen wordt tegen radicale uitwassen. Het zal daardoor ook effect hebben als mensen, waaronder ouders, beter weten hoe ze met radicalisering van jongeren om moeten gaan, en deze jongeren minder zullen isoleren. Tot slot kunnen aantrekkelijke rivaliserende interpretaties een rol spelen bij teruggang. Er is een grote kans dat een goed ontwikkeld alternatief gedachtegoed, dat ook op overtuigende wijze tegemoet komt aan verschillende behoeften van moslimjongeren (zingeving, binding, rechtvaardigheid), een deradicaliserend effect heeft.

Het religieuze karakter van islamitisch radicalisme heeft twee belangrijke consequenties, waardoor deze vorm van radicalisme verschilt van de drie casussen. Ten eerste wordt de radicale islamitische ideologie in de seculiere Nederlandse samenleving beschouwd als *illegitiem*, als een irrationeel streven met argumenten die niet serieus te nemen zijn. Dat maakt het moeilijk een gelijkwaardige discussie aan te gaan. Daarnaast maakt het

religieuze karakter *insluiting* extra moeilijk. Vanwege de scheiding tussen kerk en staat kan de overheid zich nauwelijks mengen in de ideologische discussie tussen radicale en niet-radicalen opvattingen, omdat het een religieuze ideologie betreft.

Vervolgens gaan we in op individuele deradicalisering. We onderscheiden drie verschillende soorten motieven die een rol spelen bij deradicalisering: normatieve factoren (wanneer de ideologie niet meer voldoende aanspreekt), affectieve factoren (wanneer de sociale en organisatie-aspecten niet langer tevredenstellen) en continuerende factoren (wanneer de praktische omstandigheden niet langer tevredenstellen). Alle drie soorten factoren treffen we aan bij bijna alle soorten gederadicaliseerden. We trekken verschillende algemene conclusies. Ten eerste speelt *afwijzing van gewelddadige actie* een grote rol bij deradicalisering, maar dit kan verschillende redenen hebben: redenen van ideologische aard (geweld is inherent slecht, geweld leidt tot ongewenste vijandschap), van strategische aard (met geweld wordt niet de gewenste toekomst bereikt), of van organisatorische aard (geweld slaat naar binnen en leidt tot verloedering van de eigen beweging). Ten tweede kan deradicalisering voortkomen vanuit het besef dat de *gewenste toekomst niet haalbaar* is. Dit besef kan een sterk demotiverend effect hebben en ertoe leiden dat radicalen gaan twijfelen aan het nut van radicale acties. Vaak hangt dit besef samen met het mislukken van een radicale actie; het is het besef dat alles op alles is gezet, dat men tot het uiterste is gegaan, maar dat de gewenste toekomst geen stap dichterbij heeft gebracht. Een andere belangrijke ideologische factor is een verandering in de visie op de huidige wereld. Vaak gaat het daarbij om het besef dat men onderdeel is van de samenleving en die binding als belangrijk ervaart. Men wil deze maatschappij niet langer meer als vijand zien. Naast deze normatieve factoren kan ook *teleurstelling in de beweging* een belangrijke factor zijn bij deradicalisering. Teleurstelling in de groep kan leiden tot twijfels over de haalbaarheid van die idealen. Of men kan teleurgesteld raken in de slagkracht van de groep, wanneer de groep weinig politieke invloed heeft. Als vijfde spelen *praktische leefomstandigheden* een belangrijke rol. Veel gederadicaliseerden noemen factoren als het uit de beweging groeien, verantwoordelijkheden krijgen, en een eigen leven willen opbouwen, als factoren die een rol speelden bij hun deradicalisering.

Naast motieven die leiden tot deradicalisering, zijn er ook drempels die deradicalisering verhinderen. Zo vormt de loyaliteit aan de eigen gemeenschap bij radicalen uit minderheidsgroepen een drempel voor deradicalisering. Ook een gebrek aan maatschappelijke perspectieven en sociale alternatieven kunnen een drempel vormen bij uittreding. Daarnaast kunnen ook innerlijke drempels een rol spelen. Het gaat dan vooral om het besef dat de eigen leefstijl niet goed bij je past, of dat de eigen waarheid niet de enige waarheid is.

Een belangrijke trigger voor deradicalisering komt vanuit *significant others*. Dit zijn personen die de radicaal vertrouwt en respecteert, en die een ideologische discussie met de radicaal aangaan. Omdat de radicaal (enigszins) openstaat voor de mening van deze persoon/personen, is er de mogelijkheid dat hij of zij wordt beïnvloed door de ander, en er een proces van twijfel over de eigen ideologie op gang komt.

Op basis van de resultaten doen we een aantal beleidsmatige suggesties op collectief niveau:

- *Zorgvuldig overwegen wat aangepakt moet worden en wat niet.* Welke maatschappelijke verschijnselen zijn (on) wenselijk? En welke aanpak past binnen een open, democratische samenleving?
- *Stimuleren van de democratische aanpak* om een gewelddadige strategie te ontmoedigen. Het is daarbij belangrijk dat mensen die op democratische manier iets willen bereiken serieus genomen worden. Ook het versterken van het aanbod van concurrerend niet-radicaal (democratisch) gedachtegoed valt onder een democratische aanpak.
- *Publieke debat en sfeer in Nederland meer inclusief maken*, waardoor er meer ruimte zal komen binnen de moslimgemeenschappen om zelf tegengeluiden te uiten tegen radicalisme, waardoor meer moslims kunnen denken in termen van 'Nederland is mijn land' en waardoor de wind uit de zeilen van de radicalen genomen wordt. Ook verkleint dit de kans op averechtse effecten bij repressieve maatregelen.
- *Voedingsbodem wegnemen voor nieuwe aanwas door sociale hervorming* zorgt ervoor dat het radicale gedachtegoed minder aantrekkelijk is voor nieuwe aanwas
- *Radicale eisen niet bij voorbaat afdoen als illegitiem*, zodat de minder radicale stromingen (de apolitieke en politieke salafisten) meer aan de samenleving worden gebonden en de meer radicale stroming (de jihadi-salafisten) de wind uit de zeilen wordt genomen.
- *Zeer zorgvuldig afweging bij het inzetten van repressieve maatregelen*, omdat ze wel heel effectief kunnen zijn, maar ook averechtse effecten kunnen hebben, zoals een geweldsspiraal, een verharding van de strijd en verdere radicalisering van de 'harde kern'. Maar het lijkt dat in het geval van islamitisch radicalisme er vooral een risico is op een *underdogeffect*, waardoor de radicale groep alleen maar aantrekkelijker wordt.

Vervolgens doen we suggesties op individueel niveau:

- *Zorgen voor open ideologische religieuze dialoog door gesprekspartner met overtuigingskracht.* Bij het inzetten van specifieke gesprekspartners in deradicaliseringsprogramma's, met name religieuze of zelfs enigszins orthodoxe gesprekspartners, spelen twee dilemma's, namelijk welke rol is weggelegd voor de overheid hierin binnen een seculiere samenleving, en hoe religieus en orthodox aangeboden alternatief gedachtegoed zou moeten zijn.
- *Open opstellen ten aanzien van orthodoxe religieuze uitingen.* Wanneer er ruimte is voor het experimenteren met orthodoxe denkbeelden en gedragingen, is het gemakkelijker om dit te ontdekken en de houding te matigen dan als dit door anderen sterk wordt veroordeeld en soms zelfs politieke lading heeft gekregen.
- *Beperken van isolement en stimuleren openheid van de samenleving.* Het is belangrijk om isolement van de radicale persoon te voorkomen en ervoor te zorgen dat de samenleving zo veel mogelijk open is om iemand na uittreding weer op te nemen en onderdeel van de samenleving te laten voelen.
- *Consequenties voorspiegelen van de radicale koers.* Het benadrukken van negatieve consequenties van radicalisering kan deradicalisering bevorderen.
- *Ondersteuning bieden bij het oppakken van het eigen leven.* Een verbeterd toekomstperspectief kan de drempel om uit te treden verlagen.

- *Suggesties met betrekking tot organisatorische aspecten van individuele deradicaliseringsprogramma's: (1) Aanpakken van zowel affectieve, normatieve als continuerende factoren. (2) Aanpak baseren op vrijwilligheid en passieve en actieve werving combineren. (3) Zorgen voor samenwerking tussen verschillende instanties.*

Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
1.1	<i>Radicalisering en deradicalisering</i>	4
1.2	<i>Een onderzoek naar deradicalisering</i>	6
1.3	<i>Opbouw van het rapport</i>	7
2	Collectieve deradicalisering: theoretisch kader	9
2.1	<i>De radicale groep als sociale beweging</i>	9
2.1.a	Drempels tegen uittrede	11
2.2	<i>Aanbod: bewegingsfactoren</i>	12
2.2.a	Formulering van ideologie	12
2.2.b	Organisatorisch vermogen	13
2.2.c	Leiding	14
2.2.d	Samenvattend: bewegingsfactoren bij teruggang	14
2.3	<i>Vraag: behoeften van de leden</i>	14
2.4	<i>Context: externe factoren</i>	16
2.4.a	Maatschappelijk conflict	16
2.4.b	Overheidsbeleid	17
2.4.c	Publieke steun	17
2.4.d	Rivaliserende bewegingen	18
2.4.e	Samenvattend: contextfactoren bij teruggang	18
2.5	<i>Drempels tegen uittrede</i>	19
2.5.a	Sektes	19
2.5.b	Bendes	20
2.6	<i>Samenvattend</i>	21
3	Teruggang van radicale bewegingen: Nederlandse casussen	24
3.1	<i>Radicale Molukkers in de jaren '70</i>	24
3.1.a	De RMS: achtergronden en politieke mobilisatie	24
3.1.b	Radicalisering door opkomst tweede generatie	27
3.1.c	Matiging van de RMS-strijd	32
3.1.d	Radicale Molukkers en het collectieve raamwerk	33
3.2	<i>De kraakbeweging in Amsterdam</i>	35
3.2.a	De opkomst van de kraakbeweging	36
3.2.b	Verharding van de strijd	38
3.2.c	Teruggang van de kraakbeweging	40
3.2.d	Versplinteren, verbreden, doodbloeden	42
3.2.e	De RARA	44
3.2.f	De kraakbeweging en het collectieve raamwerk	45

3.3	<i>Extreemrechts en de Centrumstroming</i>	47
3.3.a	<i>De extreemrechtse beweging</i>	48
3.3.b	<i>De casus van de Centrumstroming</i>	50
3.3.c	<i>De Centrumstroming en het collectieve raamwerk</i>	55
3.4	<i>De drie Nederlandse casussen op een rij</i>	58
4	Teruggang van religieuze vormen van radicalisme	63
4.1	<i>Het religieuze wereldbeeld als extra motivatie</i>	64
4.2	<i>Wat hebben religieuze radicale bewegingen te bieden?</i>	66
4.3	<i>Organisatiekenmerken</i>	68
4.4	<i>Relatie met samenleving en politiek</i>	69
4.5	<i>Conclusies</i>	72
5	Islamitisch radicalisme in Nederland	76
5.1	<i>Beschrijving islamitisch radicalisme in Nederland</i>	76
5.1.a	<i>De radicale ideologie(-ën)</i>	76
5.1.b	<i>Opkomst en ontwikkelingen</i>	78
5.1.c	<i>Het huidige landschap</i>	79
5.1.d	<i>Voorzichtige teruggang islamitisch extremisme en huidige aanpak</i>	83
5.1.e	<i>Islamitische casus en het collectieve raamwerk</i>	85
5.2	<i>Vergelijking met andere casussen</i>	86
	<i>Vergelijking met de kraakbeweging in Amsterdam</i>	87
	<i>Vergelijking met extreemrechts</i>	88
	<i>Vergelijking met de radicale Molukkers uit de jaren '70</i>	90
	<i>Islamitisch radicalisme als religieus radicalisme</i>	92
5.3	<i>Verwachtingen ten aanzien van teruggang van islamitisch radicalisme</i>	93
6	Individuele deradicalisering: theoretisch kader	101
6.1	<i>Motieven voor radicalisering en deradicalisering</i>	102
6.2	<i>De aard van de crisis</i>	105
6.3	<i>Drempels tegen uitbreiding</i>	106
6.4	<i>Aanleidingen en factoren bij niet verder radicaliseren</i>	107
6.5	<i>Samenvattend</i>	108
7	Deradicalisering van individuen. Nederlandse casussen	109
7.1	<i>Factoren gerelateerd aan de ideologie</i>	111
7.1.a	<i>Conclusies t.a.v. factoren gerelateerd aan ideologie</i>	118
7.2	<i>Factoren gerelateerd aan de beweging</i>	120
7.2.a	<i>Conclusies t.a.v. factoren gerelateerd aan de beweging</i>	125
7.3	<i>Factoren gerelateerd aan praktische leefomstandigheden</i>	126

7.3.a	Conclusies t.a.v. factoren gerelateerd aan praktische leefomstandigheden	130
7.4	<i>Drempels</i>	131
7.4.a	Conclusies t.a.v. drempels	134
7.5	<i>Aanleidingen en omstandigheden</i>	135
7.5.a	Conclusies t.a.v. aanleidingen en omstandigheden	138
7.6	<i>Niet verder radicaliseren</i>	139
7.6.a	Conclusies t.a.v. niet verder radicaliseren	143
7.7	<i>Algemene conclusies</i>	143
8	Ervaringen met deradicaliseringsprogramma's	147
8.1	<i>Deradicaliseringsprogramma's voor rechts-extremisten</i>	147
8.1.a	Noorwegen	148
8.1.b	Zweden	153
8.1.c	Duitsland	156
8.1.d	Nederland	158
8.1.e	Beoordeling van de programma's voor rechts-extremisten	159
8.2	<i>Deradicaliseringsprogramma's voor islamitische radicalen</i>	161
8.2.a	Saoedi-Arabië	161
8.2.b	Indonesië	164
8.2.c	Andere hereducatie programma's	165
8.2.d	Birmingham	166
8.2.e	Amsterdam	168
8.2.f	Beoordeling van de programma's voor islamitische radicalen	169
8.3	<i>Conclusies en discussie t.a.v. deradicaliseringsprogramma's</i>	171
9	Suggesties en dilemma's	175
9.1	<i>Aanpak van radicalisme: dilemma's</i>	175
9.2	<i>Suggesties voor de aanpak op collectief niveau</i>	176
9.3	<i>Suggesties voor de aanpak op individueel niveau</i>	179
	Appendix: Uitgebreide samenvatting	183
	Literatuur	196

1. Inleiding

Islamitische vormen van radicalisme staan sinds de aanslagen van 9/11 in Amerika in 2001 in het brandpunt van de belangstelling. De aanslagen in Londen en Madrid deden het gevoel van urgentie toenemen. Dat islamitisch radicalisme ook een Nederlands verschijnsel is werd duidelijk door de brute moord op Theo van Gogh in 2004.

Vaak is de politieke en wetenschappelijke aandacht voor nieuwe verschijnselen groot, zeker wanneer die verschijnselen als bedreigend worden ervaren. Met wetenschappelijk onderzoek hoopt men meer inzicht in – en daardoor grip op – het verschijnsel te krijgen, en zo de bedreiging te bezweren. Er is in Nederland de laatste jaren dan ook uitgebreid onderzoek gedaan naar de opkomst en de ontwikkeling van verschillende vormen van islamitisch radicalisme. Voorbeelden zijn de studies *Strijders van eigen bodem* van Frank Buijs, Froukje Demant en Atef Hamdy (2006) en *Processen van radicalisering* van Marieke Slootman en Jean Tillie (2006), beide uitgevoerd aan het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam.

Echter, wanneer het gevoel van bedreiging of de onbekendheid afneemt, neemt vaak ook de aandacht af. Het is daarom niet verwonderlijk dat er nauwelijks onderzoek is gedaan naar *deradicalisering*. Dat is jammer, want ondanks dat elk verschijnsel in een bepaalde periode zijn eigen karakteristieke kenmerken heeft, valt er veel te leren uit de ervaringen met radicalisme in de (recente) geschiedenis. Wanneer we meer begrijpen van deradicaliseringsprocessen in het verleden, kunnen we daar lessen uit trekken voor de toekomst. Hoewel het niet mogelijk is om op dit moment stellige uitspraken te doen over de aantallen toetreders en uittreeders in de islamitische radicale beweging in Nederland, ziet het ernaar uit dat deze vorm van radicalisme voorlopig nog niet aan kracht heeft ingeboet. De vraag welke factoren en processen een rol spelen bij deradicalisering, is dan ook actueel en relevant. Wat maakt bijvoorbeeld dat radicale bewegingen afbrokkelen? Hoe komt het dat een gewelddadige koers op een gegeven moment afgezworen wordt? Waarom zeggen sommige personen hun radicale groep vaarwel?

Deze studie probeert een antwoord op deze vragen te geven. Daartoe zullen verschillende voorbeelden van deradicalisering in het recente Nederlandse verleden worden vergeleken. Op basis daarvan zal worden geprobeerd conclusies te trekken over deradicalisering in het algemeen, en over mogelijke toekomstige deradicalisering van islamitisch radicalisme in het bijzonder. In dit hoofdstuk zullen we kort ingaan op de onderzoeksvragen die we in dit rapport zullen beantwoorden en op de opzet van het onderzoek (paragraaf 1.2). Ook geven we een overzicht van de opbouw van het rapport (1.3). Eerst gaan we echter kort in op de begrippen radicalisering en deradicalisering, die centraal staan in dit rapport (1.1).

1.1 Radicalisering en deradicalisering

Het begrip radicalisering wordt uitgebreid besproken in de twee genoemde publicaties over radicalisering. We vatten hier de beschrijving samen. We beschouwen radicalisering als een proces van delegitimatie, als een proces waarin het vertrouwen in het systeem afneemt en men zich steeds verder terugtrekt in de eigen groep omdat men zich geen onderdeel meer voelt van de samenleving. Het is dus (deels) een politiek proces. De legitimiteit van het systeem wordt steeds meer ter discussie gesteld en de mensen die onderdeel uitmaken van

het systeem worden steeds meer ontmenselijkt en gezien als de vijand. Dit gaat samen met de wens en de intentie om het systeem diepgaand te veranderen. De uiterste vorm van radicalisme is extremisme, waarbij die intentie wordt omgezet in gewelddadige acties. Extremisme is de tegenpool van democratie. Terwijl democratie is gebaseerd op basiswaarden zoals volkssoevereiniteit, gelijkheid van alle burgers en vrijheid van geloof en van meningsuiting, wijst extremisme democratische waarden en processen af. Ze presenteert daarbij de eigen ideologie als de universeel geldende, die eventueel met geweld aan de bevolking moet worden opgelegd.

Deradicalisering is het omgekeerde van radicalisering: het is het proces van minder radicaal worden. Dit 'minder radicaal worden' gaat zowel om gedrag als om opvattingen. Wat betreft het gedrag gaat het in de eerste plaats om het staken van gewelddadige acties. Wat betreft de opvattingen gaat het erom dat het vertrouwen in het systeem toeneemt, dat men (weer) onderdeel wil uitmaken van de maatschappij en dat niet-democratische middelen worden afgekeurd. Dat wil niet zeggen dat men geen politieke veranderingen meer voor ogen heeft, maar het doel is niet langer een ondermijning van het systeem. En de middelen die men wil inzetten passen binnen de democratische rechtsorde.

In het algemeen gaat deradicalisering van gedrag samen met deradicalisering van opvattingen; om verschillende redenen kunnen bewegingen of individuen hun radicale ideologie matigen of afzweren en beslissen dat radicale acties hierdoor niet meer in hun wereldbeeld passen. Maar veranderingen in gedrag en in opvattingen hangen niet altijd samen. Radicaal gedrag kan worden gestaakt zonder dat dit gepaard gaat met een matiging van radicale opvattingen. Radicale bewegingen kunnen bijvoorbeeld hun gewelddadige acties stopzetten omdat de sleutelfiguren uit de organisatie zijn opgepakt. Radicale individuen kunnen hun gewelddadige activiteiten staken omdat hun partner hen onder druk zet om te stoppen. In beide voorbeelden hoeven de radicale opvattingen niet te veranderen, maar spreken we wel van deradicalisering. Omgekeerd kunnen personen die radicale opvattingen hebben maar (nog) geen geweld hebben gebruikt, hun opvattingen matigen. Alhoewel er in zo'n geval geen sprake is van een duidelijke verandering in gedrag, kunnen we toch van deradicalisering spreken.

Collectief en individueel

We onderscheiden twee niveaus waarop deradicalisering plaats kan vinden: het collectieve en het individuele niveau. Het collectieve niveau is het niveau van de radicale beweging. Het individuele niveau is het niveau van het radicale individu.

Deradicalisering op collectief niveau houdt in dat een radicale beweging ophoudt te bestaan. Dit kan op verschillende manieren gebeuren: een beweging valt uit elkaar, bloedt dood, wordt door overheidsingrijpen opgerold, gaat op in een niet-radical beweging, of vormt zichzelf om tot niet-radical beweging. In al deze gevallen spreken we van *teruggang* van de radicale beweging. Teruggang houdt automatisch in dat radicaal gedrag op collectief niveau wordt gestaakt; een hervormde of uit elkaar gevallen beweging voert geen radicale acties meer uit.

Deradicalisering op individueel niveau kan verschillende vormen aannemen. Ten eerste kunnen we van deradicalisering spreken wanneer iemand zijn of haar gewelddadige activiteiten staakt. Maar zoals gezegd, zijn niet alle radicalen gewelddadig. Als indicatie voor radicalisme nemen we daarom ook lidmaatschap van een radicale beweging. Hoewel

lidmaatschap van een radicale beweging niet hoeft te betekenen dat iemand alle overtuigingen van die groep deelt en deelneemt aan alle activiteiten, achten we de kans wel groot dat iemand die lid is van een beweging (een deel van) de belangrijkste overtuigingen onderschrijft. Ook nemen we aan dat lidmaatschap van een beweging de kans vergroot dat iemand ook daadwerkelijk meedoet met (een deel van) de belangrijkste activiteiten. In het verlengde hiervan beschouwen we *uittreding* uit een radicale beweging ook als een vorm van deradicalisering. Uittreding zal vaak samengaan met het matigen van radicale opvattingen, maar zoals beschreven, hoeft dat niet altijd het geval te zijn. In het geval dat iemand uit een radicale beweging treedt (en daarmee dus zijn radicale gedrag stopt) maar niet zijn radicale opvattingen matigt, spreken we toch van deradicalisering.

Tenslotte is het mogelijk dat personen radicale opvattingen hebben maar niet lid zijn van een radicale beweging of gewelddadige acties uitvoeren. Bij deze personen is het moeilijk te bepalen in hoeverre zij radicaal waren omdat er geen radicaal gedrag heeft plaatsgevonden. Toch kunnen zij een proces hebben doorgemaakt waarin hun radicale opvattingen zijn gematigd, en ook dan spreken we van een proces van deradicalisering.

1.2 Een onderzoek naar deradicalisering

Islamitisch radicalisme is een vrij recent verschijnsel, waarbij nog geen sprake is van teruggang. Om iets te kunnen zeggen over mogelijke deradicalisering in de toekomst en over hoe dit proces van deradicalisering desgewenst te ondersteunen zou zijn, moeten we kijken naar andere gevallen van deradicalisering. Naast de casus van islamitisch radicalisme kijken we naar de ontwikkelingen van drie historische casussen in Nederland, aangevuld met een vergelijking tussen religieuze en niet-religieuze vormen van radicalisme. We analyseren:

- de radicale Molukkers in de jaren '70,
- de kraakbeweging in de jaren '80,
- de extreemrechtse Centrumstroming in de jaren '80-'90,
- het specifieke karakter van religieuze radicale bewegingen ten opzichte van niet-religieuze radicale bewegingen.

Op basis van een vergelijking met de drie historische casussen en van de vergelijking tussen religieuze en niet-religieuze vormen van radicalisme, doen we uitspraken over deradicalisering in het algemeen en schetsen we verwachtingen ten aanzien van mogelijke deradicalisering van het islamitisch radicalisme in Nederland. We analyseren de deradicalisering op het collectieve en op het individuele niveau. In het onderzoek formuleren we antwoorden op de volgende vragen:

- Welke factoren spelen een rol bij teruggang van radicale of extremistische bewegingen? Op welke manier? (Collectief niveau)
- Welke factoren spelen een rol bij uittreding van individuen uit radicale of extremistische bewegingen en bij matiging van radicale of extremistische opvattingen en gedrag? Op welke manier? (Individueel niveau)

Op collectief niveau is de analyse van de teruggang van de bewegingen voornamelijk gebaseerd op beschrijvingen in de literatuur. Op individueel niveau berust de analyse van deradicalisering op gegevens uit diepte-interviews met personen die ooit een radicale fase gehad hebben. We hebben hiervoor mensen geïnterviewd uit elk van de vier radicale oriëntaties (Moluks, links, rechts, islamitisch). Enerzijds gaat de deradicalisering bij deze

personen over uittreding uit een radicale beweging. Anderzijds gaat dit over het matigen van ideeën en gedrag, bijvoorbeeld wanneer iemand eerst wel geweld hanteerde of goedkeurde om politieke doelen te bereiken, maar later afstand van gewelddadige middelen ging nemen.

De analyse van individuele deradicalisering wordt aangevuld met een analyse van deradicaliseringsprogramma's in verschillende landen. Deze analyse is gebaseerd op literatuur en op interviews. We formuleren antwoorden op de volgende twee onderzoeksvragen:

- In hoeverre sluiten de bestaande programma's aan op de factoren die leiden tot individuele deradicalisering?
- Welke lessen zijn uit de bestaande programma's te trekken voor een toepassing op islamitische radicalen in Nederland?

Op basis van de inzichten doen we suggesties voor de (desgewenste) aanpak van islamitische vormen van radicalisering, zowel op collectief niveau als op individueel niveau, als met betrekking tot deradicaliseringsprogramma's.

1.3 Opbouw van het rapport

We beginnen het rapport met een analyse van deradicalisering op het collectieve niveau van de beweging (hoofdstukken 2 tot en met 5). Om deradicalisering te kunnen onderzoeken is er een raamwerk nodig. De casussen zijn namelijk alle op een geheel andere manier belicht in de literatuur en zijn daardoor moeilijk te vergelijken. Om ze te kunnen vergelijken moeten de casussen in dezelfde termen beschreven worden. De eerste stap, het ontwikkelen van een set factoren die mogelijk een rol spelen bij teruggang en op basis waarvan de casussen kunnen worden vergeleken, beschrijven we in hoofdstuk 2. Dit analytisch raamwerk is gebaseerd op theorieën over radicalisering, sociale bewegingen, sektes en bendes.

Vervolgens gebruiken we dit analytisch raamwerk om in hoofdstuk 3 de drie Nederlandse casussen te beschrijven. We beschrijven zowel de opkomst, de ontwikkelingen en de teruggang van de radicale Molukkers in de jaren '70, de kraakbeweging in de jaren '80 en de extreemrechtse Centrumstroming in de jaren '80-'90, en we gebruiken het analytisch raamwerk om de teruggang van de bewegingen te vergelijken.

Echter, de drie Nederlandse historische casussen zijn geen van alle religieuze bewegingen. Een veelgehoord idee is dat religieuze radicale bewegingen wezenlijk verschillen van niet-religieuze bewegingen. De vraag rijst dan ook of we met betrekking tot islamitische radicalisering niet iets over het hoofd zien als we alleen ervaringen gebruiken van niet-religieuze radicale bewegingen. In hoofdstuk 4 onderzoeken we daarom in hoeverre religieuze radicale bewegingen zich op een unieke manier onderscheiden van niet-religieuze bewegingen.

Vervolgens passen we deze inzichten toe op het recente verschijnsel van islamitisch radicalisme in Nederland. Hoofdstuk 5 begint met een beschrijving van islamitisch radicalisme. Vervolgens analyseren we de overeenkomsten en verschillen met de andere casussen. Op basis van deze vergelijking en de kenmerken die samenhangen met het religieuze karakter formuleren we verwachtingen over de mogelijke teruggang van islamitische radicalisme en de factoren die hierbij een rol kunnen spelen.

Hierna begint het tweede deel van het rapport, dat is gericht op individuele deradicalisering. We beginnen met het ontwikkelen van een analytisch kader om individuele deradicalisering te analyseren (hoofdstuk 6). Op basis van de interviews vullen we vervolgens dit analytisch kader in (hoofdstuk 7). We beschrijven de motivaties voor deradicalisering van de individuen uit de verschillende radicale bewegingen en gaan in op de omstandigheden van hun individuele deradicaliseringsprocessen. We analyseren de overeenkomsten en verschillen en trekken conclusies over individuele deradicalisering.

Aan de hand van deze conclusies analyseren we in hoofdstuk 8 de aanpak van verschillende deradicaliseringsprogramma's in verschillende landen. Enerzijds gaat het om programma's die zijn gericht op individuen uit extreemrechtse hoek, anderzijds over programma's die zich richten op individuen uit radicaal islamitische hoek. Hieruit trekken we lessen voor de opzet van deradicaliseringsprogramma's voor islamitische radicalen in Nederland.

In hoofdstuk 9 vertalen we de resultaten uit het onderzoek naar suggesties voor een deradicaliseringsaanpak. De bevindingen laten zich echter niet eenvoudig vertalen tot concrete beleidsaanbevelingen omdat elke afzonderlijke suggestie een genuanceerde politieke afweging vereist. Om als uitgangspunt te kunnen dienen voor beleidsmakers, vat dit slothoofdstuk de resultaten samen in verschillende suggesties voor een mogelijke aanpak van islamitische radicalisme en in een bespreking van de hieraan gekoppelde dilemma's.

2. Collectieve deradicalisering: theoretisch kader

Radicale groepen zijn complexe en veelvormige fenomenen die niet gemakkelijk in een hokje geplaatst kunnen worden. Zwart/wit benaderingen en scherp afgebakende categorieën voldoen niet om deze verschijnselen te analyseren. Het is daarom niet verwonderlijk dat radicale groeperingen in de literatuur op uiteenlopende manieren worden beschreven: soms als sociale beweging (o.a. Wiktorowicz 2004), soms als sekte (o.a. Meertens et al. 2006) en soms als bende (o.a. Bjørge en Carlsson 2005). Binnen de benadering van de radicale groep als sociale beweging ligt de nadruk op het politieke doel van de groep: de groep wil iets veranderen in de maatschappij en gaat daarom over tot (gewelddadige) actie. De radicale individuen binnen de groep worden gezien als personen die rationeel inschatten dat zij met hun handelen het gewenste politieke doel kunnen bereiken. Binnen de benaderingen van de radicale groep als sekte en als bende wordt de aandacht meer gericht op 'irrationele' aspecten van radicale groepen, zoals de mogelijke psychische afhankelijkheid van de leden ten opzichte van de leiding en de bescherming of status die radicale groepen hun leden kunnen bieden.

Alle drie de benaderingen zijn van belang voor onderzoek naar deradicalisering. Door radicale groepen met sociale bewegingen te vergelijken, kan zicht worden verkregen op de functies die dergelijke groepen voor hun leden vervullen en op de punten waarop radicale groepen daarin kunnen falen. Studies naar uittreding uit sektes en bendes kunnen licht werpen op de drempels die groepen kunnen opwerpen om het leden zo moeilijk mogelijk te maken om uit de groep te stappen. We zullen dan ook gebruik maken van inzichten uit zowel de sociale bewegingsliteratuur als uit literatuur over sektes en bendes. Daarbij zal de benadering van de radicale groep als sociale beweging als uitgangspunt worden genomen, omdat – gegeven onze definitie van radicalisering – radicalisering een politieke kern heeft: de democratische samenleving verliest in de visie van de radicalen meer en meer zijn legitimiteit en de radicalen willen daarom ingrijpende veranderingen in de samenleving bewerkstelligen. Een radicale beweging kan dan ook worden gezien als een (specifieke vorm van een) sociale beweging. Daar waar de literatuur over sociale bewegingen tekort schiet om processen van teruggang van radicale groepen te analyseren, zullen we gebruikmaken van de literatuur over sektes en bendes.

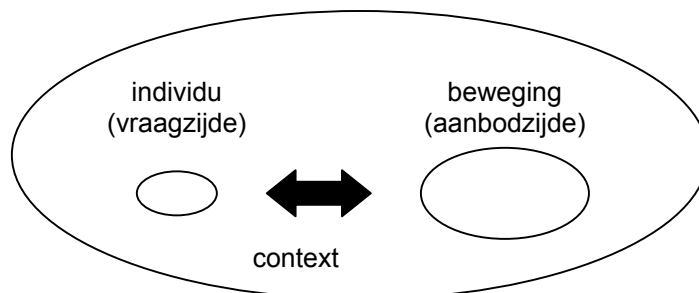
2.1 De radicale groep als sociale beweging

Om te begrijpen waarom en hoe individuen uit radicale groeperingen stappen en waarom zulke groeperingen op een gegeven moment verzwakken of zelfs verdwijnen, is het van belang te begrijpen welke functie dergelijke groeperingen voor hun leden vervullen. We moeten immers analyseren wat de redenen van uittreding en teruggang zijn: komt de groepering niet meer tegemoet aan de behoeftes van de leden of is er iets anders aan de hand? In de literatuur over motieven van radicalisering zien we vaak drie fundamentele motieven voor radicalisering terugkeren: de reactie op ervaren onrecht (instrumenteel motief), de behoefte aan binding (identiteitsmotief) en de behoefte aan zingeving (ideologisch motief). In het tweede deel van het theoretisch kader (hoofdstuk 6) worden deze individuele motieven verder uitgewerkt. Wanneer een radicale groepering niet aan deze behoeftes van haar leden weet te voldoen, zullen de leden hun heil ergens anders gaan

zoeken. Maar een dergelijke leegloop hoeft niet het einde van de beweging te betekenen. Voor het voortbestaan van de beweging is het vooral van belang dat er een toestroom van nieuwe leden is die de oude leden kunnen vervangen. Wanneer de beweging deze toestroom niet weet te realiseren, zal zij steeds zwakker worden en tenslotte verdwijnen.

Hoe ziet deze interactie tussen leden en beweging eruit? Klandermans (1997) beschrijft de evolutie van sociale bewegingen als een wisselwerking tussen vraag en aanbod. In een maatschappij kan een groot aantal ontevreden mensen bestaan die veranderingen nastreven, maar deze 'vraag' naar actie kan latent blijven wanneer er niet de gepaste mogelijkheden voor actie worden 'aangeboden'. Omgekeerd zal een aanbod aan veranderingsinitiatieven niets opleveren wanneer er geen ontevreden mensen zijn – alhoewel aanbod ook vraag kan genereren door mensen bewust te maken van problemen en mogelijke oplossingen. De wisselwerking tussen vraag en aanbod vindt niet plaats in een vacuüm; sociale bewegingen bevinden zich in een context met wisselende mogelijkheden en beperkingen die de dynamiek van de beweging beïnvloeden. Bewegingen kunnen zowel geremd als gesterkt worden door externe factoren die de tactieken, acties en keuzes van de beweging beïnvloeden. Veel wetenschappers beschrijven deze context als de 'politieke mogelijkhedenstructuur'. Daarbij ligt de focus vooral op de openheid en geslotenheid van de politieke ruimte. Hoe een beweging op de mogelijkheden en beperkingen reageert, hangt af van hoe zij deze interpreteert. In de praktijk spelen bovendien niet alleen politieke, maar ook culturele, sociale en economische factoren een grote rol. Figuur 1 is een schematische weergave van deze benadering.

Figuur 2.1: Model van vraag en aanbod

Het model vormt een theoretisch instrument om de teruggang van bewegingen te analyseren. Het richt de aandacht namelijk op de verschillende partijen die van invloed zijn op dit proces: niet alleen op het afnemende aanbod (de beweging voldoet niet langer aan de wensen van de leden), maar ook op de afnemende vraag (de wensen van de leden zijn veranderd en potentiële leden voelen zich niet aangetrokken tot de beweging) en op de mogelijk remmende omgeving (de omgeving beïnvloedt de vraag en/of het aanbod, waardoor deze niet meer optimaal op elkaar aansluiten).

We zullen het model van vraag, aanbod en context gebruiken om de verschillende factoren te analyseren die een rol spelen bij de teruggang van bewegingen. Maar we zullen het model ook aanvullen. Radicale bewegingen proberen namelijk niet alleen hun voortbestaan te garanderen door aan de behoeftes van hun leden te voldoen, maar ook door drempels tegen uittrede op te werpen.

2.1.a Drempels tegen uittrede

Door naar de functies en aantrekkingskracht van een beweging te kijken, kan worden ontleed hoe een afname van die aantrekkingskracht tot de teruggang van een beweging leidt. Het achterliggende principe hierbij is dat individuen alleen bij een beweging zullen blijven wanneer de beweging waarde voor hen heeft; dus als het aanbod aansluit op de vraag. Dit principe gaat op voor de meeste sociale bewegingen, omdat zij een open structuur hebben en lidmaatschap gebaseerd is op vrijwilligheid. Omdat voor de meeste sociale bewegingen geldt dat massa invloed betekent, is praktisch iedereen welkom. Het nadeel van zo'n open benadering is dat de beweging niet veel grip heeft op het *binnenhouden* van de leden. Er is tot op zekere hoogte sprake van zowel *free entry* als van *free exit* (vergelijk Ferrero 2007). De beweging kan leden vast proberen te houden door haar functies zo goed mogelijk te vervullen, maar ze kan de leden niet dwingen om te blijven. Als leden ontevreden zijn over het functioneren van de beweging, zullen ze opstappen. De beweging kan dat ondervangen door zich zo open mogelijk op te stellen voor nieuwe leden. Zo zal zij proberen de uitstroom met nieuwe toestroom te compenseren.

Voor radicale bewegingen geldt echter veel meer dan voor andere bewegingen dat rekrutering niet alleen om kwantiteit gaat (het aantrekken van zoveel mogelijk mensen), maar vooral om kwaliteit (het aantrekken van zeer betrokken mensen). Lidmaatschap is immers niet slechts een kwestie van een giro uitschrijven of naar een demonstratie gaan, maar ook van het afstand nemen van de samenleving en eventueel het ontplooiën van illegale en gevaarlijke activiteiten. De beweging moet veel tijd en energie steken in het inwijden van de leden in de ideologie en het testen van hun betrouwbaarheid. Zij maakt hoge kosten voor het rekruteren van een lid en kan het zich daarom niet permitteren om grote groepen leden binnen te halen en vervolgens weer te zien afzwaaien. Daarom hebben veel radicale bewegingen mechanismen ingebouwd die het voor leden moeilijker maken de groep te verlaten. Zo'n beweging werpt als het ware drempels op tegen uittreding. Die drempels kunnen verschillende vormen aannemen: van het minimaliseren van de sociale alternatieven die leden hebben voor de groep tot het simpelweg bedreigen van leden die willen opstappen. Bij radicale bewegingen is er dus veel minder sprake van *free entry* en *free exit* dan bij andere sociale bewegingen.

Om te begrijpen hoe die drempels precies worden opgeworpen, kunnen we niet teruggrijpen op de kennis over sociale bewegingen. Maar hier kunnen we gebruikmaken van de literatuur over sektes en bendes: sektes en bendes zijn namelijk twee soorten bewegingen die leden er actief van proberen te weerhouden uit de beweging te stappen. Door naar deze barrières binnen sektes en bendes te kijken, krijgen we meer zicht op dergelijke processen. En zo kunnen we ook nader onderzoeken welke factoren een rol spelen bij het falen van deze processen, dus welke factoren de drempels voor uittrede wegnemen – en daarmee de teruggang van radicale bewegingen in de hand werken.

We zullen nu eerst aan de hand van de driedeling 'vraag, aanbod en context' de factoren beschrijven die uit de bestaande literatuur naar voren komen als van invloed zijnde op de teruggang van radicale bewegingen (2.2, 2.3 en 2.4). Vervolgens zullen we aan de hand van inzichten uit de literatuur over sektes en bendes beschrijven welke drempels bewegingen kunnen opwerpen om uittrede tegen te gaan (2.5). Aan de hand van deze verschillende bronnen zullen we een schema opstellen van de verschillende factoren die een rol kunnen

spelen bij de collectieve teruggang van radicale bewegingen (2.6). Op basis van dat schema zullen we in de volgende hoofdstukken de teruggang van verschillende radicale bewegingen analyseren. Op de motieven voor uittrede op het individuele niveau gaan we in in hoofdstuk 6.

2.2 Aanbod: bewegingsfactoren

Radicale en extremistische bewegingen nemen uiteenlopende vormen aan: van starre, centralistische organisaties met een autoritaire leiding tot fluïde netwerken. Toch zal elke radicale beweging aan een aantal voorwaarden moeten voldoen om succesvol te zijn. Dit zijn op zijn minst de volgende drie aspecten (vergelijk Buijs 2002):

- de formulering van een aansprekende ideologie (schetsen van een wereldbeeld, aanwijzen van doelen),
- het ontwikkelen van organisatorische capaciteiten (delegeren van taken, beschikken over adequate middelen, bereiken van de doelgroep),
- de selectie van goede leiders (die een rol kunnen spelen bij de bovenstaande twee aspecten).

Om het voortbestaan te garanderen is het voor radicale bewegingen cruciaal om aan deze voorwaarden te voldoen. Om teruggang van radicale bewegingen te kunnen verklaren richten we daarom de aandacht op deze voorwaarden.

2.2a Formuleren van ideologie

Het succes van een radicale groep wordt mede bepaald door de vaardigheid om een ideologie te formuleren op een wijze die de eigen leden tevreden stelt en sympathiserende delen van de bevolking aanspreekt. Aan welke eisen moet een ideologie dan voldoen? Wij volgen hier Seliger (in Heywood 2007: 45), die ideologie definieert als 'een min of meer coherent stel van ideeën dat een basis geeft voor georganiseerde politieke actie, of die nu is bedoeld om het bestaande systeem van machtsrelaties te behouden, te veranderen of omver te werpen'. Seliger stelt dat ideologieën daarom:

- een visie op de bestaande orde bieden, meestal in de vorm van een 'wereldbeeld',
- een beeld van de *gewenste toekomst* hebben in de vorm van een visie op de Goede Samenleving,
- beschrijven *hoe* politieke verandering kan en zou moeten worden bewerkstelligd.

Wereldbeeld. De ideologie moet een aansprekende beschrijving van de werkelijkheid geven en daarin een aanvaardbare verklaring geven voor ervaren onrecht. Klandermans (1997) wijst erop dat er ook een element van een politiek gedefinieerde gedeelde identiteit in die verklaring moet zitten. De combinatie van enerzijds collectief gedefinieerde grieven die een 'wij-gevoel' produceren en anderzijds een duidelijk aanwijsbare 'zij' die verantwoordelijk zijn voor die collectieve grieven, zorgt voor een mix van gedeelde morele verontwaardiging en oppositioneel bewustzijn die cruciaal is voor collectieve actie.

Gewenste toekomst. Er moet een oplossing in het vooruitzicht worden gesteld. Tegenover de slechtheid en verrotteid van de huidige wereld staat een utopie van een goede, harmonieuze wereld.

Middel tot politieke verandering. De leden moeten het gevoel hebben dat de beweging voor deze oplossing kan zorgen. Zij moeten dus geloven in het pad dat de beweging kiest om tot de gewenste samenleving te komen en ze moeten het vertrouwen hebben dat de beweging politiek iets kan bereiken.

De radicale groep moet de eigen ideologie actief uitdragen en daarbij de strijd aanbinden met rivaliserende interpretaties van de sociale realiteit. Dit kunnen interpretaties zijn die diametraal tegenover de interpretatie van de eigen groep staan, zoals democratische antwoorden op de conflicten in de maatschappij. Maar het kunnen ook interpretaties zijn die voor de buitenstaander nauwelijks te onderscheiden zijn van de interpretatie van de radicale groep. Voor buitenstaanders is dit soort onderlinge strijd tussen radicale fracties vaak 'geheimtaal', maar in de ogen van de radicalen gaat het om fundamentele afwijkingen van de ideologie van 'de ware strijders'. Dergelijke spanningen en ideologische verschillen zullen alleen maar toenemen naarmate de groep meer radicaliseert en haar acties gewelddadiger worden. De groep moet dan immers rechtvaardigingen voor dit gedrag in de ideologie opnemen. Radicale groepen besteden veel aandacht aan wat Crenshaw (1992 in Della Porta 1995) 'cognitief herstructureren' noemt: het beargumenteren waarom afkeurenswaardig gedrag toch eervol en noodzakelijk is. Dit proces van cognitief herstructureren heeft tot doel de radicale groep bij elkaar te houden, maar kan veel sympathisanten afstoten door de vergezochte argumentatie. En wanneer de radicale beweging haar sympathisanten kwijtraakt, verliest zij daarmee de meest directe sociale basis waaruit nieuwe leden gerekruteerd kunnen worden.

2.2.b Organisatorisch vermogen

Naarmate de groep zich meer ontwikkelt in de richting van radicalisme en extremisme, worden er hogere eisen gesteld aan het organisatorisch vermogen. Enerzijds moet de groep voor zijn leden sociale en culturele functies vervullen die men niet meer van de gevestigde samenleving wil of kan ontvangen. Anderzijds stelt de ontwikkeling van militante acties nieuwe eisen aan de organisatie: geld, communicatiesystemen, wapens enzovoorts. Kortom, de radicale groep moet nieuwe bronnen aanboren.

De weg naar radicalisme en extremisme is een proces waarin de groep voortdurend aan verandering onderhevig is. De groep kan slechts voortbestaan wanneer er voldoende flexibiliteit bestaat om in te springen op veranderingen in de omgeving en binnen de eigen organisatie. De leiding moet dusdanig vormgeven aan zo'n transformatieproces dat op zijn minst een deel van de leden behouden wordt en de relatie met de bevolkingsgroepen waarop men zich richt, in stand blijft. De meest flexibele extremistische beweging is er waarschijnlijk een die uit vele clusters van verschillende grootte en complexiteit bestaat (een netwerk van netwerken), die bijeengehouden worden door onderling vertrouwen en een gedeelde missie in plaats van door een hiërarchische structuur. Individuele clusters kunnen hun eigen fondsen werven en kunnen hun mensen afzonderlijk rekruteren en bewapenen (vergelijk Stern 2004).

2.2.c Leiding

Leiderschap is een belangrijk aspect van radicale bewegingen, maar dit heeft niet altijd dezelfde vorm. In sommige groepen is sprake van een herkenbaar, formeel leiderschap, terwijl het in andere groepen gaat om informele en vaak impliciete machtsverhoudingen. Maar ook in zo'n geval moet de leiding van een radicale groep in staat zijn de hierboven genoemde taken op het gebied van de ideologie en de organisatie te vervullen.

Verschillende vormen van leiderschap hebben verschillende voor- en nadelen. In sterk hiërarchisch georganiseerde radicale groepen met een sterke leiding is er helderheid over de verdeling van taken en verantwoordelijkheden: de leider bepaalt wat er gebeurt en de leden voeren dat uit. Ook kan een charismatische leider een bindende factor zijn. Het nadeel hiervan is dat de groep erg afhankelijk is van de leiding. Op het moment dat de leiding wegvalt (bijvoorbeeld doordat die wordt opgepakt), valt de groep uit elkaar tenzij er een nieuwe leider zal opstaan.

In fluïde radicale netwerken is er geen sprake van duidelijk leiderschap. Het voordeel hiervan is dat leden en subgroepen geheel autonoom kunnen opereren, en dat de slagkracht van de organisatie niet aangetast wordt wanneer een lid of deel van de groep wegvalt. Het nadeel is dat 'anything goes'. Omdat er geen duidelijke leiding is die bepaalt wat er gebeurt en de communicatie naar buiten verzorgt, kan iedere deelnemer zelf bepalen wat hij of zij doet. Acties van individuele leden of subgroepjes zullen worden toegeschreven aan de gehele groep, ook wanneer de rest van de groep het niet met die actie eens is.

2.2.d Samenvattend: bewegingsfactoren bij teruggang

Nu we hebben belicht wat belangrijke voorwaarden zijn bij het voortbestaan van radicale groepen, kunnen we een eerste stap zetten in het benoemen van factoren die tot teruggang van zulke groepen kunnen leiden:

Bewegingsfactoren bij teruggang:

1. Falende ideologie: de ideologie geeft voor (potentiële) leden niet meer voldoende betekenis aan de huidige wereld, schetst geen aantrekkelijke gewenste toekomst of formuleert geen duidelijk middel om die toekomst te bereiken. Door cognitief herstructureren verliest de ideologie zijn aantrekkingskracht op mogelijke rekruten.
2. Falend organisatorisch vermogen: de groep weet niet de vereiste sociale en culturele functies te vervullen of weet onvoldoende nieuwe bronnen aan te boren.
3. Falend leiderschap: de (nieuwe) leiding geeft onvoldoende richting, weet niet flexibel in te springen op veranderingen, of weet de leden niet voldoende te inspireren.

2.3 Vraag: behoeften van de leden

Zoals we hiervoor al vermeldden, wordt de vraag op individueel niveau behandeld in hoofdstuk 6 en verder. In die hoofdstukken wordt ingegaan op individuele motieven voor

deradicalisering. De vraag die samenhangt met collectieve aspecten (dat gaat dus over *groeps-effecten* die invloed hebben op de ontwikkeling van de beweging) behandelen we hier. We behandelen een ‘cohort-effect’ bij uittreding van leden van de organisatie, en een generationele kloof bij het aanspreken van nieuwe aanwas.

In het algemeen blijken vooral jonge mensen zich aangetrokken te voelen tot radicale bewegingen (zie bijvoorbeeld Silke 2003). Dit heeft voor- en nadelen. Een groot voordeel is dat jongeren vaak de tijd en vrijheid hebben om zich geheel aan de beweging te wijden. Een probleem is echter om de toewijding ook voor langere tijd vast te houden van mensen die in een overgangsfase zitten naar meer volwassen rollen en identiteiten. Wanneer leden duidelijker vorm gaan geven aan hun persoonlijke relaties en de richting van hun leven, kan de radicale groep een minder grote plaats in hun leven gaan innemen. Wanneer een groep overwegend bestaat uit personen van dezelfde leeftijd die ongeveer gelijktijdig zijn toegetreden (een cohort), is het goed mogelijk dat deze personen er op een gegeven moment ongeveer tegelijkertijd uitstappen om in een andere richting verder te gaan met hun leven. Op zo’n moment kan de groep uit elkaar vallen. Wanneer er echter genoeg variatie in leeftijd is of de beweging weet genoeg nieuwe jonge leden aan te trekken, ontstaat continuïteit, waardoor de groep kan blijven bestaan – ook al treden er steeds leden uit.

Een ander aspect van het gegeven dat vooral jonge personen zich aangetrokken voelen tot radicale bewegingen, is de generationele dimensie. Hiermee bedoelen we dat een radicale groep vooral aantrekkelijk kan zijn voor personen uit één bepaalde generatie, en dat ze personen uit daarop volgende generaties veel minder aanspreekt. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer er sprake is van een breed gevoelde generatiekloof. Het lijkt erop dat een maatschappelijk geladen generatiekloof grote gevolgen kan hebben voor de politieke socialisatie van de jonge generatie. Een voorbeeld is de RAF in Duitsland, die zich afzette tegen de oudere generaties vanwege hun ‘foute’ verleden (zie bijvoorbeeld Koenen 2005). Jongeren die het erfgoed van de oudere generatie afwijzen, voelen zichzelf vaak tegelijkertijd onbegrepen en niet erkend in wat ze zijn. Ze ervaren dan weinig binding, waardoor ze zich gemakkelijker kunnen distantiëren van de gevestigde samenleving.

Deze generationele afstand hangt samen met maatschappelijke veranderingen, en is daarom ook geen statisch gegeven. Het is goed mogelijk dat na verloop van tijd een ervaren kloof tussen twee generaties vermindert en dat wanneer het leven genormaliseerd wordt, nieuwe vormen worden gevonden om met elkaar om te gaan. Dit betekent dat de aantrekkingskracht van een radicale groep op personen uit een bepaalde generatie kan zijn ‘uitgedoofd’ bij een volgende generatie.

Aan de vraagzijde kunnen er dus op collectief niveau twee factoren worden genoemd die kunnen leiden tot of bijdragen aan de teruggang van een radicale beweging:

Vraagfactoren bij teruggang:

1. Leden groeien als cohort uit de beweging.
2. De volgende generatie voelt zich niet aangetrokken tot de beweging.

2.4 Context: externe factoren

Eerder gaven we aan dat (radicale) sociale bewegingen niet in een vacuüm opereren: zij hebben een context die wordt gekenmerkt door wisselende mogelijkheden en beperkingen die de dynamiek van de beweging structureren. Nu is ‘context’ een nogal breed begrip. Waar hebben we het over als we over de invloed van de context spreken? Om deze invloed gestructureerd te bespreken, maken we onderscheid tussen verschillende factoren: de rol van een bestaand maatschappelijk conflict, de rol van de overheid, de rol van publieke steun en de rol van rivaliserende bewegingen.

2.4.a Maatschappelijk conflict

Bestaande maatschappelijk conflicten kunnen een grote invloed hebben op (de teruggang van) radicale groepen. Vaak vormen deze conflicten onderdeel van de ideologie, van de visie van een radicale groep op de bestaande wereld. Als deze conflicten veranderen passen ze niet meer in het geschetste wereldbeeld. Daarbij kan het zowel gaan om maatschappelijk conflict op internationaal, op nationaal, als op lokaal niveau.

Internationaal. Bij factoren op het internationale niveau moet gedacht worden aan brandpunten van strijd op mondiaal niveau. Het kan zowel gaan om globale tegenstellingen (bijvoorbeeld het Noord-Zuid conflict of de tegenstelling tussen het Westen en de islamitische wereld), als om regionale tegenstellingen (bijvoorbeeld de strijd in Kasjmir). Het kan zowel gaan om strategische conflicten tussen landen als om de strijd van onderdrukte bevolkingsgroepen tegen overheersing. Dit soort conflicten kan solidariteit op internationaal niveau oproepen: ‘hun strijd onze strijd’. Internationale solidariteit kan de strijd op nationaal niveau een heroïsch karakter geven. Het brengt activisten tot de opvatting dat ze deel uitmaken van een grootse, wereldomspannende beweging en dat ze strijden voor zaken die er echt toe doen. Terugval van de strijd op internationaal niveau kan activisten op nationaal niveau daardoor van een stimulans en referentiepunt beroven, en hun toewijding en gedrevenheid doen verminderen. Radicale groepen die refereren aan een internationale strijd worden dus beïnvloed door veranderingen in internationale conflicten.

Nationaal. Bij maatschappelijk conflict op nationaal niveau moet gedacht worden aan het bestaan van achtergestelde minderheidsgroepen. Het lijkt aannemelijk dat wanneer een bevolkingsgroep wordt onderdrukt of achtergesteld, er een goede kans is dat dat resulteert in specifiek stemgedrag, partijkeuze en politiek handelen in het algemeen. Voorwaarde daarvoor is wel, dat die bevolkingsgroep niet alleen achtergesteld *is*, maar zich ook zo *voelt*. Zonder het bewustzijn van achterstelling of armoede komt de groep niet in beweging. Bovendien moet de situatie als veranderbaar worden gezien.

Lokaal. Ook op lokaal niveau moet gedacht worden aan conflicten tussen verschillende bevolkingsgroepen. Zo kan er sprake zijn van een polarisatie tussen lokale jongerengroepen met een verschillende achtergrond. Zowel op nationaal als op lokaal niveau kan maatschappelijk conflict op een bepaald moment uitdoven. De achtergestelde bevolkingsgroep krijgt meer kansen, weet zich door ‘upward mobility’ een betere plaats te verwerven, of de elites van de verschillende groepen weten in overleg met elkaar een constructieve balans te vinden (zoals het geval is in een verzuilde samenleving). Of lokale jongeren treden met elkaar in contact, waardoor het vijandbeeld tussen de verschillende

jongerengroepen geen voet meer aan de grond krijgt. Een dergelijke uitdoving van conflict kan ertoe leiden dat de radicale groep zijn aantrekkingskracht op leden en/of nieuwe rekruten verliest en daardoor verzwakt of zelfs verdwijnt.

2.4.b Overheidsbeleid

We benaderen het vraagstuk van overheidsinvloed op teruggang door ons te richten op drie soorten aanpakken of beleidslijnen: repressie, insluiting en hervorming.

We definiëren *repressie* hier als het in brede zin onderdrukken van radicale tendensen. Het gaat daarbij zowel om het tegengaan van radicale activiteiten die in het legale als in het illegale domein vallen. In feite staat een overheid ten opzichte van radicaliseringstendensen altijd voor een keuze tussen terughoudendheid en repressie. Daarbij moet worden ingeschat wat de meest verantwoorde en effectieve handelswijze is. Dat hangt deels samen met het karakter van de radicale beweging waartegen opgetreden wordt. Zo zou een terughoudend overheidsbeleid ten aanzien van een agressieve beweging geweld kunnen aanmoedigen, omdat de radicalen het gevoel krijgen dat zij alles kunnen doen en de overheid hen geen strobreed in de weg legt. Maar terughoudend overheidsbeleid ten aanzien van een voorzichtig optredende radicale beweging zou juist kunnen leiden tot de-escalatie. Repressief beleid draagt het gevaar van escalatie en een geweldsspiraal met zich mee, maar kan ook de ‘corrigerende tik’ vormen waarmee een escalatie juist wordt voorkomen. De effecten van repressie kunnen dus nogal uiteen lopen.

Insluiting is het ‘poldermodel’ van strijd tegen radicalisme en extremisme. Zoals bijvoorbeeld Duyvendak et al. (1992) aangeven, gaat het hierbij meestal om een dubbelbeleid: enerzijds pacificatie en insluiting van reformistische of ‘vriendelijk-radicalen’ krachten en anderzijds isolering van de harde radicale of extremistische kern. Het beleid van in- en uitsluiting is nauw verbonden met het functioneren van het politieke systeem als zodanig. Het gaat hierbij onder meer om de toegankelijkheid van het politieke systeem voor oppositionele geluiden, en om de mate waarin het overheidsbeleid door de bevolking wordt geaccepteerd.

Hervorming is een eeuwig strijdpunt bij de reactie van een democratische samenleving op de opkomst van radicalisme en extremisme. Radicalisering knoopt aan bij maatschappelijke onvrede – hoe daarop te reageren? Sommigen stellen dat het primair noodzakelijk is om alle activiteiten te onderdrukken die de grenzen van de democratische arena oprekken of erbuiten plaats vinden. Pas wanneer dat is gebeurd, kan gesproken worden over eventuele hervormingen. Niet eerder, zo is de opvatting, want dat zou de effectiviteit van ondemocratische activiteiten kunnen bevestigen en dat zou de democratie ondermijnen. Anderen vinden het belangrijk om te onderzoeken of de maatschappelijke onvrede van de radicalen reële elementen bevat. Indien dat het geval is, moeten die elementen aangepakt worden om de basis van de radicale onvrede weg te nemen, de veranderbaarheid van het politieke systeem te demonstreren en zoveel mogelijk ontevreden binnende democratische arena te houden.

2.4.c Publieke steun

De publieke steun is belangrijk voor een sociale beweging, zo ook voor een radicale beweging. Nieuwe rekruten komen uit sympathiserende bevolkingsgroepen, maar er zijn

ook andere redenen waarom publieke steun belangrijk is. Cronin (2007) beschrijft verschillende vormen van actieve en passieve publieke steun. Naast het zich aansluiten bij de beweging, zijn voorbeelden van actieve steun het onderdak verschaffen aan radicalen en het inzamelen van geld. Passieve steun omvat bijvoorbeeld het negeren van overduidelijke signalen van radicale of extremistische activiteiten, het weigeren aan politieonderzoek mee te werken, het sturen van geld naar organisaties die als stroman voor de radicalen fungeren, en het steun uiten aan de doelen van de radicale groep. Het is dus belangrijk dat de publieke opinie ten aanzien van de beweging (gematigd) positief is, omdat het voor radicale groepen moeilijk is om te overleven zonder de actieve dan wel passieve steun van de omringende bevolking. Radicale groepen zullen dan ook rekening houden met het effect dat hun acties hebben op de publieke opinie. Deze steun kan echter afkalven, bijvoorbeeld door inschattingsfouten van de beweging of door het eerder genoemde ‘cognitief herstructureren’ van de ideologie.

Een omslag in de publieke opinie kan ook komen door bepaalde externe gebeurtenissen waardoor de doelen van de groep irrelevant worden en de sympathisanten hun interesse in de ideologie of de doelstellingen van de beweging verliezen. Maar soms zijn veranderingen in de publieke opinie niet aan specifieke gebeurtenissen toe te schrijven. Coolsaet en Struye de Swielande (2008) spreken in dit verband van de ‘stemming’ van de bevolking en van de *Zeitgeist*. De tijdsgeest kan optimistisch dan wel pessimistisch zijn, of progressief dan wel conservatief. Het is moeilijk te onderzoeken welke factoren de stemming van de bevolking beïnvloeden, en het is nog moeilijker om er voorspellingen over te doen. Toch kan een omslag in die stemming de teruggang van sociale bewegingen beïnvloeden.

2.4.d Rivaliserende bewegingen

Zoals we beschreven bij de bespreking van het belang van de ideologie, moeten radicale bewegingen de strijd aanbinden met rivaliserende interpretaties van de sociale realiteit. Teruggang van een radicale groep kan veroorzaakt worden door een toename van de aantrekkelijkheid van een rivaliserende interpretatie. Bijvoorbeeld doordat andere ideologische verhalen betere verklaringen bieden voor de bestaande wereldorde, of doordat een democratisch verhaal aan overtuigingskracht wint door het behalen van concrete successen. Wanneer een rivaliserende beweging overtuigender wordt, zal de radicale groep aan aantrekkingskracht inboeten. Ook dit kan leiden tot de teruggang van de radicale groep.

2.4.e Samenvattend: contextfactoren bij teruggang

Samenvattend kan de context op verschillende manieren invloed hebben op de teruggang van radicale groepen:

Contextfactoren bij teruggang:

1. Een internationaal, nationaal of lokaal conflict waaraan door de radicalen wordt gerefereerd valt terug of verdwijnt.
2. De overheid beïnvloedt de beweging in negatieve zin door een aanpak van repressie, insluiting of hervorming.
3. De publieke opinie slaat om van (gematigd) positief naar negatief waardoor de beweging zijn brede rekruteringsbasis en actieve en passieve steun verliest.
4. Een rivaliserende beweging wordt aantrekkelijker dan de radicale beweging.

2.5 Drempels tegen uittrede

We hebben nu de bewegingsfactoren, de collectieve vraagfactoren en de externe factoren besproken die een rol kunnen spelen bij de teruggang van radicale bewegingen. Voordat we een analytisch schema opstellen van factoren die bijdragen aan de teruggang van radicale bewegingen, zullen we echter nog een ander type factoren bespreken die van invloed kan zijn. Zoals we eerder bespraken, zullen radicale groepen proberen leden ervan te weerhouden uit de groep te stappen. Zij zullen barrières tegen uittrekking opwerpen. Om te begrijpen hoe zij dat doen en om wat voor type barrières het gaat, zullen we kijken naar de bespreking van dergelijke processen in literatuur over sektes en bendes.

2.5.a Sektes

Soms worden radicale groepen vergeleken met sektes. Een sekte is een zeer hechte groep met een stellige geloofsopvatting, die een hoger doel nastreeft, wordt geleid door één of enkele zeer invloedrijke leiders die hun positie meestal ontleen aan het feit dat zij aanspraak maken op hogere machten, en vaak afgezonderd is van de buitenwereld (Meertens et al. 2006). Wat voor drempels werpen sektes op om te voorkomen dat leden weglopen? Het gaat hierbij om groepsprocessen die gericht zijn op het versterken van de groepscohesie en het minimaliseren van sociale alternatieven. De nadruk van sektes op gemeenschap, harmonie en cohesie creëert een zeer sterke emotionele binding. De sekte gebruikt verschillende mechanismen en processen om de eigen sociale werkelijkheid voor het individu in stand te houden. Een van die mechanismen is isolering.

Sekteleden leven vaak bij elkaar, afgezonderd van de buitenwereld. Meestal is al het contact tussen sekteleiden en hun familie en vriendenkring verbroken. Bewegingen kunnen dit isolement versterken door bijvoorbeeld onderlinge liefdesrelaties te verbieden. Zo gaat het lid een soort ‘groepshuwelijk’ aan waardoor de loyaliteit aan de groep nog groter wordt (Wright 1987). Een belangrijke drempel is dan ook de sociale afhankelijkheid van het individu ten opzichte van de groep. Sekteleiden lopen, omdat ze alle banden van vroeger hebben verbroken, het risico in een sociaal vacuüm terecht te komen wanneer zij de groep verlaten. Dat is een van de belangrijkste redenen die personen weerhoudt om weg te gaan.

Een tweede drempel wordt gevormd door de psychische afhankelijkheid van het individu ten opzichte van de groep. In sektes ervaren leden een systematische afbraak van hun individuele identiteit. Dit is niet een bedekt, manipulatief proces, maar eerder iets dat de personen juist zochten als onderdeel van hun religieuze zoektocht (Rothbaum 1988).

Mensen behoren normaliter tot meerdere sociale kringen, en al die kringen hebben enige invloed op de opvattingen en het gedrag van het individu. De verschillende sociale kringen hebben verschillende waardesystemen, en de competitie tussen die waarden vermindert de macht van één kring over de leden. Maar sekteleiden hebben de sekte op de voorgrond geplaatst en daardoor wordt de invloed van andere sociale kringen gereduceerd. Door de betrokkenheid bij zo'n veeleisende gemeenschap neemt het vertrouwen van individuen in hun eigen indrukken en beoordelingsvermogen af. De invloed van de sekte en de sekteleiding strekt zich daardoor verder en verder uit op elk gebied van persoonlijke en morele oordeelsvorming. Uittreding wordt vaak gezien als een mislukking, door het individu zelf, maar ook door de groep. Uittreding wordt dan gezien als een teken dat je niet sterk genoeg bent om naar je idealen te leven. Voordat ze eruit stappen, maken de meeste personen een hevige innerlijke strijd door. De buitenwereld is een grote onbekende is geworden waarin ze zich niet meer weten te bewegen en ze vrezen in een moreel vacuüm te belanden.

Een derde drempel wordt gevormd door eerder gedane investeringen (in geld, tijd, energie en/of op sociaal gebied). Door grote investeringen van leden te eisen, kunnen bewegingen 'free entry' en 'free exit' tegengaan. Het besef van de kosten die je als individu hebt gemaakt voor de beweging, kan je ervan weerhouden om de beweging te verlaten. Dit mechanisme hangt samen met processen van cognitieve dissonantie, waardoor men het gevoel heeft inspanning en offers te moeten rechtvaardigen. Dat maakt dat grotere offers leiden tot een grotere vastberadenheid (Meertens 2006). Bij een verandering van mening, of in dit geval bij uittreding, zijn anders de kosten immers 'voor niets' geweest.

Kortom, uit de sektebenadering komen drie mogelijke drempels naar voren – zie kader. Het doorbreken van deze drempels op collectief niveau is belangrijk voor individuele uittreding, en kan zo teruggang van een radicale beweging in de hand werken (vergelijk Wright 1987).

Drempels tegen uittrede (uit sektebenadering):

1. Sociale afhankelijkheid (daardoor angst in een sociaal vacuüm terecht te komen).
2. Psychische afhankelijkheid (daardoor afbraak van zelfvertrouwen en angst voor moreel vacuüm).
3. Eerder gedane investeringen (daardoor cognitieve dissonantie).

2.5.b Bendes

Radicale groepen kunnen ook worden vergeleken met bendes (zie bijvoorbeeld Bjørge en Carlsson 2005). Een bende (*gang*) is een groep van jonge mensen waarvan de cohesie wordt versterkt door de acceptatie van of zelfs betrokkenheid bij delinquente of criminele praktijken (Klein 1995). Belangrijk is dat bendes zich op een bepaalde manier opstellen als groep. Ze hebben zich in hun eigen perceptie apart van hun buurt gezet, en ze worden ook door veel leden van de lokale gemeenschap (rivaliserende bendes en politionele instellingen) als een groep apart gezien. Decker en Van Winkle (1996) verklaren het ontstaan van bendes hoofdzakelijk uit de rol van dreiging. In veel buurten worden groepen gevormd om zich te beschermen tegen groepen van buiten. Maar naast deze bescherming

lijkt het identiteitsmotief een belangrijke reden waarom individuen zich aansluiten bij een bende. Door zich aan te sluiten bij een groep waar zelf veel dreiging vanuit gaat, krijgen de leden status en respect.

Bendes proberen leden te weerhouden de groep te verlaten, en net als bij sektes draait het hierbij om de groepscohesie. Deze groepscohesie vormt zich in tegenstelling tot sektes niet rond een charismatische leider die de leden zingeving verschaft, maar rond een informeel delinquent netwerk dat status en bescherming biedt. Bendes zijn niet gebaseerd op een formele organisatie of hiërarchie, maar op status, reputatie en imago. Zij bieden de leden een identiteit, maar dit is iets waarnaar zowel de groep als het individu moet leven om het in stand te houden. Verraad door een lid of een uitdaging door een rivaliserende bende wordt daarom extreem hard aangepakt, en kan leiden tot wraak en een spiraal van geweld. Uit de literatuur over bendes blijkt dat personen die in een bende zitten bijna allemaal denken dat er geen mogelijkheid is om eruit te gaan omdat je dan wordt vermoord (Decker en Van Winkle 1996). Ook kunnen de bedreigingen van rivaliserende bendes ertoe leiden iemand bij de bende blijft voor bescherming.

De groepscohesie wordt versterkt door het isolement en de marginalisering die lidmaatschap van een bende met zich meebrengt. Omdat bendes als irrationeel gewelddadig worden gezien, worden bendeleden als bedreigend ervaren door de maatschappij. Leden uit de gemeenschap nemen steeds meer afstand tot bendeleden, en hierdoor raken bendes steeds meer vervreemd van de maatschappij en van vrienden en volwassenen. Hierdoor raken zij meer en meer geïsoleerd van sociale instituties als school en de arbeidsmarkt. Dit isolement leidt er vervolgens toe dat bendeleden niet meer betrokken zijn bij activiteiten en relaties die hen kunnen re-integreren in de maatschappij. Zo raken zij steeds meer gemarginaliseerd.

Uit de bendebeoordeling komen dus de volgende drempels naar voren:

Drempels tegen uittrede (uit bendebeoordeling):

1. Angst voor (fysieke) represailles.
2. Angst voor verlies van reputatie en bescherming.
3. Gemarginaliseerde positie na uittreding (geen maatschappelijke mogelijkheden en kansen).

2.6 Samenvattend

Het analytisch kader dat we gebruiken om teruggang van radicale bewegingen te analyseren, bestaat uit de factoren die in dit hoofdstuk naar voren zijn gekomen. Deze factoren vloeien voort uit een model van vraag en aanbod. Een beweging gaat achteruit wanneer hetgeen de beweging te bieden heeft (het aanbod) onvoldoende aansluit op een collectieve ontevredenheid (de vraag). Er zijn verschillende ontwikkelingen die hierbij een rol kunnen spelen.

Ten eerste zijn er bewegingsfactoren die ervoor zorgen dat de beweging onvoldoende op de vraag kan blijven aansluiten. Het kan zijn dat de ideologie faalt, hetzij doordat de visie op de bestaande orde niet meer voldoende aansprekend is, of de visie op de gewenste toekomst mensen niet langer aanspreekt. Of de ideologie faalt omdat men niet

meer overtuigd is dat de gekozen weg of strategie van de beweging de juiste is. Ook kan het zijn dat de organisatie organisatorisch faalt en niet meer over voldoende bronnen beschikt of niet meer aan de gewenste sociale en culturele functies kan voldoen. Dit laatste kan samenhangen met een falende leiding, die onvoldoende richting kan geven, niet flexibel op veranderingen kan inspringen of niet inspirerend is. De leiding speelt in sommige bewegingen een meer centrale rol dan in andere bewegingen. Vooral wanneer de leiding de kern van de beweging vormt, kan een vertrek van de leiders grote gevolgen hebben voor de beweging.

Naast de bewegingsfactoren zijn er ook factoren op collectief niveau die te maken hebben met de vraag (de individuele motieven voor uittrede worden verderop in het rapport behandeld). Wanneer bijvoorbeeld de beweging overwegend bestaat uit leden van dezelfde leeftijd die ongeveer gelijktijdig zijn toetreden, kan het sterke gevolgen hebben wanneer dit hele cohort tegelijkertijd uit de beweging groeit. Een ander effect van de vraag op collectief niveau heeft te maken met de nieuwe aanwas. Soms is het zo dat een beweging die aantrekkelijk is voor een bepaalde generatie niet aantrekkelijk meer is voor de generatie die daarop volgt. Als de beweging onvoldoende op de wensen van die nieuwe generatie in kan spelen, loopt ze (op termijn) terug.

Naast de factoren die direct met de beweging en direct met de vraag te maken hebben, onderscheiden we omgevingsfactoren die de beweging en de vraag kunnen beïnvloeden. Zo kan een maatschappelijk conflict een belangrijke rol vervullen, doordat bijvoorbeeld de ideologie hier deels op gestoeld is. Een verandering in het conflict, of dit nu op internationaal, nationaal of lokaal niveau is, kan dan tot gevolg hebben dat de ideologie niet meer overtuigend is. Het overheidsbeleid is een andere factor die een grote rol kan spelen. Een repressieve aanpak kan het functioneren van de radicale beweging belemmeren of de leden en nieuwe aanwas afschrikken. Insluiting door de overheid kan ervoor zorgen dat de wind uit de zeilen wordt genomen van de radicale beweging, en de vraag terugloopt. Hervormingen door de overheid waarin deels wordt ingegaan op de wensen van de radicale beweging hebben ook tot doel de beweging de wind verder uit de zeilen te nemen. Als de maatschappelijke onvrede daalt, is de kans groot dat de aanhang van de beweging ook terugloopt. Een derde contextfactor is de publieke steun. Een gebrek aan steun van (een deel van) de bevolking bemoeilijkt het functioneren van een radicale beweging, en verkleint de nieuwe potentiële aanwas. Het wegvallen van sympathie kan komen door de koers van de beweging of door andere specifieke gebeurtenissen, of door een verandering van de tijdgeest. Tot slot kunnen rivaliserende bewegingen, hetzij radicaal, hetzij democratisch, het voortbestaan van de radicale beweging beïnvloeden. Wanneer zij een aantrekkelijker verhaal presenteren of meer successen weten te boeken is er een kans dat zowel de leden als de nieuwe aanwas zich daarbij gaan aansluiten en de radicale beweging leegloopt.

Een voorwaarde voor teruggang van een beweging is dat eventuele drempels voor uittreding doorbroken worden, zodat leden ook daadwerkelijk uit kunnen treden. Mogelijke drempels zijn sociale en/of psychische afhankelijkheid van de groep, en de hoogte van de gemaakte kosten. Andere mogelijke drempels zijn angst voor het verlies van reputatie en bescherming of angst voor represailles. Marginalisering kan ook een grote drempel voor uittreding vormen. Uittreding wordt sterk bemoeilijkt wanneer er voor leden van radicale groepen geen mogelijkheden zijn om na uittreding deel te nemen aan de samenleving.

Wanneer we nu deze factoren in een tabel weergeven ontstaat een raamwerk waarmee we de teruggang van bewegingen kunnen analyseren. In de volgende hoofdstukken zullen we dit raamwerk gebruiken om verschillende casussen te analyseren.

Tabel 2.1: Analytisch raamwerk (collectieve factoren)

Factoren	Molukkers jaren 70	Krakers jaren 80	Extreem rechts	Islami- tisch
Bewegingsfactoren Falende ideologie (visie op huidige wereld en gewenste toekomst) Falende strategie (de geschetste weg) Falende organisatie Falend leiderschap				
Behoeften leden Leden groeien uit beweging Nieuwe generaties niet aangetrokken				
Externe factoren (Inter-) nationaal of lokaal conflict verdwijnt/verandert Overheid: repressie Overheid: insluiting Overheid: hervorming Publieke opinie/ media/ tijdgeest verandert (imago verslechtert) Aantrekkelijke rivaliserende interpretatie				
Afbraak van de volgende drempels Sociale afhankelijkheid Psychische afhankelijkheid Hoogte van gemaakte kosten Represailles groep Angst verlies reputatie en bescherming Angst marginalisering				

3. Teruggang van radicale bewegingen: Nederlandse casussen

We hebben nu in kaart gebracht welke factoren de teruggang van een radicale beweging beïnvloeden. In dit hoofdstuk beschrijven we in welke mate en op welke manieren we deze factoren in de praktijk tegenkomen bij drie historische casussen in Nederland: de radicale Molukkers in de jaren '70 (paragraaf 3.1), de Amsterdamse kraakbeweging in de jaren '80 (3.2) en de extreemrechtse Centrumstroming in de jaren '80 en '90 (3.3). Om deze beschouwingen goed te kunnen plaatsen en om ze hierna goed te kunnen vergelijken met elkaar en met islamitische vormen van radicalisme, beschrijven we ook het ontstaan en het karakter van de bewegingen. Deze beschrijvingen zijn vooral gebaseerd op literatuurstudie. Wel zijn citaten ingevoegd uit de interviews met 'ex-radicalen' (die verder aan de orde komen in hoofdstuk 7), daar waar deze betrekking hebben op de collectieve ontwikkelingen. De invalshoeken van waaruit de drie bewegingen in de beschikbare literatuur behandeld worden, verschillen sterk. De literatuur over de kraakbeweging en de Molukse RMS-beweging geeft een beschrijving van de bewegingen van binnenuit. Het is geschreven door mensen die zich sympathiek op lijken te stellen ten aanzien van de beweging die zij beschrijven, of er zelf lid van zijn geweest. De literatuur die we ter beschikking hebben over extreemrechts (en dit geldt ook voor islamitisch radicalisme) is voornamelijk geschreven door mensen die geen lid van de radicale beweging zijn geweest, en die de beweging analyseren van buitenaf. Zij schrijven vanuit een neutrale positie, of zien extreemrechts nadrukkelijk als een onwenselijk verschijnsel waar wat aan gedaan moet worden. Om de informatie zo vergelijkbaar mogelijk te maken geven we bij elke casusbeschrijving aan de hand van het analytisch raamwerk een overzicht van de factoren die een rol hebben gespeeld bij teruggang. Aan het eind van het hoofdstuk volgt een vergelijkend overzicht van de drie casussen (3.4). In hoofdstuk 5 gebruiken we deze casusbeschrijvingen en de onderlinge vergelijking om verwachtingen te formuleren ten aanzien van mogelijke teruggang van islamitisch radicalisme.

3.1 Radicale Molukkers in de jaren '70

In de jaren zeventig werd Nederland opgeschrikt door extremistische acties. Molukse migrantenjongeren voerden gewelddadige acties uit in hun strijd voor een onafhankelijke republiek op de Zuid-Molukken en voor internationale aandacht voor hun doel. We gaan in op de achtergronden van deze strijd en op de radicalisering van de Molukse jongeren. En we beschrijven de teruggang van de radicalisering. Het hoofdstuk wordt besloten met een overzicht van de factoren die bij deze teruggang een rol gespeeld hebben¹.

3.1.a De RMS: achtergronden en politieke mobilisatie

Van de Molukkers die met hun gezinnen begin jaren vijftig naar Nederland kwamen had het merendeel gevochten in het Nederlandse leger tegen Indonesië. Bij de strijd om de dekolonisatie van Indonesië kozen veel Molukkers partij voor Nederland. Onder de Nederlandse heerschappij hadden ze een bevoorrechte positie gehad en vanwege hun deelname in de KNIL (Koninklijk Nederlands-Indisch Leger) konden ze bovendien

¹ De beschrijving van deze casus is grotendeels gebaseerd op Steijlen (1996).

vergelding verwachten van de Indonesiërs. In het dekolonisatieproces maakte Indonesië afspraken met Nederland over een federale structuur, maar Indonesië hield zich daar niet aan en lijfde in januari 1950 de deelstaten in, waaronder de Molukken. Dit veroorzaakte op de Molukken een roep om afscheiding en op 24 april 1950 werd onder druk van de Molukse KNIL-militairen, andere delen van de bevolking en de leidende figuren Manusama en Soumokil, de onafhankelijke Republiek der Zuid-Molukken uitgeroepen, de RMS (*Republik Maluku Selatan*). Hoewel er ook Molukkers waren die tegen de RMS-proclamatie waren, was er onder de Molukkers brede steun voor de RMS. Indonesië won daarop met een militaire invasie het grootste deel van de Molukken terug. En deels omdat ze zich niet hard op durfde te stellen tegenover Indonesië, stelde Nederland zich afwijzend op tegenover de RMS-proclamatie.

Het Nederlandse leger was nu niet meer nodig en werd in juli 1950 opgeheven. Een kleine vierduizend Molukkers moest toen nog gedemobiliseerd worden, maar de Molukkers eisten dat ze niet gedemobiliseerd zouden worden op Indonesisch gebied, maar op of nabij RMS-gebied. De demobilisatie raakte hierdoor in een impasse. Er werd gekozen voor een noodoplossing. Naast de mogelijkheid om af te vloeien of om over te gaan naar het Indonesische leger, werd een derde optie toegevoegd: een tijdelijke uitzending naar Nederland. Diegenen die weigerden een keuze te maken, zouden naar Nederland worden getransporteerd. Uiteindelijk zijn begin 1951 ongeveer 12.500 personen naar Nederland gegaan. Bij aankomst in Nederland werden de ex-KNIL militairen direct uit militaire dienst ontslagen, wat de Molukkers niet verwachtten en wat hun diep raakte. Steijlen beschrijft dat ze zich verraden voelden, 'als een "wegwerpartikel" aan de kant gezet' (1996: 57). Ze kregen geen wachtgeld en pensioen, maar slechts artikelen voor levensonderhoud en drie gulden vijftig per persoon per week. Er was meer wrijving. In tegenstelling tot de Nederlandse overheid waren de Molukse ex-KNIL-militairen van mening dat er sprake was geweest van een dienstbevel, niet van een vrije keuze. Ook was er onenigheid over het tijdelijke karakter van het verblijf. Nederland verwachtte dat de Molukkers na een 'afkoelingsperiode' uit zichzelf wel weer terug zouden gaan, terwijl het in de ogen van de Molukkers de verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering was om hen terug te brengen naar de Molukken om de onafgeronde demobilisatie te kunnen voltooien. En hiervoor was de RMS een vereiste.

Het activisme tot halverwege de jaren zestig

De meeste Molukkers stonden achter het ideaal van de RMS. In de eerste vijftien jaar in Nederland werd de RMS-strijd gevoerd door de politieke organisaties van de eerste generatie Molukkers, die op een gegeven moment echter verzwakten.

Steijlen legt uit dat het RMS-ideaal een belangrijke rol speelde voor de Molukkers omdat het een concrete invulling gaf aan het 'tijdelijk verblijf' en de aanspraken op het recht om te demobiliseren waarborgde. Dat maakte bijvoorbeeld dat verschillende beleidsmaatregelen werden bekeken in het licht van het RMS-ideaal en ex-KNIL rechten, waardoor ze politieke lading kregen. En ook speelde het een belangrijke rol in de interne cohesie en in de verbondenheid met de Molukken. Daarnaast gaf het een internationaal perspectief aan het verblijf in Nederland. Het verblijf was gerelateerd aan het recht op zelfbeschikking en dat recht berustte op internationale afspraken. Een van de respondenten licht dit toe:

Respondent 3: 'Wat we met de paplepel ingegoten kregen was: wij zijn Molukkers, wij zijn slachtoffers, wij hebben elkaar nodig. En we moeten alles doen om onze identiteit in stand te houden. En alles daarbuiten is de vijand. En de RMS is de meest ideale kapstok om dat aan op te hangen. Ja, dat werd al gebruikt door onze ouders, maar niet van het begin af aan. Waar ze voor opkwamen waren de rechten van de KNIL. Het was anders gegaan als Nederland ze in '51 de landmachtstatus had gegeven en ze weer had ingezet. Het ging om trots, om ingezet worden en om teruggaan. En er was grote teleurstelling onder de eerste generatie. Ze kregen geen erkenning van hun rechten. En toen gaf de RMS rechtvaardiging voor wat ze is aangedaan. Het was een kapstok om hun frustraties aan op te hangen. Het was een omslag: het politiseerde het gebrek aan politieke erkenning.'

Door meningsverschillen en etnische verschillen ontstonden hiernaast verschillende politieke belangenorganisaties. Verreweg de meeste Molukkers waren lid van organisaties die achter de RMS stonden. Een aantal Molukkers sloot zich aan bij meer neutrale partijen of bij organisaties die zich richtten op een zo spoedig mogelijke terugkeer naar de Molukken. In 1953 kwam leider Manusama naar Nederland, wat de RMS-beweging een belangrijke impuls gaf. Waarschijnlijk vanwege zijn matigende invloed op de Molukse gemeenschap liet de Nederlandse regering hem zijn gang gaan en een machtspositie opbouwen.

De woonsituatie speelde een belangrijke rol bij de mobilisatie en de organisatie van het activisme. De meeste Molukkers werden opgevangen in woonkampen, waaronder het voormalige doorvoerkamp Westerbork. In deze kampen hebben ze jarenlang gewoond in afzondering van de rest van de samenleving. Omdat de overheid beheersproblemen had in de kampen en er in de kampen een machtsvacuüm was ontstaan doordat iedereen uit militaire dienst ontslagen was en daarbij de rangen en standen waren verdwenen, wees de overheid de politieke belangenorganisaties aan als gesprekpartners. Deze organisaties kregen hierdoor een sterke machtspositie. Deze werd nog versterkt doordat de overheid de Molukkers over de woonkampen ging herverdelen op basis van de affiliatie met deze organisaties. Hierdoor nam de sociale controle en daarmee de sociale (en politieke) druk toe.

De RMS-beweging veranderde in de jaren zestig. Zij verzwakte, onder andere door het verdwijnen van de eenheid in de beweging. Daarin speelde bijvoorbeeld het thema van terugkeer een rol. Dat terugkeerorganisaties zich (uit pragmatisch oogpunt) meer pro-Indonesisch gingen opstellen, veroorzaakte onenigheid en zelfs rellen. Daarnaast verzwakte de beweging doordat de RMS-guerilla op de Molukken werd opgerold en de RMS-president Soumokil werd gearresteerd en ter dood werd veroordeeld. Hierdoor verloor de beweging in Nederland haar binding met de Molukken waardoor haar geloofwaardigheid in twijfel getrokken werd. Dit had consequenties voor de legitimiteit van de leiding. Nu de RMS-regering zich in Nederland bevond en niet meer door de legendarische Soumokil geleid werd, maar door Manusama, stond zij bloot aan kritiek en concurrentie. Er werd zelfs een tegenregering gevormd onder leiding van Tamaela. De concurrentiestrijd ging gepaard met geweld, en het politieke klimaat binnen de Molukse gemeenschap verhardde.

3.1.b Radicalisering door opkomst tweede generatie

Halverwege de jaren '60 betrad een nieuwe generatie het politieke domein en dat zorgde voor een radicalisering van de RMS-beweging. Jongeren raakten steeds meer politiek betrokken en werden lid van politieke jongerenorganisaties. Jongeren waren aan de ene kant ontevreden over het uitblijven van resultaten bij de gevestigde Molukse leiders, en onttrokken zich tegelijkertijd aan de controle van de eerste generatie (Smeets en Steijlen 2006: 221). Terwijl de oudere Molukkers hun strijd hadden gericht tegen de Nederlandse overheid, beschouwden de jongeren het hele Nederlandse volk als verantwoordelijk voor de situatie van de Molukkers. In juli '66 probeerde een militante groep jongeren uit Moordrecht, geïnspireerd door de aankomst van de weduwe Soumokil in Nederland, brand te stichten in de Indonesische ambassade. Zij werden binnen de Molukse gemeenschap gezien als helden.

De jongeren gingen zich op twee manieren organiseren. Ze namen deel aan de gevestigde organisaties, maar als generatie hadden ze ook dwarsverbanden over de tegenstellingen tussen de leiders heen. Over het hele land zochten Molukse jongeren contact met elkaar en ze kwamen overal samen om te discussiëren over de rol van jongeren in de RMS-strijd. Dit was mogelijk doordat de meeste Molukkers inmiddels naar woonwijken waren verhuisd, waardoor ze zich vrijer konden bewegen. De jongeren riepen andere jongeren op zelf het heft in handen te nemen. Steijlen beschrijft dat deze 'revolutionaire retoriek' en het toenemende ongeduld onder de jongeren zorgde voor een bereidheid over te gaan tot verdergaande acties (Steijlen 1996: 118). Sinds het wegvallen van de RMS-beweging op de Molukken was er ook meer ruimte voor militante acties, omdat ze nu niet meer bang hoefden te zijn voor eventuele negatieve gevolgen voor de beweging op de Molukken. In augustus 1970 bezette een groep van 33 actievoerders de ambtswoning van de Indonesische ambassadeur. Uit protest tegen de komst van Soeharto gijzelden ze een aantal mensen, waarbij een agent om het leven kwam. Nederland reageerde geschokt en de oudere Molukkers werden ter verantwoording geroepen. Het zouden hun 'waanideeën en illusies' zijn die de jongeren hiertoe zouden hebben aangezet. Hoewel ze het niet allemaal eens waren met de methode, stelden de Molukkers zich echter op achter de eisen van de actievoerders. Een half jaar later volgde een hongerstaking van Molukse jongeren op het Binnenhof en er volgden demonstraties voor de rechten van Molukkers. De jongeren zetten zich niet alleen af tegen Nederland, maar ook tegen hun eigen leiders. Ze wilden de Molukse gemeenschap wakker schudden en oproepen minder volgzaam te zijn.

Steijlen beschrijft hoe het kwam dat de jongeren militanter waren dan hun ouders. De jongeren waren zich meer en meer gaan verdiepen in de geschiedenis van hun ouders. Ze maakten hun eigen ideaal van de RMS en plaatsten hun strijd in het kader van kolonialisme en imperialisme. In hun nieuwe visie was Nederland als kolonisator ook de vijand en zagen ze hun ouders als slachtoffers, wat hun woede versterkte.

Repondent 3: 'En ik werd alleen bozer. En je ging in gesprek met de ouderen, en dat maakte je nóg bozer. Daardoor ging je je visualiseren wat er gebeurd was en wat je had geleden. Het gevoel van ontworteling, van weggewerkt te zijn... (...) Over hoe we behandeld zijn! De persoonlijke opvang in voormalige concentratiekampen. Afgescheept met 2 gulden 50 zakgeld, en volwassenen 3,50 per

week. En je mocht niet werken. En ineens was het verplicht te werken! Het gevoel van onrechtvaardigheid. Dat maakt je je in je denken radicaal. Ook ten aanzien van Nederland. (...) Wat wij erfden was eigenlijk: frustratie, teleurstelling en verdriet. Wij dragen de littekens van onze ouders. Wij hebben ze zien huilen. Wij kregen dan bijvoorbeeld na drie weken een brief, die mijn moeder dan openmaakte. En dan begon ze te huilen, maar je weet niet wat er is. Je hoort nu pas wat ze hebben moeten doormaken aan ontberingen – aan ontworteling.’

Die boosheid was voor de jongeren gemakkelijker omdat zij, in tegenstelling tot hun ouders, niet voor de Nederlanders in Nederlands-Indië hadden gevochten. Deze ideologische verschuiving hing samen met de tijdsgeest waarin processen van dekolonisatie op gang kwamen. De jongeren gingen ook steeds meer refereren aan bewegingen buiten de Molukse gemeenschap die gericht waren op veranderingen, zoals de PROVO en de studentenbeweging, maar vooral de revolutionaire sfeer gaf ‘de identiteit van de Molukse jeugd een duw in de richting van subculturele bewegingen als de Black is Beautiful Movement in de Verenigde Staten en werden personen als Bobby Seale (een op dat moment gevangenzittende Black Panther-leider) en Che Guevara modelfiguren’ (Smeets en Steijlen 2006: 224). Onder invloed van die tegenbewegingen keerden de jongeren, opgevoed met het idee dat het verblijf in Nederland tijdelijk was en met enig wantrouwen ten aanzien van Nederland, zich meer en meer van de Nederlandse samenleving af en gingen ze zich nadrukkelijker als Molukkers manifesteren. Voor de jongeren was er ruimte ontstaan vanwege het ontstane machtsvacuüm (door het wegvallen van de RMS-regering). De executie van Soumokil in 1966 zou een meer directe aanleiding kunnen zijn voor de algemene mobilisatie van de jongeren in 1966, hoewel Steijlen dit verband niet legt. Een van de respondenten noemt dit wel als een belangrijk moment in zijn politieke ontwikkeling.

Respondent 5: ‘Ik weet het nog goed: Ik kwam de kamer binnen, en zag mijn vader huilen als een kind. Hij zat voor ons huisaltaar. Ik vroeg hem wat er was, en hij antwoordde huilend: “We kunnen niet meer terug, kind.” Dat was toen Soumokil werd gearresteerd. Later kwam het bericht dat hij was geëxecuteerd.’

Toenemende radicalisering begin jaren zeventig

In de eerste helft van de jaren '70 nam de radicalisering onder de jongeren toe. Er ontstond een variëteit aan organisaties en bewegingen, mede (maar onbedoeld) dankzij het nieuwe overheidsbeleid, waarin ook nieuwe organisaties in aanmerking kwamen voor subsidie. Dit beleid was bedoeld om de bestaande machtsverhoudingen in de Molukse gemeenschap te doorbreken en de afstand tussen Nederlanders en Molukkers te verkleinen. Die afstand vergrootte daarentegen juist. De jongeren trokken rond door heel Nederland om elkaar te ontmoeten, wat mede mogelijk was door de Tienertoerkaarten, waarmee je goedkoop met de trein kon reizen.

Respondent 3: ‘De boosheid was in eerste instantie niet politiek, maar tegen de Nederlandse samenleving. De treinen moesten het ontgelden, en de NS. Dat kwam ook door de Tienertoer, waarmee grote groepen van tientallen Molukkers gebruik maakten van de trein. Soms stonden er wel 500 jongeren op het station in Utrecht. Er waren ook veel vervalste kaarten in omloop. En de

tamtam ging altijd snel. Zodra je hoorde dat in een bepaalde bar of discotheek Molukkers geweigerd waren, dan kreeg die plek gauw bezoek van een groep Molukkers. Er zijn in die tijd veel discotheeken in puinpoel geslagen.’

Er ontstonden twee politieke richtingen, die overigens samenwerkten en soms overlaptten. De eerste werd gevormd door de jongeren die streidden voor het oude RMS-ideaal. Deze richting was niet zo ideologisch georiënteerd maar was meer gericht op actie. Daarnaast ontstond wat Steijlen noemt een meer ideologische ‘revolutionaire jongerencultuur’, waarin het oude RMS-ideaal ter discussie gesteld werd. Deze richting sloot aan bij een bredere maatschappelijke radicalisering in die tijd en haalde haar inspiratie uit bevrijdingsbewegingen en anti-imperialismetheorieën. Er waren onder andere contacten met de Cineclub Vrijheidsfilms, de KEN-ml en de Rode Hulp. Een deel van deze stroming was vóór de RMS. Een ander deel wees het RMS-ideaal echter af en zocht oplossingen voor de Molukken in een samenwerking met andere volken die door Indonesië werden onderdrukt. Maar een anti-RMS-standpunt werd zelden openlijk geformuleerd, daar was geen ruimte voor.

Respondent 4: ‘Later zijn we de RMS meer in internationale context gaan plaatsen, in de strijd van Indonesië. Toen zag ik de RMS als een koloniaal project. Dat werd me niet in dank afgenomen. Ik was bijna de eerste die dat zei. En ik werd daarop ook afgerekend. ‘Hij is geen RMS-er’. (...) In de jaren ’70 werden er brandjes gesticht en sneuvelden onze ruiten. Je had ook een ambivalente houding: je was opgevoed dat je geen goede Molukker was als je niet voor de RMS was. En dat voelde je ook, van binnen.’

De afstand met de Molukse ouderen nam toe, mede doordat deze er niet in slaagden resultaten te boeken. En ook hadden ze veel kritiek op de jongeren en voelden de jongeren zich niet door hen gewaardeerd. Maar ook de enkele gematigde jongerengroepen hadden weinig invloed op de rest.

Steijlen concludeert hieruit dat de acties die daarop volgden niet uit het niets kwamen. Er was een situatie ontstaan die hij vergelijkt met een vulkaan die op uitbarsten stond. Hiertoe hadden de regelmatige confrontaties tussen Nederlandse en Molukse jongeren bijgedragen, evenals de houding van de Nederlandse overheid, die de RMS als onhaalbaar bestempelde en de RMS-idealen dromen en illusies noemde die geen aandacht meer moesten krijgen. Veel Molukkers hadden het idee gekregen dat zij nog maar twee keuzes kregen, aanpassen of teruggaan naar Indonesië, en dat de RMS uit beeld was verdwenen. Jongeren neigden steeds meer tot confrontatie. Ze waren steeds meer bereid over te gaan tot gewelddadige actie, en de leiders hadden steeds minder grip op hen.

Respondent 1: ‘In 1975 was er weer meer aandacht voor de RMS, het kwam weer wat meer op de voorgrond. In de jaren ervoor klonk er vaak vanuit de Nederlandse politiek: ‘De RMS leeft niet meer.’ ‘Dat is een droom’. We wilden de strijd weer wat opvoeren, om zowel aan Nederland en aan de wereld aandacht te eisen voor de onafhankelijkheid. De politieke context was niet veranderd, alleen waren we wel ondergesneeuwd. Ze zeiden: ‘Laat de Molukkers maar dromen’. Ze hebben echt een fout gemaakt door het zo te benoemen. De radicalisering is in die tijd toegenomen. Het zou zeker verschil gemaakt hebben als ze wel geluisterd zouden hebben. We waren al jaren bezig met petitieën enzo. En dat deed de oudere generatie nog steeds. Maar onder de jongeren heerste het

gevoel ‘Nu is het afgelopen!’ Als ze naar ons geluisterd hadden, of ons serieus genomen hadden, dan was er al een boel heisa en onrust weggenomen. Nu werd dat juist gevoeld door uitspraken als ‘Wat zij willen is irrationeel, een droom’. Wij reageerden altijd op uitspraken van politici, Nederlandse of Indonesische. En tot en met ’69 hebben we het geweld steeds afgezworen.’

In 1975 ging een groep van zeven jongeren uit Bovensmilde over tot actie. Waarschijnlijk vormde het 25-jarig ‘jubileum’ van de RMS-proclamatie en het idee dat actievoerders op de Molukken werden gearresteerd en gemarteld hiervoor directe aanleidingen. Zij kaaptten een trein bij Wijster en executeerden daarbij drie mensen. Parallel werd door solidaire actievoerders het Indonesische consulaat in Amsterdam bezet, waarbij één dode viel. De eis was een vrije aftocht en een gesprek tussen de Molukse leiders en de Indonesische overheid. Na 12 dagen gaven de gijzelnemers in de trein zich over en vijf dagen later volgden de andere actievoerders nadat Manusama hen de belofte had gedaan met de Nederlandse overheid te gaan praten. De actie zorgde voor een verslechtering van de relatie tussen Nederlanders en Molukkers. De houding van de Molukkers was tweeledig. Hoewel de meesten de methode niet goedkeurden, voelden ze zich solidair met ‘het eigen volk’ en stelden ze zich op achter de eisen van de kapers (Steijlen 1996: 157). Deze solidariteit en de dilemma’s daarbij klinken door in de interviews.

Respondent 2: ‘Je keurde het niet goed, maar tegelijkertijd sta je achter ze. Je kent hun drive: onrecht; om rechtvaardigheid te krijgen. Alleen was het wat ongelukkig gekozen. Maar we weten waarom ze het gedaan hebben. Het waren jouw strijdmakers, maar je keurde de methode niet goed.’

Respondent 3: ‘Ja, Wassenaar was mooi. Dat was prachtig. Dat vond ik gerechtvaardigd. Maar bij de kaping van ’75 is het het lastigst om positie in te nemen. Je maakt nog deel uit van die naïeve solidariteit. Naar buiten toe keur je het niet af, maar naar binnen toe wel. Dat is min of meer een wet. Of nog sterker dan een wet... Het is een gedragscode die je niet overtreedt. Je zegt dat niet hardop. Je doet geen publiekelijk standpunt dat je er afstand van neemt. Uiteindelijk zei je maar niets.’

Als resultaat van de actie vond er een gesprek plaats tussen Manusama en de Nederlandse regering en werd er een onderzoekscommissie ingesteld. Er was net al een inspraakorgaan op het gebied van welzijn ingesteld, dat bestond uit Molukkers (Het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers, IWM). Maar de jongeren die zich inzetten voor de RMS konden deze toenaderingen met betrekking tot het sociaal beleid niet waarderen.

Ook onder Molukse jongeren ontstonden discussies over het RMS-ideaal en mogelijke alternatieven. En in de loop van de tijd namen de spanningen weer toe. De Molukkers voelden zich steeds meer gedwongen tot verdere integratie, en ook bleef de beloofde bijdrage van de overheid aan het RMS-ideaal uit. En dat terwijl koningin Juliana bij de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 juist uitspraken had gedaan over het recht op zelfbeschikking voor volkeren.

Na de acties van december ’75 ontstond binnen de Molukse gemeenschap het idee dat die weinig hadden opgeleverd. Men vond dat de Molukkers zoet werden gehouden met een commissie en een inspraakorgaan, maar dat ze - als het puntje bij paaltje kwam - met geweld bejegend werden, zoals bij de gewelddadige ontruiming van het woonoord Vaassen

eind 1976. Maar tegelijkertijd bestond er ook diepgaande twijfel over de effectiviteit van geweldsacties in Nederland en over de vraag of de strijd niet verplaatst moest worden naar de Molukken.

Over al deze vraagstukken bestond binnen de Molukse gemeenschap een heftige discussie die ten gevolge van de hechtheid van de gemeenschap een bijzonder karakter had. De politieke meningsverschillen waren diepgaand en werden nogal eens met geweld beslecht. Wie als minderheid een lijn formuleerde die de meerderheid onwelgevallig was kon soms klappen krijgen, of in het ergste geval kogels door de ramen. Maar het ingewikkelde was dat de politiek slechts een beperkt deel van het Molukse netwerk uitmaakte. De loyaliteiten werden ook bepaald door herkomst van de eilanden, door dorpsbetrekkingen, door een gezamenlijke geschiedenis in woonoorden en barakken, en door familie- en vriendschapsbanden. En ook de generatiekloof was in zekere zin relatief: de verzoenende houding van sommige ouderen ten opzichte van het Nederlandse establishment werd door veel jongeren weliswaar afgewezen, maar tegelijk ook gerespecteerd.

Ten gevolge van de nauwe sociale banden heeft de radicalisering binnen de Molukse gemeenschap een uitzonderlijke vorm aangenomen. Gewoonlijk treedt in de ontwikkeling naar extremisme een geleidelijke afzondering op – een situatie waarin de radicaliserende actievoerders steeds minder voeling hebben met de opvattingen van ‘de massa’ en diezelfde ‘massa’ de radicalen steeds slechter kan bereiken. Bij de radicalisering van Molukse jongeren ging het anders. Eén reden was dat zij verbonden bleven met de bevolkingsgroep waarvan zij deel uitmaakten. De twijfels die breder leefden drongen door tot de radicaliserende jongeren en dat gebeurde al in de eerste helft van de jaren zeventig. Een tweede reden was dat de verwezenlijking van de RMS voor alle betrokkenen, meer of minder radicaal, de directe doelstelling bleef. In vergelijking met de abstracte utopieën van veel doorontwikkelde extremisten (klasseloze samenleving, kalifaat op aarde, enz.) is dat een concreet doel, waaraan de effectiviteit van alle daden afgemeten kan worden. In de praktijk ontstond er binnen de Molukse gemeenschap de situatie dat verschillende politieke opvattingen naast elkaar konden bestaan; er werd soms heftige strijd over gevoerd, maar uiteindelijk werden de meningsverschillen ook geaccepteerd.

In 1977 volgden meer gijzelingsacties. Een trein bij De Punt werd gegijzeld, evenals een basisschool in Bovensmilde. De gijzelnemers eisten van de Nederlandse overheid vrijlating van de Molukse gevangenen en stopzetting van de steun aan het Soeharto-regime. De actievoerders in de trein gaven zich dit keer niet over, en na twintig dagen werd er door het leger op zeer gewelddadige wijze een einde aan de gijzelingen gemaakt. Bijna alle actievoerders en twee gijzelaars kwamen daarbij om het leven. De Molukkers werden resoluut door de Nederlanders veroordeeld. De Molukkers reageerden geschokt op het geweld en kwamen uit een gevoel van saamhorigheid massaal naar de begrafenis van de kapers. Hoewel de afkeuring over de acties groot was, vooral omdat er kinderen bij betrokken waren, werden de kapers gezien als helden en martelaren omdat ze zich niet overgegeven hadden en hun leven hadden gegeven. Dit vormt volgens Steijlen het kantelpunt van de radicalisering: ‘Ondanks de woede die de dood van de kapers binnen de Molukse kringen oproept, maakt de gewelddadige beëindiging van de acties in 1977 de weg vrij voor een bezinning op de toekomst. In tegenstelling tot de “oneervolle” overgave in 1975, hebben de militante Molukse jongeren bewezen daadwerkelijk bereid te zijn voor het RMS-ideaal te sterven.’ (Steijlen 1996: 164).

In 1978 was er nog een onverwachte actie, waarbij drie jongeren het Provinciehuis in Assen bestormden. Maar deze jongeren werden bestempeld als wanhopig en de actie werd nauwelijks serieus genomen. De Molukse gemeenschap reageerde afwijzend, eigenlijk zat niemand meer op een actie te wachten.

3.1.c Matiging van de RMS-strijd

In de periode na de kapingen was er sprake van deradicalisering, en dat kwam volgens Steijlen door verschillende veranderingen in de Molukse gemeenschap. Ten eerste veranderde het Molukse klimaat, waarin steeds meer ruimte kwam voor diverse meningen. Aanvankelijk was er alleen een kleine linkse groep die zich tegen de RMS uitsprak. Ze vonden de RMS-strijd paternalistisch. Omdat de aanhangers van deze groep niet in de Molukse wijken woonden, konden zij relatief gemakkelijk omstreden uitspraken doen. Hoewel ze geen acceptabel alternatief konden ontwikkelen voor de RMS-ideologie, werd er gaandeweg wel steeds meer gediscussieerd over het RMS-ideaal, en de reacties op afwijkende meningen werden steeds minder heftig. Het klimaat werd liberaler en de aanhang van de politieke organisaties nam sterk af. Ook de leiders namen meer afstand van het nastreven van de RMS op korte termijn. De politieke organisaties gingen zich meer richten op de internationale lobby, waarvoor geen massale actieve aanhang nodig was.

Dit ging samen met een veranderende houding ten aanzien van de Molukken. Het reizen naar de Molukken was lange tijd taboe geweest (mensen die gingen werden zelfs als landverraders beschouwd – het was tenslotte nog steeds Indonesisch grondgebied) maar de behoefte werd nu zo sterk dat veel Molukkers toch op reis gingen naar de Molukken. Hierdoor werd het beeld genuanceerd dat de Molukken bezet gebied waren en dat in Nederland zich de strijdende voorhoede bevond, die grote aanhang had op de Molukken. Ook werden persoonlijke relaties opgebouwd met families en dorpen en veel mensen, waaronder jongeren, gingen zich inzetten om met ontwikkelingsprojecten bij te dragen aan een beter leven voor hun verwanten op de Molukken. De bezoeken leidden ook tot teleurstellingen. Het RMS-ideaal bleek op de Molukken minder te leven dan gedacht en velen hadden een cultuurschok, waardoor ze zich realiseerden hoe verwesterd ze waren.

Dat brengt ons op de derde verandering, namelijk de houding ten aanzien van Nederland. Er was een steeds grotere bereidheid te integreren in Nederland. Molukse jongeren verlieten meer en meer de Molukse woonwijken om op zichzelf te gaan wonen en maakten zich steeds meer van de gemeenschappen los. Hierdoor kwamen ze niet alleen meer in contact met Nederlanders, maar ook met Molukkers met een andere achtergrond; bijvoorbeeld met mensen die niet in woonkampen gewoond hadden of wier familie niet in de KNIL had gediend. Dat leidde tot discussies over Moluks-zijn die meer gevoerd werden in termen van afkomst en kennis van het Maleisisch, en minder in termen van de RMS. De Molukse gemeenschap kampte in die tijd met grote sociale problemen van werkloosheid en harddruggebruik. De Molukkers gingen steeds meer doen om deze problemen op te lossen, omdat deze een bedreiging vormden voor de interne cohesie, maar vooral ook omdat ze zich realiseerden dat ze voorlopig in Nederland zouden blijven. Veel jongeren die eerst politiek actief waren, werden actief in de nieuwe welzijnsinstellingen, die overigens in tegenstelling tot eerdere instellingen alleen nog maar sociale doelen hadden. Het RMS-ideaal ging een steeds minder prominente rol spelen. Het overheidsbeleid, dat aanvankelijk een radicaliserend effect had, werd nu toch effectief, en de categoriale drugshulpverlening

en werkgelegenheidsprojecten versterkten de oriëntatie op Nederland. Het effect van het IWM was dat de dialoog met de Molukse gemeenschap niet meer slechts met politieke sleutelfiguren gevoerd werd, waardoor de discussies los kwamen van de RMS. In 1986 kwamen de Nederlanders en Molukkers tot een historische overeenkomst die los van de RMS geformuleerd kon worden, waarin het gesteggel over de ex-KNIL-rechten tot een einde kwam. Sociale en politieke belangen vielen niet langer meer samen.

Het liberalere politieke klimaat binnen de Molukse gemeenschap en de sterkere oriëntatie op Nederland zorgden voor ruimte waardoor de betekenis van de RMS voor de meesten een andere plek kon krijgen. De groep van Molukkers die nog achter het oude RMS-idee stond, werd steeds kleiner. En diegenen bewandelden steeds meer de koers van de internationale lobby, daar internationaal de aandacht voor inheemse volkeren toenam. Maar ondanks deze teruggang beschouwden steeds meer mensen zichzelf als RMS-er; ook zij die voorheen een anti-RMS-positie ingenomen hadden. De RMS had meer een symbolische betekenis gekregen. Aan de ene kant verwees die naar de achtergrond van de Molukkers in Nederland (het KNIL-verleden, de woonoorden en de relatie met de Nederlandse samenleving) en naar iemands identiteit als Molukker in Nederland. Aan de andere kant werd hiermee de solidariteit uitgedrukt die men voelde met de Molukkers op de Molukken en die nu deels vorm had gekregen in kleinschalige ontwikkelingsprojecten. Volgens Steijlen wil dit echter niet zeggen dat het RMS-vuur nooit meer kan oplaaien. Hoewel hij de losse oprispingen in de jaren negentig onder de derde generatie Molukkers vooral ziet als manieren van positiebepaling en identiteitsvorming, wijst hij erop dat dit wel degelijk gepaard gaat met een politiek bewustzijn. Of eventuele ontwikkelingen op de Molukken tot een hernieuwde strijd in Nederland zouden leiden, heeft volgens Steijlen onder andere te maken met de manier waarop er op heersende gevoelens gereageerd wordt, bijvoorbeeld met de mate waarin ze serieus genomen worden door de Nederlandse overheid.

3.1.d Radicale Molukkers en het collectieve raamwerk

Dat de radicale Molukse tweede generatie op een gegeven moment matigt, heeft verschillende oorzaken. We vatten deze oorzaken samen aan de hand van het analytisch kader.

Tabel 3.1: De rol van collectieve factoren bij teruggang in casus Molukkers

Factoren	Rol	Teruggang bij de Molukkers
Bewegingsfactoren		
Falende ideologie (visie op huidige wereld en gewenste toekomst)	+++	De veranderde relatie met de Molukken en de verschuiving van de Molukse identiteit, deed men realiseren dat de RMS niet het hoogste doel is. Ook de veranderde relatie met Nederland zorgde voor een andere visie op de ideologie. Omdat men gericht werd op het opbouwen van het leven in Nederland, werd Nederland steeds minder als de vijand gezien.
Falende strategie (de geschetste weg)	+++	De radicale, gewelddadige strategie leidde niet tot de gewenste resultaten. Het leidde alleen tot offers en tot afkalving van de Nederlandse steun. Daarnaast vonden velen het weerzinwekkend, vooral toen kinderen waren

Factoren	Rol	Teruggang bij de Molukkers
		gegijzeld. Door de offers die de gijzelaars van de laatste gijzeling brachten was er een punt gemaakt, namelijk dat de Molukkers serieus waren in hun RMS-ideaal. Hierdoor nam de druk om te bewijzen af en kwam er ruimte om de aanpak te matigen.
Falende organisatie	O	Teruggang werd niet veroorzaakt door een afname van de organisatorische capaciteiten.
Falend leiderschap	+	Er waren geen goede inspirerende leiders. Daarnaast werden ze als te zwak gezien om een staat op de Molukken te kunnen leiden. En sommigen vonden ze zwak omdat ze zich hebben laten omkopen met sociale tegemoetkomingen.
Behoeften leden		
Leden groeien als cohort uit de beweging	+	Het zou zo kunnen zijn dat bij teruggang meespeelde dat de jongeren die de kern uitmaakten van de actieve beweging het actievoeren moe werden en als groep uit de beweging groeiden.
Nieuwe generaties niet aangetrokken	++	Nieuwe generaties waren meer gericht op het leven in Nederland en waren meer gewend aan de andere relatie met de Molukken. De RMS speelde nog wel een rol bij hen, maar meer als identiteit dan als direct politiek doel.
Externe factoren		
(Inter-) nationaal of lokaal conflict verdwijnt/verandert	++	Door het contact met de Molukken bleek dat de RMS daar niet zo sterk leefde en dat er andere manieren waren om een bijdrage te kunnen leveren. De toegenomen internationale aandacht voor inheemse volkeren vergrootte de mogelijkheid voor democratische alternatieven (politieke lobby).
Overheid: repressie	++	Aanvankelijk hielp de repressie niet. Het versterkte de trots en het zelfbewustzijn, wat de opkomst van een radicale politieke koers stimuleerde. Later speelde de repressie wel een rol bij teruggang: ondanks dat de gewelddadige reactie op de gijzelingen in '77 kwaad bloed zette schrok men ook van de effecten, en de weerzin tegen geweld nam toe.
Overheid: insluiting	+	Door de opgerichte IWM kwamen de KNIL-onderhandelingen los te staan van de RMS politiek. Er kwam ruimte voor een democratische koers. (Maar eerdere insluiting en het serieus nemen van de zorgen en idealen van de Molukkers had waarschijnlijk radicalisering tegengegaan).
Overheid: hervorming	+	Doordat de overheid <i>niet</i> tegemoet kwam aan de RMS-eisen van extremistische Molukkers leidde het gebrek aan resultaten tot deradicalisering. Deradicalisering kwam dus eigenlijk door een <i>gebrek</i> aan

Factoren	Rol	Teruggang bij de Molukkers
		'hervorming'. Maar ook de oorspronkelijke radicalisering was hier juist een gevolg van. (De maatschappelijke hervormingen speelde geen rol, want deze vonden eigenlijk pas na de eerste fase van deradicalisering plaats. Ze speelden waarschijnlijk wel een rol bij verdere deradicalisering.)
Publieke opinie/ media/ tijdgeest verandert (imago verslechtert)	++	Nederlandse bevolking: door het geweld van de Molukse acties kalfde de steun af. Molukse gemeenschap: De steun kalfde af door het gebruik van geweld en doordat men niet de relatie met Nederland verder onder druk wilde zetten. Doordat het klimaat liberaler werd, kwam er meer ruimte voor gematigder meningen. De twijfel sijpelde door tot in de radicale gelederen, vanwege de nauwe banden die er waren met de radicale jongeren.
Aantrekkelijke rivaliserende interpretatie	++	Andere (niet-RMS) oplossingen voor de Molukken kwamen langzaam op en vormden een aantrekkelijk alternatief.
Afbraak drempels		
Sociale afhankelijkheid	O	Doordat er na deradicalisering geen sociaal vacuüm wachtte, was er geen sprake van een sociale drempel bij uittrede.
Psychische afhankelijkheid	+	De eenvormigheid binnen de Molukse gemeenschap verminderde, waardoor er meer ruimte kwam voor diverse meningen. Dit kwam o.a. door de doden bij de actie in 1977.
Hoogte gemaakte kosten	O	Er was geen sprake van een drempel voor uittrede die te maken had met hoge kosten van radicalisering.
Represailles groep	+	Door de toegenomen ruimte voor andere meningen namen de represailles af.
Angst verlies reputatie en bescherming	+	De Molukse slachtoffers die vielen bij de bevrijdingsactie van het leger in 1977, bevestigden de ernst van de Molukkers. Hierdoor konden ze met opgeheven hoofd een gematigder koers gaan varen.
Marginalisering	+	Hoewel het niet zo zeer de marginalisering was waardoor mensen radicaal bleven, hing de teruggang wel samen met het toegenomen perspectief op het leven in Nederland

3.2 De kraakbeweging in Amsterdam

De kraakbeweging is een voorbeeld van een linkse radicale beweging, die eind jaren zeventig en in de jaren tachtig met haar kraak- en protestacties de gemoederen bezig hield.

In deze casusbeschrijving concentreren we ons op de ontwikkeling van de kraakbeweging in Amsterdam.²

3.2.a De opkomst van de kraakbeweging

Kraken is een maatschappelijk verschijnsel dat aanvankelijk weinig tot niets te maken had met politiek of met maatschappelijke strijd. In de jaren zestig werd het nog ‘er-op-kruipen’ genoemd en ging het meestal om individuele acties. Aan het eind van de jaren zestig kreeg kraken een collectief aspect en een politieke dimensie. Verschillende politieke actieve groepen gingen zich toen met het verschijnsel bezighouden. In de daaropvolgende jaren bleef kraken een beperkt verschijnsel, maar de historische basis van een nieuwe beweging was gelegd. Die basis bestond in feite uit twee elementen. Enerzijds was er sprake van een falend overheidsbeleid op het gebied van huisvesting: er bestond, vele jaren na de oorlog, nog steeds woningnood en er was een niet voorziene behoefte aan jongerenhuisvesting waaraan niet tegemoet werd gekomen. Tegelijkertijd bestond er leegstand, deels ten gevolge van speculatie en deels in verband met voorgenomen sloop. Anderzijds kwam er een jongerenbeweging op die het gezag en het beleid van de overheid ter discussie stelde en eigenmachtig handelend ging optreden. De overheid slaagde er aanvankelijk niet in om in deze nieuwe situatie creatief en effectief op te treden.

Tot 1976 opereerden krakers voornamelijk individueel of in kleine groepjes met soms een zekere buurtgebondenheid. Vanaf dat jaar begonnen zij vormen van samenwerking te ontwikkelen. Het verschijnsel groeide in omvang en de praktijk van ‘eigenmachtig’ handelen stimuleerde zelforganisatie, in de vorm van kraaksprekuren, ontmoetingscentra en buurtkrantjes. De dreigende invoering van de anti-kraakwet leidde tot samenwerkingsvormen op stedelijk niveau en, vanaf november 1976, tot een stedelijke krant voor krakers: *de Kraakkrant*.

Aanvankelijk werkten de kraakbeweging en haar voorlopers met informele regels, die later bekend kwamen te staan als ‘de kraakcode’. Deze code beperkte de keuze van de kraakobjecten en van de te gebruiken middelen. Zo waren er regels dat bepaalde categorieën leegstaande objecten in principe ontzien moesten worden. Daartoe behoorden gerenoveerde woningen, distributiewoningen, ‘te mooie’ woningen met een hoge huur, woningen die te koop stonden en in het algemeen woningen die korter dan drie maanden leegstonden. De kraakcode hield ook in dat de middelen geweldloos moesten zijn en dat bijvoorbeeld verzet tegen ontruiming slechts een lijdzame vorm mocht hebben. Het hoogtepunt en tegelijk einde van deze geweldloze opstelling valt te plaatsen in november 1978 bij de gewelddadige ontruiming van het hoekpand Nicolaas Beetsstraat-Jacob van Lennepstraat in de Kinkerbuurt in Amsterdam.

Respondent 9: ‘En toen bij de ontruiming van de Kinkerbuurt, daar gingen mensen op straat zitten. Die mensen zijn écht gemolesteerd! Die groep is in elkaar geslagen, en toen hadden we zoiets van: dat pikken we niet meer!’

Respondent 11: ‘Daar stonden we ingehaakt en de ME kwam erop af, en begon meteen te slaan. Dat waren heel harde klappen. Ik had toen een bril, die is in duizend stukken gebroken, en ik dacht er niet eens aan om ‘m af te zetten! Ik had ook allemaal blauwe striemen. Er werd écht geslagen. En

² Deze casusbeschrijving is deels gebaseerd op Buijs (1995).

daarna werden we met een waterkanon nat gespoten. We stonden helemaal perplex. Dat zijn beelden van dictaturen! Van landen zoals Chili! Mensen werden gearresteerd en vastgezet. Je komt in een wij-zij situatie.'

Vaak wordt gesuggereerd dat de ontwikkeling tot gewelddadigheid in de kraakbeweging een reactie vormde op het gewelddadige optreden van de politie. Dijkstra beargumenteert dat dit een te gemakkelijke verklaring is: het politieoptreden vormde één factor in de radicalisering van de kraakbeweging. Een van de andere factoren was dat de kraakbeweging nieuwe soorten kraakobjecten uitzocht en daardoor in conflict raakte met eigenaren (waaronder speculanten), knokploegen, de gemeente, de politie en de rechterlijke macht. In de ontwikkeling van deze conflicten werden meer militante vormen van zelforganisatie en strijd ontwikkeld.

Maar kraken was méér dan een vorm van belangenbehartiging en méér dan een vorm van actie voeren; het was voor een groot deel van de betrokkenen ook een levensstijl. Deze levenshouding kwam onder de gegeven lokale en maatschappelijke voorwaarden tot uitdrukking in een specifieke subcultuur. Dijkstra noemt als centrale waarden: solidariteit, zelfwerkzaamheid en zelfstandigheid (in Buijs 1995). Deze 'subculturele' of 'tegenculturele' aspecten hebben vanaf het begin op een bepaalde manier in de kraakbeweging gefigureerd, maar aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig werd een duidelijker onderscheid tussen deze subculturele lijn en een meer 'harde' politieke lijn zichtbaar. Duivenvoorden (2000) legt uit dat bij de subculturele lijn de nadruk lag op zelfwerkzaamheid. Binnen de subcultuur werd ruimte gecreëerd voor verbeteringen in de eigen omgeving. Er was een vorm van zelforganisatie die gericht was tegen vertegenwoordiging en woordvoerders. Krakkers organiseerden zich op basis van deze uitgangspunten, en niet in de eerste plaats omdat ze gekraakt hadden. Deze ontwikkeling is onder meer te zien in de wijze waarop de maatschappelijke ruimte die door het kraken verworven was werd gebruikt. Daarbij is te denken aan vormen van collectief leven zoals woongroepen, integratie van wonen en werken, eigen cafés, boekhandels en krantjes.

Respondent 9: 'Het was heel kneuterig hoor. In een wijk was er ook de Volksopera. Het was een hele culturele beweging. We hadden eigen coffeeshops, kraakrestaurants waar je dan kookte, etcetera (...) Het was echt 'de stad is van ons'. Als je rondfietste in die tijd... ik kende echt de hele stad.'

Respondent 10: 'Het was een wereld in een wereld. (...) Het was de ontwikkeling van een cultuur. We hebben zelfs sportclubs gehad. Er waren bijvoorbeeld hele lange grote panden in de stad, daar hadden we tangolessen.'

De tweede lijn was van een geheel andere aard. Die was meer op de politiek gericht, in de zin dat de heersende politieke orde veel directer als referentiepunt gold voor het handelen. Voor deze lijn was het doel veel meer om versterkte politieke verhoudingen in beweging te krijgen. Methodes die hierbij werden toegepast liepen uiteen van het gematigd beïnvloeden van de besluitvorming tot aan regelrechte confrontatie. Welke methode ook gekozen werd, cruciaal was dat krakers zich als krakers organiseerden. De politieke lijn was veel minder vrijblijvend dan die van de zelfwerkzaamheid en zelforganisatie. Ook bood de politieke lijn meer mogelijkheden tot radicalisering van de kraakstrijd.

De kraakbeweging heeft altijd dit tweeslachtige karakter gehad. In ideologisch opzicht waren de pretenties verstrekkend van aard: tamelijk breed bestond de opvatting van 'breken met de opgelegde normen en wetten'. Deze pretentie werd onder meer verwoord in de leuze: 'Jullie rechtsorde is de onze niet'. Zolang de doelstellingen beperkt waren en de politieke verhoudingen eenvoudig, bestond er globale overeenstemming over de aard van de (kraak)acties en was het mogelijk om de waarden van interne solidariteit, zelfstandigheid en zelfwerkzaamheid zonder problemen overeind te houden. Maar in dezelfde tijd werden naast woonhuizen ook steeds meer bedrijfspanden gekraakt, waarbij aan de gemeente de eis werd gesteld de panden aan te kopen ten behoeve van jongerenhuisvesting. Er ontstond een complexe guerrilla-strijd waarin eigenaren, politie, rechters en krakers binnen een bestuurlijk-juridische vacuüm verschillende tactieken en strijdmiddelen uitprobeerden. Eind 1979 en begin 1980 werden veel kraakpanden ontruimd. Justitie probeerde een slagvaardiger beleid te voeren zodat sneller tot ontruiming kon worden overgegaan. De gemeente ontwikkelde nieuw beleid. Zij trok niet alleen meer en meer grenzen, maar ook was er in toenemende mate sprake van de wil om de door haar gestelde grenzen kracht bij te zetten. De gemeente trok stap voor stap het initiatief naar zich toe en de krakers raakten in het defensief, maar sloegen terug. De daaropvolgende jaren gaven een intensivering en verharding van de strijd te zien.

3.2.b Verharding van de strijd

De toename van het aantal ontruiming en de dreiging van nog meer ontruiming leidden bij de krakers tot discussies over de toepassing van geweld. Deze discussies kwamen eind 1979 in een stroomversnelling door de dreigende ontruiming van de Grootte Keyser, een kraakcomplex dat bestond uit zes kantoorpanden op de Keizersgracht. Dit vormde stadsbreed een bindende factor.

Respondent 11: 'We hadden weinig kennis van andere buurten. Er was weinig contact. Iedereen had zijn eigen dingen. Maar die concentratie kwam er wel... Het eerste grote focuspunt is de Grootte Keyser. Het was een ontmoeting rond een situatie die iedereen kende uit zijn eigen buurt, maar dan op grote schaal.'

Respondent 10: 'In de 2^e helft van '79 speelde de Grootte Keyser. Het was het symbool van de woningnood en van de kraakbeweging. Daar waren de stedelijke vergaderingen. Er waren soms wel 200-300 mensen in de kelder bijeen voor de stedelijke vergaderingen.'

Respondent 9: 'En toen daarna de Grootte Keyser bedreigd werd, toen is de beweging een stedelijke beweging geworden. En dat kwam op initiatief van de Staatsliedenbuurt. (...) Er kwam een stedelijk actieplan, verstoorgroepen, een EHBO-ploeg, bezettingsplan, plannen om alle bruggen snel te bezetten.'

Krakers praatten over geweld, over verzet en het inzetten van het eigen leven. Politici en media waren verrast door de heftigheid van de uitspraken van de krakers. De dreiging met geweld rond de Grootte Keyser leek te werken: uit angst voor ernstige verstoring van de openbare orde gaf burgemeester Polak geen politieversterking aan de deurwaarder. Het symbool van de kraakbeweging bleef voorlopig behouden en de basis was gelegd voor wat

later wel de ‘mythe van de Groote Keyser’ is genoemd. Bij sommige krakers vatte de mening post dat geweld, respectievelijk dreiging met geweld, tot een sterkere onderhandelingspositie leidt. Op grond van dit idee ontstond de ‘actielijn van de maximale dreiging’. Het idee achter deze lijn van actie was simpel. De dreiging met gewelddadig verzet was in eerste instantie bedoeld om de confrontatie zelf te voorkomen. Als dat lukte hadden de krakers de eerste slag gewonnen. Als de dreiging niet zou werken ontstonden er gewelddadigheden tijdens of na de ontruiming. Herhaald verzet zou voor de overheid betekenen dat ontruiming ‘een hoge prijs’ had, waardoor men geneigd zou zijn tot een terughoudend beleid. In dat geval wonnen de krakers in tweede instantie alsnog. Hoewel niet de illusie bestond dat het mogelijk was om de politie militair te weerstaan, werd geweld van de kant van de krakers steeds meer *intentioneel geweld*. Stap voor stap kreeg geweld of de dreiging ermee zowel op straat als in de hoofden van de krakers een belangrijker positie; het begon een geïnstitutionaliseerde factor te vormen in de beweging.

In 1980 deed zich een reeks gewelddadige incidenten rondom ontruiming voor. Na een aantal ontruiming vond op 29 februari een confrontatie plaats tussen krakers en politie in de Vondelstraat. Voor de ontwikkeling van de meningsvorming binnen de kraakbeweging is deze gebeurtenis van groot belang gebleken. Ook in de interviews met onze respondenten wordt het belang van ‘de Vondelstraat’ benadrukt:

Respondent 9: ‘De Vondelstraat vormde de grote ommekeer. (...) De politie stond daar duidelijk aan de verkeerde kant. Er was een grootstedelijk alarm. En we gingen over tot herkraak van de Vondelstraat. Er gingen barricades de straat op. En dat kan alleen als mensen zó nijdig worden... Wij hadden het gelijk aan ónze kant. Het werd echt een vesting. Er werd toen veel onderhandeld. Als wij de Vondelstraat mochten behouden, dan zouden wij de barricades opruimen... maar Polak had waarschijnlijk een punt te maken, en op een gegeven moment reden gewoon de tanks door de straat. Het was een escalatie. Ook voor ons.’

Respondent 11: ‘De Vondelstraat is heel bindend geweest. Veel meer mensen leerde je kennen. De ontmoetingen namen toe. En wij hadden gewonnen! Het pand was behouden, en we hadden heel Nederland op zijn grondvesten doen schudden. We hadden gewonnen, wánt ze hadden geweld tegen ons gebruikt!! Dat was belangrijk voor het vervolg. Het werd een soort recept. Een model.’

Het lijkt erop dat bij de betrokken generatie actievoerders de opvattingen over straatgeweld definitief veranderd waren, terwijl de overheid niet goed wist hoe de optimale combinatie te vinden van deëscalerend beleid en standvastigheid.

Tijdens de ‘Kroningsrellen’ op 30 april 1980 ging het er ook hard aan toe. De gebeurtenissen op deze dag zijn belangrijk geweest voor de verdere ontwikkeling van de beweging. Rond de Kroningsrellen manifesteerde zich voor het eerst een openlijke tweedeling binnen de kraakbeweging tussen degenen die zich afkeerden van het geweld en de confrontatie, en zij die de ingeslagen weg tot het uiterste wilden vervolgen. De rest van het jaar was uitgesproken rumoerig. De overheid ging sneller over tot ontruiming van gekraakte panden. De krakers reageerden hierop door ontruimde panden te herkraken; het geheel ging gepaard met vele vormen van straatgeweld. Het feit dat panden, ondanks ontruiming, vaak behouden bleven, werd door sommigen toegeschreven aan het concept van ‘dreiging met maximaal geweld’. De prijs van een ontruiming was voor de gemeente inderdaad hoog. De krakers daarentegen wisten dat ze op straat een geduchte macht

konden ontplooiën, maar in een confrontatie met de politie uiteindelijk het onderspit zouden delven. Daarom werd binnen het concept van confrontatie gezocht naar een guerrilla-achtige vorm van optreden gericht op het vermijden van nederlagen.

3.2.c Teruggang van de kraakbeweging

Het gevoel achter de feiten aan te lopen en meegesleurd te worden in een spiraal van geweld en tegengeweld, begon hoe langer hoe meer krakers tegen te staan. Langzaam verloor de beproefde strategie haar aantrekkingskracht: de confrontatie om de confrontatie was geen perspectief waar het merendeel van de krakers warm voor liep. De meerderheid van de kraakbeweging ging in een aantal gevallen beheerst om met geweld, maar zij kreeg steeds minder controle over datgene wat er op straat gebeurde. Dit leidde tot discussies of dit de juiste weg was.

Respondent 7: 'Er kwam steeds meer geweld kijken bij kraak en bij ontruiming. Er kwamen steeds meer discussies: 'Willen we dit eigenlijk wel?'

Respondent 11: 'En zelf heb ik wel gedacht dat na 30 april het gedachtegoed een stuk radicaler en eenvormiger was geworden. Ook qua kleding enzo. Veel mensen stopten. Er waren ook veel discussies. 'Is het goed?' Maar goed, dat had je ook niet helemaal door, inderdaad. Je was het gewoon niet eens met mensen die het er niet mee eens waren.'

De confrontatie was aangegaan en had haar uitwerking niet gemist. Van het begin af aan impliceerde deze harde politieke strategie het gebruik van geweld of tenminste de dreiging ermee. In het kader van de problemen die de krakers aan de orde stelden, werd dit geweld aanvankelijk door grote delen van de bevolking weliswaar niet goedgepraat, maar wel begrepen. De kraakbeweging bracht de ontwikkelingen rond de jongerenhuisvesting in een stroomversnelling, die zonder het geweldsgebruik niet tot stand zou zijn gekomen. Maar ook leidde het tot toenemende repressie van de overheid aan de ene en interne verdeeldheid aan de andere kant. Algemeen wordt de ontruiming van de Lucky Luyk op 11 oktober 1982, gevolgd door 'zeer heftige ongeregelde heden', gezien als een breekpunt in de ontwikkeling van de kraakbeweging. Rond de Lucky Luyk keerde het gebruik van geweld zich definitief tegen de krakers. Vanaf die tijd verminderden volgens de meeste onderzoekers de kracht van de beweging en de actiebereidheid van de leden.

Alleen Dijst (in Buijs 1995) plaatst de teruggang van de kraakbeweging al in een eerder stadium. Hij meent dat deze is ingezet in 1980, toen gewelddadige gebeurtenissen de beeldvorming van de kraakbeweging begonnen te bepalen, het kraken zelf moeilijker werd en interne ontwikkelingen deels tot desintegratie leidden. Onze respondenten bevestigen de analyse van Dijst: ze plaatsen de ommekeer van de beweging eerder in de tijd. Hoewel de respondenten de omslag in de ontwikkeling van de beweging op een verschillend moment plaatsen, noemen zij allen momenten in 1980.

Respondent 9: 'Bij de herkraak van de Groote Keyser was al het grote uiteenvallen. Een groep was ontevreden over het militante gedrag van de Staatsliedenbuurt. En ook was er een groep die zelf macht wilde. (...) Nu kwam Koninginnedag. Dat was een keerpunt. Ook in de goodwill die je op

straat had. Daarvóór hadden mensen begrip voor ons. Bij de slager en bij de bakker. Ineens was je de vijand, door de verstoring met Koninginnedag. Er was geen goodwill meer. (...)'

Respondent 11: 'Maar wat er gebeurde: er was ook een groep afgehaakt (na 'de Vondelstraat', red.). Maar dat hadden we helemaal niet echt door. Dat heb ik aan de zijkant geregistreerd. (...) Het was niet dat ze zeiden 'wij haken af', maar ze kwamen niet meer naar die stedelijke dingen – alleen nog maar in de buurt.'

De beweging raakte vereenzelvigd met geweld en onredelijkheid. Een groot deel van het publiek zag de kraakbeweging als oorzaak van de geweldsescalatie. De negatieve aandacht voor hun gewelddadig handelen verdrong het begrip voor de achtergronden en motieven dat voordien bij een deel van de bevolking aanwezig was geweest. Het geweld leidde ook tot een toename van interne meningsverschillen binnen de kraakbeweging. Voor een deel betroffen die het gebruik van confrontatieve middelen om de eigen doeleinden te bereiken: een deel van de actievoerders kreeg oog voor de negatieve gevolgen ervan. Maar minstens zo belangrijk waren de meningsverschillen over de doelstellingen. Door het adagium van 'solidariteit naar buiten' zijn deze meningsverschillen lange tijd buiten beeld gebleven, maar ze hebben wel degelijk gespeeld en bijgedragen aan de teruggang van de kraakbeweging.

Respondent 7: 'Ook speelt een rol: persoonlijk heb je de behoefte om aardig gevonden te worden, maar dat wil je ook als beweging. En voor de krakers was de publieke opinie in Amsterdam erg belangrijk. (...) Belangrijke referentiekaders voor de krakers was de buurt, de burens. Slaat het nog aan wat we doen en wat we willen? In 80-81 veranderde dat.'

Respondent 9: 'Het militante groepje zei: Dit is kraken, zó moet het. Ik had zoiets van: Hoezo?! Dat ben ik niet! (...) Er was ook een ideologische discussie. De beweging lag op zijn gat. Er kwamen te veel mensen met te veel meningen. (...) Het is niet mogelijk dat in een grote groep alle neuzen dezelfde kant op staan. Bijvoorbeeld het idee dat geweld geen zin meer heeft, en daartegenover het idee om door te gaan. Iedereen heeft andere ervaringen en neemt ook andere stappen.'

Bovendien wijzigde de gemeente in de jaren tachtig het beleid ten aanzien van cityvorming en verkeersroulatie: grootschalige projecten die de sloop van grote aantallen oude woningen vereisten werden afgeblazen. De renovatie van bestaande woningen of nieuwbouw werden meer kleinschalig doorgevoerd. De gemeente verwierf steeds meer oude woningen en vrijgekomen sloopwoningen werden tijdelijk verhuurd. Distributiewoningen kwamen steeds vaker in handen van woningbouwcorporaties en deze waren net als gerenoveerde en nieuwbouwwoningen moeilijk te kraken. Ten aanzien van de grotere objecten, veelal bedrijfspanden, gold dat de ontruimingsprocedures van de eigenaren effectiever werden. Door al deze elementen verminderde het aantal ruimten dat in aanmerking kwam om te kraken en werd de voedingsbodem van de beweging beperkt. Ook ontwikkelde de gemeente in dezelfde tijd een slagvaardiger beleid ten aanzien van gekraakte panden. Zij ging steeds sneller over tot ontruiming en nam in feite stap voor stap het bestuurlijk-juridische vacuüm weg dat kraken jarenlang tot een attractieve bezigheid had gemaakt. Daarnaast verruimde de gemeente de mogelijkheden om over te gaan tot aankoop van gekraakte panden en tot legalisatie van bewoning door krakers. Bij de uitvoering van

deze variant werden strikte eisen gesteld, wat de betrokken krakers dwong over te gaan tot onderhandelingen met de gemeente en tot het achterwege laten van radicale acties.

Respondent 6: 'Het was zo dat vooral de oudere generatie persoonlijk profijt had van deze successen. Zij woonden vaak in de huizen die werden aangekocht. De mooie panden die zij lang gekraakt hadden, daar konden ze ineens legaal in wonen.'

Respondent 8: 'Ten eerste was er legalisering en ontruiming, waardoor de hele infrastructuur in de stad naar de klote was. Daarvóór kon je overal terecht. Er waren werkplaatsen, theaters, groenteboer...'

Respondent 10: 'We kregen geen kans meer om aan de bewoners een politiek punt te maken. Het initiatief verschoof naar het stadhuis.'

3.2.d *Versplinteren, verbreden, doodbloeden*

Binnen de beweging manifesteerde zich een groep die zich krachtig verzette tegen de bereidheid van een deel van de kraakbeweging om te onderhandelen met de gemeente en die de neiging van delen van de beweging om zich bezig te houden met andere zaken dan alleen kraken ten sterkste afwees. Deze groep '*de restaurateurs*', of 'de politieke vleugel van de kraakbeweging' bestond uit ongeveer vijftien mensen, van wie enkelen vanaf het begin van de kraakbeweging actief waren en een min of meer vooraanstaande rol hadden gespeeld. Zij streefden een 'restauratie van de kraakbeweging' na. Naar hun mening was de teruggang te wijten aan onvoldoende radicaliteit, dat wil zeggen een gebrek aan onverzoenlijkheid ten opzichte van de overheid en onvoldoende hardheid in de acties.

Een ander deel van de beweging trok uit de herhaalde botsingen met de politie de conclusie dat de concentratie op alleen de woningnood en het kraken doorbroken moest worden door een *verbreding*. Hierbij konden ze aansluiten op een tendens die al veel langer bestond. Vanaf ongeveer 1980 waren er vanuit de kraakbeweging acties gevoerd rondom thema's als kernenergie en 'het fascisme'. Er bestonden altijd al connecties tussen krakers en actievoerders op terreinen als militarisme, anti-imperialisme, vrouwenstrijd, kernenergie, racisme, milieu, vervoersbeleid, cityplanning, de rol van multinationals, biotechnologie, en steun aan West-Duitse radicalen. Voor een deel waren het de gewelddadige confrontaties met de politie die gestimuleerd hebben tot verbreding, doordat ze de activisten dwongen tot een positiebepaling ten opzichte van de overheid en de democratie. Maar de kraakbeweging kwam niet alleen veelvuldig in botsing met de overheid en de politie, zij werd ook geconfronteerd met makelaars, knokploegen, banken, projectontwikkelaars en politieke partijen. Onder invloed hiervan werd de strijd geplaatst in het bredere kader van 'strijd tegen verrechtsing en fascisme'. Wat eerst een kraakbeweging met een alternatieve leefsfeer was werd langzaamaan een 'tegenbeweging': tégen autoriteiten, onderdrukking, uitbuiting, dwang, discriminatie, milieuvervuiling, kortom, tegen alles wat mensen in de weg staat hun lot zelf in handen te nemen.

Na 1983 groeiden de lijnen waarlangs de kraakbeweging zich ontwikkelde definitief uit elkaar. De meerderheid van de krakers trok zich terug in de panden. Het was voor velen het begin van het grote afhaken dat hen geleidelijk weer terugbracht in de

burgermaatschappij. Hoewel voor sommigen deze stap mentaal moeilijk was, was de stap in de praktijk goed te maken. Vanwege hun achtergrond en vaak ook vanwege hun sociale netwerk konden krakers relatief gemakkelijk weer aan de maatschappij deelnemen.

Respondent 9: 'Ik was een van de velen. Het was niets. Ik vond het genoeg. Het eruit gaan kwam voor veel mensen tegelijkertijd.'

Respondent 11: 'Ach, het merendeel maakte eenzelfde stap. Of mensen werden nog 'aangepaster' en stapten helemaal uit de politiek. (...) Bij ons was het zo: je deed andere kleren aan en je kon weer meedoen.'

Respondent 7: 'Wij waren natuurlijk goed gebekt en goed geschoold. Wij waren geen gemarginaliseerd groepje. Wij konden de ideologische discussie aan, waardoor we ons toch in een deel van de mainstream konden plaatsen. Wij waren geprivilegieerd, en veel ouders kwamen uit de middenklasse, waardoor veel jongeren gewoon konden kiezen op elk moment te stoppen en op hun achtergrond terug te vallen. Dit kon trouwens óók alleen maar omdat het Nederland is...'

De beweging raakte meer en meer versplinterd. Dit had tot gevolg dat de interne solidariteit steeds meer onder druk kwam te staan. Actievoerders accepteerden hoe langer hoe minder van elkaar, sommigen begonnen anderen zelfs openlijk van verraad te beschuldigen. Met de tijd gingen de restaurateurs iedereen die het niet (precies) met hun politieke lijn eens was als tegenstanders zien. Alle mensen met andere politieke ideeën kregen de schuld van de neergang van de kraakbeweging. De campagne voor een 'destructieve reiniging van de kraakbeweging' zou tot ongeveer 1987 voortduren als een permanente begeleiding bij het doodbloeden van de beweging.

Eind jaren tachtig was de beweging feitelijk teloorgegaan. Het aantal activisten en de actiebereidheid waren afgenomen, een perspectief ontbrak en ook de theoretische basis om nieuwe perspectieven te ontwikkelen was afwezig. Het linkse spectrum bevond zich in een crisis. Activisten hadden niet meer het gevoel deel uit te maken van een tegenbeweging en voelden zich geïsoleerd. Ook de nieuwe aanwas was sterk teruggelopen, en de subcultuur was sterk veranderd.

Respondent 11: 'De mensen zijn op. Ze krijgen kinderen. Het geweld is naar binnen geslagen. Er was nihilisme. Het was op. Na de Shell-actie, was het gewoon op.'

Respondent 6: 'Een paar jaar na de rellen was de sfeer in Nederland ook helemaal veranderd. Het was veel harder. Dat zag je bijvoorbeeld ook in het politieke klimaat. Eind jaren '70 was er nog sprake van een soort politieke balans; een polarisatie tussen links en rechts. In de jaren '80 kan links het niet meer bijbenen en slaat de balans door naar rechts. Dit ging gepaard met een veranderd imago van de kraakbeweging: van een 'idealistische groep jongeren die zo af en toe iets doen wat niet mag' tot een gewelddadige groep. En zo'n imago bepaalde de beeldvorming in de provincies. Voorheen kwamen veel mensen uit de provincie naar Amsterdam. Hoewel er ook in andere plaatsen krakers waren, wilde iedereen toch naar Amsterdam. Dat nam dus sterk af.'

3.2.e De RARA

Binnen deze verwarring ging de groep Radicale Anti-Racistische Aktie (RARA) zich nadrukkelijk manifesteren. Deze groep vormde de meest radicale uitloper van de linkse beweging. Bij de RARA nam de analyse van het internationale imperialistische systeem een centrale plaats in en van alle groepen vatte zij zichzelf het meest op als een voorhoede. In september 1985 stichtte RARA brand in een Makro-vestiging in Duivendrecht, eigendom van de Steenkolen Handelsvereniging (SHV). In een begeleidende verklaring kondigde RARA aan dat ‘alle economische, politieke, militaire dragers van het systeem worden aangepakt’. Deze zouden niet alleen verantwoordelijk zijn voor het voortbestaan van het apartheidsregime in Zuid-Afrika, maar ook ‘voor de ontwikkeling en uitvoering van beheersing, vernietiging en onderdrukking overal ter wereld’. In december 1986 pleegde RARA gelijktijdig twee brandstichtingen in vestigingen van de Makro. De brandstichtingen rechtvaardigde men op twee gronden. Het eerste motief was dat van de ‘aanval op de economische pijlers van de apartheid’: er moest een eind worden gemaakt aan de banden van het Nederlandse bedrijfsleven met Zuid-Afrika. Het tweede motief was nieuw. In Zuid-Afrika heerste ‘zwarte, bloedige repressie’ maar ‘de wereld zwijgt zonder toe te zien’. ‘Om die wurgende stilte te doorbreken hebben wij acties uitgevoerd in twee Makro-vestigingen’. De acties hadden succes en SHV voelde zich gedwongen om haar belangen in Zuid-Afrika te verkopen.

In de zomer van 1987 pleegde RARA weer twee aanslagen. In juni 1987, toen in het hele land een golf van uiteenlopende acties tegen Shell plaatsvond, pleegde de groep een aanslag op een tankstation van de Shell in Nieuwegein. Een week later, op 26 juni, werd brand gesticht in de garages van Shell-grossier Boot Olie in Alphen aan den Rijn. Opnieuw betekenden de RARA-acties een escalatie ten opzichte van de lopende, niet-gewelddadige acties. Er kwam binnen de brede beweging een debat op gang over de door RARA gehanteerde middelen en doelstellingen. Activisten uit de beweging bestempelden de RARA-benadering als arrogant en totalitair en wensten niet deel te nemen aan een sekte die blind geweld propageerde. De anti-imperialisten van de RARA hadden zich ver verwijderd van het erfgoed van de anarchistisch getinte ‘beweging’, die van oudsher een afkeer had van baasjes, een juiste lijn en voorhoedepretenties.

Respondent 8: ‘Het was een splijtzwam: de RARA. Ze stonden ver weg van de praktijk en de ideologie van de rest van de beweging. De pretentie van de RARA om voorhoede te zijn... Zo dwingend. Het was echt dat je moest kiezen: voor of tegen ons. Er was geen tussenweg. Weinig ruimte. Het was een splijtzwam.’

De periode tussen januari 1988 en maart 1990 vormde een fase van verwarring en achteruitgang. Acht leden van RARA werden in april 1988 gearresteerd. Zeven van de acht arrestanten kwamen vrij door gebrek aan bewijs, de achtste arrestant werd veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf maar kwam in hoger beroep na negen maanden vrij. In de hierna volgende periode voerde de RARA strijd in diverse richtingen en tegen uiteenlopende tegenstanders. Zo ging het in februari 1989 om solidariteit met de gevangenen van de Rote Armee Fraktion die in hongerstaking waren gegaan, en werd in april 1989 een niet-gewelddadige grote actie van het comité ‘Shell uit Zuid Afrika’ doorkruist door een brandstichting in het Thermo Shell Centrum in Hilversum.

De veelheid van strijdperspectieven en argumentaties kan begrepen worden tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in Zuid Afrika, het traditionele referentiepunt van RARA. In de tweede helft van 1989 veranderde de situatie in Zuid Afrika ingrijpend; het ANC en andere anti-apartheidsorganisaties werden gelegaliseerd en op 2 februari 1990 werd Nelson Mandela in vrijheid gesteld. De RARA was zijn traditionele oriëntatiepunt kwijtgeraakt en zocht naar nieuwe ingangen om de veelomvattende strijd tegen het imperialisme en het kapitaal vorm te geven. Dit lukte niet goed en slechts enkelen gingen voort op de weg van gewelddadige acties. In 1991 en 1993 werden nog twee 'staartacties' gehouden. In november 1991 werden bomaanslagen gepleegd op de woning van staatssecretaris Kosto en op het ministerie van Binnenlandse Zaken. De claimbrief was uitgesproken chaotisch van karakter. Naar de mening van de auteurs was het establishment volledig dolgedraaid en paranoïde. Hun beleid zou iedere politieke ratio ontberen en viel dus ook niet met argumenten te bestrijden. Politici zouden vreemdelingenhaat verbreiden om hun crisisbeleid aanvaard te krijgen. In juli 1993 eiste RARA een bomaanslag op bij de Dienst Inspectie Arbeidsverhoudingen in het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Dat was de laatste aanslag die de RARA pleegde. Het lijkt erop dat de verwarring rond de eigen ideologische uitgangspunten de oorzaak is van het einde van de RARA, maar dit is niet geheel met zekerheid te zeggen.

3.2.f De kraakbeweging en het collectieve raamwerk

Bij de teruggang van de kraakbeweging speelden verschillende factoren een rol. Verschillende factoren zorgden ervoor dat leden uit de beweging stapten en dat er nauwelijks nieuwe aanwas meer kwam en de beweging in kracht en omvang afnam.

Tabel 3.2: De rol van collectieve factoren bij teruggang in casus kraakbeweging

Factoren	Rol	Teruggang bij de kraakbeweging
Bewegingsfactoren		
Falende ideologie (visie op huidige wereld en gewenste toekomst)	+	Er ontstond onenigheid over het kraken, over de objecten die gekraakt mochten worden. Sommigen vonden ook dat een bredere solidariteit nodig was dan alleen ten aanzien van de kraakbeweging. De teruggang van de RARA werd mede veroorzaakt doordat de ideologie op een internationale situatie was gebaseerd die veranderde.
Falende strategie (de geschetste weg)	++	Er ontstond onenigheid over de koers. Moest men met de overheid onderhandelen? Vooral ging de onenigheid over het gebruik van geweld.
Falende organisatie	+++	De sfeer verslechterde aanzienlijk. Er was sprake van interne verharding, eenvormigheid, macht en onderlinge beschuldigingen. 'Geweld slaat naar binnen'.
Falend leiderschap	++	Er ontstonden pogingen tot rigide leiderschap in de van huis uit anarchistische kraakbeweging.

Factoren	Rol	Teruggang bij de kraakbeweging
Behoeften leden		
Leden groeien als cohort uit beweging	+	Bij de nieuwe cohorten veranderde de subcultuur, die de oudere leden op een gegeven moment niet meer aansprak.
Nieuwe generaties niet aangetrokken	++	Vooraf vanwege de verslechtering van het imago en de verrechtsing van het Nederlandse klimaat werden nieuwe generaties niet aangetrokken. Dit kwam ook vanwege een afname van de mogelijkheden om te kraken.
Externe factoren		
(Inter-) nationaal of lokaal conflict verdwijnt/verandert	+	Speelde geen directe rol bij de kraakbeweging. De teruggang van de latere beweging en de RARA hing wel samen met internationale ontwikkelingen, die teleurstellend waren.
Overheid: repressie	++	De gewelddadige reactie van de overheid en de politie zorgde voor het gebruik van geweld en voor verharding van het geweld. Maar dit leidde ook weer tot twijfelaars. Tevens zijn de juridische gaten gedicht en werd eerder overgegaan tot ontruiming, wat de ruimte voor kraken verkleinde. Ook zorgde (vermeende) infiltratie van de BVD voor paranoia.
Overheid: insluiting	+	Er waren reguliere contacten tussen krakers en de gemeente. De beweging was behoorlijk ingebed in de stad, waardoor een deel relatief gemakkelijk in te sluiten was. Dit zorgde voor interne spanningen in de beweging.
Overheid: hervorming	++	Gemeente zorgde voor vermindering van de leegstand, waardoor het doel verdween. En de mogelijkheden om te kraken liepen daardoor terug. Tegelijkertijd kwamen er ruimere mogelijkheden tot aankoop en legalisering van kraakpanden, waardoor kraken steeds minder nodig werd.
Publieke opinie/ media/ tijdgeest verandert (imago verslechtert)	++	Door het gebruikte geweld en door de verrechtsing van de tijdgeest nam de goodwill onder bevolking, waar eerder zeker sprake van was, sterk af en raakte de kraakbeweging in een maatschappelijk isolement.
Aantrekkelijke rivaliserende interpretatie	O	Andere alternatieven speelden geen rol bij de teruggang van de kraakbeweging (maar speelden wel een rol bij de teruggang van de RARA, namelijk de meer democratische linkse alternatieven).
Afbraak drempels		
Sociale afhankelijkheid	O	Sociale afhankelijkheid vormde geen drempel voor uitbreiding, de beweging was veelvormig en mensen hadden ook contacten buiten de beweging.

Factoren	Rol	Teruggang bij de kraakbeweging
Psychische afhankelijkheid	O	Sommigen vonden het moeilijk te accepteren dat hun idealen niet goed meer uitgeleefd konden worden. Maar de afbraak van deze drempel in individuele gevallen heeft geen rol gespeeld bij de teruggang op collectief niveau.
Hoogte van gemaakte kosten	O	Cognitieve dissonantie t.a.v. gemaakte kosten speelde nauwelijks een rol als drempel. De eventuele afbraak van deze drempel in individuele gevallen heeft geen rol gespeeld bij de teruggang op collectief niveau.
Represailles groep	O	Er was geen sterke druk/ er waren geen represailles voor diegenen die uittraden.
Angst verlies reputatie en bescherming	O	Verlies van reputatie en bescherming bij uittreding speelde niet.
Marginalisering	O	Bij de kraakbeweging speelde marginalisering na uittrede geen rol. De oud-krakers hadden vaak voldoende mogelijkheden voor een maatschappelijke carrière.

3.3 Extreemrechts en de Centrumstroming

De derde casus gaat over radicalisme in de politiek rechtse hoek, wat valt onder de noemer 'extreemrechts'. Nu valt er nogal veel onder de noemer extreemrechts. Er is geen eenduidige definitie van wat extreemrechts gedachtegoed is. We nemen hier de pragmatische insteek waarbij we onder extreemrechts de organisaties en partijen vatten die in de praktijk extreemrechts genoemd worden; of dit nu wel of niet theoretisch gezien terecht is³. Ondanks de diversiteit binnen deze groep zijn er drie thema's die de meeste wereldbeelden en maatschappijopvattingen van extreemrechtse groepen kenmerken⁴. Het eerste thema is etnisch nationalisme, een idee van nationale eenheid die wordt geformuleerd in termen van cultuur en etniciteit. Dit hangt samen met begrippen als racisme, xenofobie, etnocentrisme. Een kenmerk is dan ook een minachting voor buitenlanders en verachting van het actuele immigratiebeleid. Vaak worden sociale problemen in termen van immigratie en immigranten geformuleerd. Het tweede thema is het populistische karakter. Extreemrechtse partijen zijn protestpartijen waarvan het meestal duidelijker is waar ze tegen zijn dan waar ze voor zijn. Ze hebben felle kritiek op de

³ Zo brengt Fennema (2005) ordening aan in de familie van partijen die in de praktijk onder de noemer extreemrechts vallen, maar die hij 'anti-immigratie-partijen', of *radical right parties* noemt. Hij onderscheidt protest partijen (de meest gematigde partijen, gekenmerkt door populisme), racistische partijen (naast populistisch ook racistisch) en een derde groep partijen waarvoor hij de term extreemrechts reserveert (deze groep is georiënteerd op het fascisme). Hij vindt de term extreemrechts niet van toepassing op de eerste twee groepen partijen.

⁴ Deze factoren komen onder andere naar voren in de beschrijvingen van extreemrechts van Bilsen en de Witte (2001), Buijs en Van Donselaar (1994), Wagenaar en Van Donselaar (2006), Fennema (2005), Mudde (1998), Pennings en Brants (1985).

gevestigde orde en de linkse politiek in het bijzonder, die door hen beschouwd wordt als laf en egoïstisch. Extreemrechtse partijen zijn georiënteerd op het gewone volk en benadrukken de wijsheid en waarde van de gewone man. Extreemrechtse opvattingen zijn dus vaak niet alleen gericht op 'buitenlanders', maar ook op politieke vijanden of op wat gezien wordt als maatschappelijke misstanden. Het derde thema is dan ook het thema van de sterke staat en sterk leiderschap. Er is een roep om duidelijkheid en onverbiddelijkheid in de politiek en om korte metten te maken met mensen die de samenleving bedreigen.

Extreemrechts is radicaal te noemen. Hoewel een deel van het extreemrechtse veld deelneemt aan de politiek, wordt het huidige systeem niet gezien als legitiem, en als vertegenwoordiging van de 'gewone man'. Er wordt gestreefd naar ingrijpende veranderingen. Extreemrechts wordt ook vaak geassocieerd met veroordelingen vanwege ontoelaatbare uitlatingen en met criminele acties en geweldpleging.

3.3.a De extreemrechtse beweging

Er is geen sprake van *de* extreemrechtse beweging in Nederland. Het extreemrechtse veld bestaat uit verschillende soorten spelers. Er zijn politieke partijen, zoals CP'86, de Centrumdemocraten en Nieuw Rechts. De politieke tak van de extreemrechtse beweging valt echter volgens de AIVD steeds verder uit elkaar, vanwege een afname van vertrouwen in het politieke succes (2007a). Maar dit gaat gepaard met een groei binnen de niet-politieke takken. Hieronder vallen enerzijds militante niet-politieke organisaties. Voorbeelden zijn de Racial Volunteer Force, Blood & Honour, Jeugdstorm Nederland en verschillende lokale actiegroepen, zoals de radicale neo-nazi splintergroep Aktiefront Zuid Holland Zuid. De aanhang van deze groepen varieert tussen ongeveer 20 en 200 (Wagenaar en Van Donselaar 2006). Ze zijn extreem, maar ondanks hun fascinatie voor wapens en geweld schatten zowel de NCTb als de AIVD in dat er geen terroristische dreiging is uit de extreemrechtse hoek (NCTb 2005, AIVD 2007a). Wel kunnen dergelijke groepen en de extreemrechtse jongerencultuur bijdragen tot verdere polarisatie in de maatschappij.

Daarnaast zijn er losse individuen: jongeren zoals gabbers en 'Lonsdalejongeren' die een subcultuur hebben die door sommigen geassocieerd wordt met extreemrechts. En vooral deze jongeren staan de laatste tijd in het middelpunt van de aandacht. Het is niet duidelijk in welke mate deze groepen extreemrechts zijn (zie bijvoorbeeld Van Donselaar 2005, Politieacademie 2007, Vogel-van der Duin 2006, AIVD 2005). Sommigen van hen nemen extreemrechtse uitingsvormen over omdat ze het op bepaalde onderdelen hiermee eens zijn, maar anderen doen dit simpelweg om te provoceren (NCTb 2005). Ook scheidt het onduidelijkheid dat er geen eenduidige definities van extreemrechts gebruikt worden. Wel staat vast dat er sprake is van radicalisering onder een klein deel van de gabbers (enkele honderden). Dit zorgt voor een groei van neonazi-groepen zoals Jeugd Storm Nederland, Aktiefront Zuid-Holland Zuid en een deel van Blood & Honour Nederland. In vergelijking met de Lonsdalejongeren zijn deze groepen hechter georganiseerd, en ze hebben een uitgesproken extreemrechtse (nationaal-socialistische) ideeënwereld.

Extreemrechtse politieke partijen bestaan al lange tijd, maar in Nederland is voor hen slechts een marginale rol weggelegd. Ze hebben nooit meer dan een paar duizend stemmen gekregen (Klandermans en Mayer 2006: 46). Schikhof schrijft: 'Extreemrechts in Nederland is klein, versplinterd en machteloos' (1998: 143). Ook uit internationale vergelijkingen blijkt

dat extreemrechts in Nederland is achtergebleven (zie bijvoorbeeld De Witte 1998, Husbands 1998, Rydgren en Holsteyn 2005: 41).

Wagenaar en Van Donselaar identificeren in de huidige politiek drie zeer radicale extreemrechtse partijen: de Nationale Volks Unie (NVU), de Nationale Alliantie (NA) en Nieuw Rechts (2006). De radicale en neonazistische NVU bestaat sinds 1971 en had in 2006 ongeveer 100 leden. Er zijn regelmatig conflicten tussen de NVU en andere extreemrechtse groepen, zoals bijvoorbeeld met de zeer radicale (en gewelddadige) Nationale Alliantie. De NA ontstond in 2003 als afsplitsing van de radicale vleugel van de Nieuwe Nationale Partij en zeer recentelijk is ze opgeheven, toen het bestuur opstapte en zich geen nieuwe leden aandienden⁵. De partij had toen nog maar twintig leden. Waarschijnlijk is de NA vooral leeggelopen vanwege de snelle radicalisering, de voortdurende interne ruzies en het uitblijven van electoraal succes bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen. Verschillende leden werden veroordeeld vanwege geweldpleging. De partij Nieuw Rechts is opgericht door Michiel Smit nadat hij vanwege zijn extreemrechtse oriëntatie uit Leefbaar Rotterdam gezet was. Ze is met haar enkele honderden leden (oktober 2006) groter dan de andere extreemrechtse politieke partijen, maar de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 bleken teleurstellend, toen alleen in Ridderkerk een zetel werd behaald. Daarnaast bleek de partij toen in grote financiële moeilijkheden te verkeren. De partij stortte na deze teleurstellingen deels in. Het enige raadslid (Smit kon geen raadslid zijn omdat hij niet in de juiste gemeente woonde) verliet de partij begin 2007 om zijn eigen partij op te richten, aangezet door de radicalisering van Nieuw Rechts en de antisemitische uitlatingen van sommige leden⁶. Op de site van de antifascistische onderzoeksgroep Kafka wordt nog een vierde extreemrechtse partij genoemd, de Nationalistische Volks Beweging, die in maart 2006 is afgesplitst van de NA omdat de NA geen antimoslim-cartoons wilde plaatsen op het internet in reactie op de cartoonaffaire in Denemarken⁷. Vier van de vijf oprichters zijn in het verleden lid geweest van de CP'86.

Dat extreemrechts relatief klein blijft, komt niet doordat er in Nederland niet voldoende mensen zijn die zich aangesproken zouden kunnen voelen door de extreemrechtse boodschap. Klandermans en Mayer stellen dat er een redelijke beweging had kunnen ontstaan als er een aantrekkelijker aanbod geweest zou zijn (2006:48-50). Het lijkt er dus op dat er in Nederland een groter kiezerspotentieel is dan dat er door extreemrechts gemobiliseerd wordt. Dit maakt het niet alleen interessant om te kijken naar teruggang van extreemrechtse partijen, maar ook naar de oorzaken waardoor extreemrechts nooit een beweging van betekenis is geworden in Nederland.

Wat deels een verklaring vormt, is het gebrek aan maatschappelijke inbedding van extreemrechts. In Vlaanderen is er bijvoorbeeld een bredere nationalistische beweging, waardoor extreemrechts naast een bestaand ideologisch kader ook kan voortbouwen op een bestaand netwerk van individuen en organisaties (De Witte 1998). In contrast met Vlaanderen ontbreekt in Nederland deze ideologische traditie. Daarnaast onderscheidt Nederland zich in vergelijking met andere landen door de van oudsher verzuilde maatschappelijke structuur, waardoor ook de politieke tradities ontbreken waaraan extreemrechts kan appelleren (Husbands 1998). Klandermans en Mayer verwijzen naar iets

⁵ Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Nationale_Alliantie

⁶ Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Nieuw_Rechts [Bekeken op 7 november 2007]

⁷ Bron: *Nationalistische Volks Beweging*, 19 april 2006, Kafka, <http://kafka.antifa.net> [Bekeken op 7 november 2007]

soortgelijks als ze noemen dat er voor extreemrechts weinig is in de Nederlandse geschiedenis voor een positieve identificatie (2006).

Uit de literatuur komt als belangrijkste verklaring voor het falen van extreemrechts in Nederland het restrictieve klimaat naar voren. Aan politieke barrières ligt het niet. Hoewel Nederland een van de meest toegankelijke kiesstelsels heeft in Europa, lukt het de extreemrechtse beweging niet hier goed gebruik van te maken (Klandermans en Mayer 2006, Husbands 1998). Er heerst een groot taboe op extreemrechtse denkbeelden en extreemrechts werd en wordt op vele fronten tegengewerkt. Er zijn verschillende onderzoeken waarin de effecten van het restrictieve klimaat onderzocht worden (zie bijvoorbeeld Van Donselaar 1995 en 1997, De Witte 1997 en 1998, Husbands 1998, Schikhof 1998). Deze werken richten zich voornamelijk op de casus van de Centrumstroming.

Hoewel voor ons onderzoek eigenlijk de militante extremistische organisaties het meest interessant zijn, richten we ons op de politieke Centrumstroming in de jaren '80 en '90. De reden hiervoor is dat er meer zicht is op dit deel van het extreemrechtse veld doordat er uitgebreid onderzoek gedaan is naar de teruggang van de Centrumstroming en naar de invloed van de contextfactoren hierop. En dat is natuurlijk interessant in het licht van de onderzoeksvraag naar de oorzaken van teruggang. Daarnaast denken we dat de factoren die een rol spelen bij deze politieke stroming deels ook van invloed zijn op de ontwikkeling van de nog radicalere en zelfs extremistische extreemrechtse groeperingen. Ook is deze stroming interessant omdat ze van de extreemrechtse politieke partijen relatief succesvol was, en daarna is terugggegaan. Ondanks dat andere extreemrechtse partijen in de decennia voorafgaand aan de opkomst van de Centruumpartij slechts hebben kunnen bestaan aan de rand van het partijstelsel, buiten het parlement, wisten de Centruumpartij (CP) en de Centrumdemocraten (CD) door te dringen tot de Tweede Kamer. Daar bleven ze echter wel een marginale rol vervullen. We beschrijven de ontwikkelingen en de teruggang van de Centrumstroming en de factoren die hierbij een rol speelden⁸, en bespreken de toepasbaarheid van deze bevindingen op het huidige extreemrechtse landschap.

3.3.b De casus van de Centrumstroming

De CP splinterde in '79-80 af van de Nederlandse Volks Unie, vanwege het fascistische en racistische karakter van de NVU. De afgesplitste leden waren het niet eens met de radicalisering van de partij die onder leiding van Glimmerveen plaatsvond. Geweld tegen illegale migranten werd binnen de NVU aangemoedigd. De partij werd door de rechter zelfs verboden verklaard, volgens Lucardie 'omdat haar activiteiten in strijd zouden zijn met "de openbare orde of de goede zeden"' (1998: 18). Aanvankelijk richtten de afsplitsers de Nationale Centruumpartij op, maar die werd weer opgeheven toen na afloop van een partijbijeenkomst illegale Marokkaanse immigranten in een kerk in Amsterdam door partijleden werden mishandeld. Een dag later werd de Centruumpartij opgericht. Hans

⁸ De beschrijving van deze casus is grotendeels gebaseerd op Lucardie (1998), de Monitor Racisme en Extremisme (<http://www.monitorracisme.nl/content.asp?PID=181&LID=1>, bekeken op 1 november 2007), en Klandermans en Mayer (2006:23).

Janmaat werd hiervan spoedig voorzitter toen een van de oprichters, Brookman, naar de achtergrond verdween omdat zijn betrokkenheid bij de CP zijn aanstelling op de Vrije Universiteit in gevaar bracht. De CP maakte electorale groei door, tot het begin van de ondergang in 1984. Er was een machtsstrijd gaande in de top van de partij tussen Janmaat en de iets militantere Nico Konst. Het conflict ging al spoedig meer over persoonlijke tegenstellingen dan ideologische verschillen, en felle beschuldigingen werden geuit over financieel wanbeheer en ondemocratisch handelen. Men vond dat Janmaat te veel macht naar zich toetrok en hij moest op een partijcongres in Boekel het voorzitterschap aan Konst overdragen. (De bijeenkomst werd verstoord door radicale antifascistische actievoerders met rookbommen, die veel paniek veroorzaakten.) Toen Janmaat een oppositie probeerde te organiseren werd hij geroyeerd vanwege eigenmachtig handelen. Janmaat richtte na zijn roeyement de gematigder CD op. Hij was inmiddels ontslagen op de twee scholen waar hij als leraar werkte, waarbij de rechter hem een schadevergoeding toekende van vijftienduizend gulden.

De CP raakte in financiële problemen, mede door het wegvallen van subsidies die verbonden waren aan Janmaats Kamerzetel. En doordat de partij bij de verkiezingen van 1986 onder valse voorwendselen handtekeningen had verzameld, werd ze veroordeeld tot het betalen van schadevergoedingen, wat de financiële doodsklap betekende. Uiteindelijk haakten veel actieve leden af uit frustratie, teleurstelling of om andere redenen. Konst legde zijn functie als voorzitter neer om zijn baan als leraar niet te verliezen.

Ook met Janmaats CD ging het niet goed. Bij de parlementsverkiezingen van 1986 werden er geen zetels behaald. Met de CP werd nog gesproken over een verzoening, maar het overleg hierover in een hotel in Kedichem werd door antifascisten ruw verstoord. Rookbommen veroorzaakten brand in het hotel, waardoor de secretaris van de CD een been verloor. Slechts twee agenten beschermden de vergadering en van de 72 antifascistische actievoerders werden slechts enkele (licht) gestraft.

In 1989 lukte het Janmaat om weer in de Kamer te komen en in de jaren erna nam het succes van de CD toe. Op haar hoogtepunt in 1994 behaalde de CD 78 zetels bij de gemeenteraadsverkiezingen en kreeg ze 3 zetels in het parlement. Speerpunten waren het stoppen van het multiculturele 'Anti-Nederland-Beleid', afschaffing van artikel 1 van de grondwet, en invoering van de doodstraf, maar het gedachtegoed werd zelden omgezet in concrete voorstellen⁹. Lucardie beschrijft dat partijen zoals de CD en de CP veel personen aantrokken met agressieve en soms criminele neigingen. Maar vanwege het electorale succes kon de partij niet selectief zijn, en veel leden die een actieve rol gingen vervullen bleken een mislukking of kwamen met de rechter in aanraking. Het imago werd geschaad door de artikelen van undercover journalisten die ideeën onthulden die intern geuit werden ('backstage'), die minder beschaafd waren dan men naar buiten toe wilde doen geloven ('frontstage'). Deze publicaties veroorzaakten veel onrust in de partij en sommigen verkozenen verlieten de partij om zich bijvoorbeeld aan te sluiten bij het Nederlands Blok.

Niet lang na de opheffing van de CP herrees de partij in 1986 als CP'86. Aanvankelijk was er weinig politieke activiteit, maar enkele jaren later volgde een opleving. De partij radicaliseerde en trok vooral radicale leden aan, bijvoorbeeld van de jeugdorganisaties van de NVU. Er werden (illegale) demonstraties gevoerd die nieuwe mensen aantrokken, met name jonge skinheads, maar ook veel mogelijke kiezers afstootten.

⁹ Bron: <http://www.parlement.com/9291000/modulesf/g6hmv3u3>

Gematigde leden verlieten de partij. In 1995 werd de partij veroordeeld vanwege criminele activiteiten zoals het propageren van discriminatie en haat. Wellicht uit vrees voor een partijverbod werd met Janmaat overeenstemming bereikt over een samensmelting tussen CP'86 en de CD. De partijen werkten dat jaar veel samen bij demonstraties, waar de CP'86 de ordedienst verzorgde. Maar de samensmelting werd afgewezen door het partijcongres van de CP'86. De spanning tussen de radicalen en de overgebleven gematigden binnen de CP'86 steeg en leidde tot een scheuring, waarbij de radicalen zich de partij toe-eigenden en de gematigde partijtop royeerden. De partij ontwikkelde zich daarna openlijk tot een nazistische organisatie en een procedure om de partij te verbieden werd aangekondigd, waarop de partij leegliep. In 1998 werd de partij verboden en ontbonden.

Door de radicalisering van CP'86 liepen er veel leden over naar de CD, maar veel van hen werden vervolgens afgestoten door Janmaats eigengereidheid. In de CD ontstonden wederom interne conflicten, mede over de persoonlijkheid van de leider. Janmaat had onvoldoende charisma om de partij te binden en eenheid te geven, en ook het feit dat hij de partij leidde als een familieonderneming leidde tot conflicten. Kritische leden werden door hem uit de partij gezet¹⁰. Janmaat en zijn vrouw Wil Schuurman (ook kamerlid) werden verschillende keren veroordeeld voor discriminatie. Janmaat heeft drie periodes in de Tweede Kamer gezeten (1982-1986, 1989-1994, 1994-1998). En hoewel hij meestal aanwezig was op zittingsdagen en een bijdrage heeft geleverd aan het debat, is er nooit serieus aandacht aan hem besteed (Holsteyn 1998). De media berichtten alleen over hem in relatie tot incidenten en in denigrerende en stigmatiserende termen. Kamerleden liepen weg als hij het woord had en hij werd overgeslagen bij uitnodigingen. In pauzes had hij geen aanspraak, en in tegenstelling tot de andere kamerleden, die door het kamerpersoneel bediend werden, moest Janmaat zelf zijn koffie halen (Schikhof 1998:145). De verkiezingen in 1998 waren een flop (wat Janmaat weet aan verkiezingsfraude) en Janmaat verdween met zijn partij uit de Tweede Kamer.

Marginale positie en teruggang

Bovenstaande beschrijving van de ontwikkelingen binnen de Centrumstrooming geven een beeld van de factoren die een rol speelden bij de teruggang. Er wordt een beeld geschetst van een moeizaam organisatorisch functioneren en van interne onenigheid die leidde tot royementen, uittredingen en afsplitsingen. Deels was dit het gevolg van de repressieve manier waarop de partijen en hun leden door de maatschappij benaderd werden. Dit beeld wordt bevestigd in onze interviews.

De ontwikkelingen vonden plaats in een zeer restrictief klimaat, gericht op het zo veel mogelijk onderdrukken van extreemrechtse organisaties. Er was sprake van demonstratieverboden en partijverboden. Ook werden mensen veroordeeld voor discriminerende uitlatingen en werden er door de rechter arbeidscontracten ontbonden omdat er volgens werkgevers een onwerkbaar situatie was ontstaan vanwege iemands lidmaatschap van een extreemrechtse partij. Naast justitiële maatregelen werden er andere strategieën toegepast om het functioneren van extreemrechts te bemoeilijken. Extreemrechtse partijen worden geïsoleerd en gestigmatiseerd. Cordons sanitaires zorgden

¹⁰ Bron: <http://www.parlement.com/9291000/modulesf/g6hmv3u3>

ervoor dat er niet met extreemrechtse partijen werd samengewerkt en extreemrechtse politici werden niet serieus genomen.

Respondent 12: [*Waarom is uw rechtse stroming niet groter?*] ‘We worden kapot gedrukt. (...) Maar er is een eindeloze hetze. Alleen de term ‘extreemrechts’ al, dat is heel jammer. Maar het zijn hele gevoelige, normale mensen.’

Journalisten speelden hierin een belangrijke rol en schetsten, deels ten onrechte, deze politici af als slecht functionerend (zie Van Riel en Van Holsteyn 1998). ‘Verder is het beeld dat van extreem-rechts in de raad geschetst wordt er toch vooral een waarin “met name de scandaleuze en dilettantische karakteristieken van deze categorie raadsleden breed [worden] uitgemeten” (Van Donselaar 1995 geciteerd in Van Riel en Van Holsteyn 1998: 62). ‘Als en voorzover er over Janmaat of zijn partij wordt bericht, gaat het in de regel over incidenten. (...) Slechts bij uitzondering wordt er aandacht aan [zijn bijdragen aan de beraadslagingen en besluitvorming in de Tweede Kamer, red.] besteed, niet zelden in algemene en weinig onderbouwde uitspraken’ (Van Holsteyn 1998: 50-51). Daarnaast hebben journalisten de partijen geïnfilteerd om het interne vertoog bloot te leggen en daarmee het ware gezicht van de partijen te ‘ontmaskeren’.

Individuele leden van de extreemrechtse partijen ondervonden uitsluiting vanuit de maatschappij, resulterend in ontslag en in royementen van verenigingen. Slechts weinig mensen wilden nog wat met hen te maken hebben.

Respondent 12: ‘Je krijgt ook bonje met iedereen, met familie, met vrienden. Je wordt kapot gemaakt.’

De bestrijding door radicale antifascisten was hevig. Zij probeerden, vaak met succes, bijeenkomsten van extreemrechtse partijen te verstoren, en deden dat niet zelden op een gewelddadige manier. Het beperkte optreden van de politie in dit soort situaties en de beperkte straffen die deze actievoerders opgelegd kregen, wekten bij extreemrechts de indruk dat de politie partijdig was en dat de antifascisten steun kregen vanuit de gevestigde orde (Alert 2005).

Respondent 12: ‘Maar dat [een eigen ordedienst, red.] is nodig, want de politie is corrupt en ook multicultureel.’

De partijen functioneerden organisatorisch gezien slecht, deels als gevolg van de druk die er op de partijen en haar leden uitgeoefend werd. Er was een groot gebrek aan organisatorische capaciteiten. Mensen die veel te verliezen hadden, bedachten zich wel twee keer voor ze actief werden binnen de extreemrechtse Centruumpartijen. Anderen bewogen zich wat meer naar de achtergrond, zoals Brookman en Konst. Dat de meer gematigde mensen vertrokken zorgde volgens Schikhof voor verdere radicalisering (1998). Dit werd versterkt doordat de overblijvers verder radicaliseerden, vanwege het gevoel dat ze door de hele wereld werden tegengewerkt en in reactie op het antifascistisch geweld. De partijen trokken wel mensen aan die minder te verliezen hadden, vooral non-conformistische en ultra-rechtse personen, maar die hadden over het algemeen weinig organisatorische vaardigheden. Zij werden toegelaten omdat er verder weinig anderen waren, maar ook

omdat meer ‘ruige’ types bescherming konden bieden tegen gewelddadige antifascistische acties. Het is dus niet verrassend dat er op deze manier geen goed functionerende partijorganisaties ontstonden.

Respondent 12: ‘Veel mensen verliezen hun baan. Het zijn persoonlijke drama’s. Het sterkt je ook wel hoor. Als je serieus bezig bent en je komt in het bestuur, dan ga je door. Maar als ze zo’n plek niet krijgen, dan knappen ze af. Want dan zijn er meer lasten dan lusten. Zo’n jongen brandt dan af.’

Respondent 13: ‘En in Amsterdam was het echt om te huilen! (...) Ik dacht: daar gaan we mee af! En Janmaat schrikte ook mensen af. Maar belangrijker was dat je je baan kon verliezen, of je ruiten werden ingegooid. Je kreeg mensen die wel aan de partij kwamen ruiken, maar geen gedoe wilden. (...) Als er niet zo’n negatieve houding was geweest, dan hadden we wat kunnen opbouwen. Maar op minkukels kun je niet bouwen. Er kwam alleen maar brandhout op af. Beter opgeleiden, met een baan, die zijn voorzichtiger. Die komen even ruiken, maar willen toch niet alles op het spel zetten.’

Partijen kampten met veroordelingen, financiële en personele problemen, slecht leiderschap en vooral met interne ruzies. Deels waren dit persoonlijke conflicten, onder andere over het leiderschap van Janmaat en over het gebrek aan democratische procedures – mede doordat de antifascistische acties het moeilijk maakten bijeenkomsten te houden. Deels ontstonden de conflicten door interne tegenstellingen tussen meer gematigde en meer radicale leden over de te varen koers in reactie op antifascistisch geweld of in reactie op de stigmatisering. Want, zoals Van Donselaar beschrijft, hoe meer druk er uitgeoefend wordt op een organisatie, hoe meer de organisatie zijn denkbeelden naar buiten toe moet matigen om enigszins politiek en maatschappelijk geaccepteerd te worden (1997 en 1995). Van Donselaar noemt dit het ‘aanpassingsdilemma’, doordat matiging het risico met zich meebrengt dat ideologische beginselen verloochend worden en het contrast met de gevestigde politiek vervaagt. Hierdoor is de partij niet meer aantrekkelijk voor de radicale aanhang. Dit heeft een negatief effect op de interne coherentie en de slagkracht van de partij. Vaak is de oplossing dat de partij naar buiten (‘frontstage’) toe een ander gezicht vertoont dan naar binnen toe (‘backstage’), maar dit maakt de organisatie gevoelig voor ontmaskering, wat weer tot paranoia kan leiden. Al deze onenigheid leidde regelmatig tot afsplitsingen en royementen. De onzekerheid en de onenigheid werden nog eens versterkt door teleurstellende electorale resultaten. De respondenten betreuren het gebrek aan een goede leiding die een goede organisatie kon opbouwen.

Respondent 12: ‘Het wordt te weinig aangestuurd, en daardoor is het veel teveel gericht op persoonlijke tekortkomingen. Je moet al die mensen uniek noemen... Ze zijn grotendeels zwakbegaafd.’

Respondent 13: ‘Op zo’n moment krijg je waardering voor mensen die van niets af een beweging weten op te zetten, zoals Lenin. Er komt namelijk een hoop brandhout op zo’n nieuwe beweging af! Dat geldt voor alle partijen, maar voor de extremere bewegingen nog meer. Je moet bijna een bovenmenselijke leider zijn om zoiets bij elkaar te houden en iets fatsoenlijks op te bouwen.’

Uit de beschrijvingen blijkt dus dat de druk op de partijen van de Centrumstrooming destabiliserend werkte, zoals ook Van Donselaar concludeert (1995). Er zijn te weinig

mensen met organisatorische capaciteiten, vanwege de verstoringen zijn er geen vergaderingen en voorlichtingsbijeenkomsten mogelijk en de druk op de partij leidt tot interne conflicten. Maar hoewel deze repressieve strategieën succesvol blijken, kleven er ook grote nadelen aan. In de literatuur worden verschillende kanttekeningen geplaatst. Zo wijzen Elbers en Fennema erop dat er een *underdogeffect* optreedt bij extreemrechts (1993). Doordat extreemrechts onder vuur ligt vanuit de gevestigde orde wordt het gevoel bevestigd dat de gevestigde politici niets van de gewone burger moeten hebben. Dit idee dat extreemrechts de *underdog* is, maakt haar juist aantrekkelijk voor die burgers die zich door de politiek buitengesloten voelen. Andere auteurs waarschuwen ervoor dat repressie deels een vorm van symptoombestrijding is (zie bijvoorbeeld Choenni 1993 in Schikhof 1998). Radicalisering heeft te maken met delegitimatie van de gevestigde samenleving. Het valt te betwijfelen of legitimatie af te dwingen is met repressie. Repressie kan wel de uiting ervan tegengaan en radicale structuren afbreken. Maar Choenni beargumenteert dat het er waarschijnlijk niet voor zorgt dat radicale ideeën en maatschappelijke onvrede verdwijnen, maar slechts dat deze ondergronds gaan en zich ongecontroleerd ontwikkelen. Van Donselaar (1995) beargumenteert overigens dat dit bij extreemrechts niet het geval is. Tot slot werpt een aantal auteurs de vraag op in hoeverre repressieve benaderingen wenselijk zijn binnen een democratisch systeem. In hoeverre mogen niet-democratische middelen, zoals het inperken van de vrijheid van meningsuiting, gebruikt worden om de maatschappij te beschermen tegen de ondemocratische opvattingen? Van Donselaar noemt dit in zijn bespreking van extreemrechts het ‘repressiedilemma’(1995). Fennema stelt zich kritisch op tegen de inperking van vrijheden van extreemrechts en beargumenteert dat democratische procedures belangrijker zijn dan democratische morele maatstaven. Hij neemt positie tegen het cordon sanitaire en tegen de aanname dat radicale partijen verdeckte, ‘backstage’, opvattingen hebben, omdat dit het politieke debat zou doen verstommen (1997).

Wat ook de ontwikkelingen van extreemrechts negatief beïnvloedt, is een verharding van de gevestigde politiek. Dit komt niet duidelijk in de beschrijving van de Centrumstroming naar voren, maar in andere literatuur over extreemrechts wordt dit wel genoemd als invloedsfactor (zie bijvoorbeeld Van der Brug, Fennema en Tillie 2005 en Husbands 1998). De laatste jaren, sinds de ‘Fortuyn-revolte’, zijn de gevestigde politici zich harder op gaan stellen met betrekking tot het vreemdelingenbeleid. Deze verschuiving van de gevestigde politieke partijen naar rechts doet de grenzen tussen extreemrechts en de gevestigde partijen vervagen. Om zich opnieuw te profileren ligt het voor de hand dat extreemrechtse partijen radicaler worden. In de politiek brengt dit echter risico’s met zich mee met betrekking tot justitiële maatregelen en problemen met de beeldvorming. Dit ‘profileringsprobleem’ van extreemrechts is volgens Wagenaar en Van Donselaar een van de redenen dat extreemrechts in Nederland nog steeds van weinig betekenis is (2006).

3.3.c De Centrumstroming en het collectieve raamwerk

Bij de teruggang van de Centrumstroming speelden de volgende factoren een rol.

Tabel 3.3: De rol van collectieve factoren bij teruggang in casus Centruumpartij

Factoren	Rol	Teruggang bij de extreemrechtse Centruumpartijen
Bewegingsfactoren		
Falende ideologie (visie op huidige wereld en gewenste toekomst)	++	Er werd geen aantrekkelijk, eenduidig verhaal gepresenteerd. Er is frictie tussen het moeten matigen van de denkbeelden om een rol te kunnen spelen in de politiek en tussen het moeten contrasteren met de gevestigde politiek om de radicale aanhang aan te spreken.
Falende strategie (de geschetste weg)	+	Dat geen electorale successen geboekt worden leidde tot teleurstellingen.
Falende organisatie	++	De organisatorische situatie kenmerkte zich vaak door financiële problemen en een gebrek aan capabele mensen. Intern was er ruzie en gekonkel. Soms was er paranoia vanwege infiltraties door journalisten. Het functioneren van de organisatie werd ook beperkt door factoren van buiten, bijvoorbeeld vanwege een isolement in de politiek en demonstratieverboden.
Falend leiderschap	++	Er was vaak sprake van een slechte leiding. De leiders waren niet charismatisch en niet capabel, maar eigengereid met een ondemocratische aanpak. Ze zorgden voor nepotisme en financiële wanorde, interne ruzie en gekonkel.
Behoeften leden		
Leden groeien als cohort uit beweging	O	Het cohort-effect speelde geen rol bij teruggang.
Nieuwe generaties niet aangetrokken	O	De teruggang werd niet veroorzaakt doordat nieuwe generaties zich minder aangesproken voelden door de boodschap van extreemrechts dan de oude generaties.
Externe factoren		
(Inter-) nationaal of lokaal conflict verdwijnt/verandert	O	Teruggang/niet van de grond komen hield in Nederland geen verband met een (veranderend) maatschappelijk conflict.
Overheid: repressie	+++	De repressie had vooral de vorm van een restrictief klimaat. Er waren veroordelingen vanwege discriminerende uitslatingen, en arbeidscontracten werden ontbonden door rechters. Er werd niet (hard) opgetreden bij antifascistische acties. Bovendien was er sprake van een cordon sanitaire en van demonstratieverboden. Gewelddadige antifascistische acties werden niet afgekeurd, en discriminatie van extreemrechtse mensen werd toegestaan.
Overheid: insluiting	+	Het gebrek aan politieke tradities in Nederland waar extreemrechts op kon inhaken zorgde er mede voor dat de Centruumpartijen geen solide

Factoren	Rol	Teruggang bij de extreemrechtse Centrumpartijen
		plek konden verwerven in het gevestigde systeem (een <i>gebrek</i> aan insluiting). Verrechtsing en verharding van de gevestigde politiek zou negatief kunnen zijn voor extreemrechts (dat gaat om insluiting van denkbeelden, niet automatisch van partijen).
Overheid: hervorming	O	Teruggang kwam niet doordat op eisen van de Centrumstroming ingegaan werd.
Publieke opinie/ media/ tijdgeest verandert (imago verslechtert)	+++	Extreemrechts had een zeer slechte naam. Er was sprake van een sterk stigma. Dit had grote maatschappelijke consequenties zoals sociaal isolement, royementen en ontslagen. De kansen op een maatschappelijke carrière waren klein. De media speelden een rol door het versterken van stigmatisering en criminalisering, en ook door 'ontmaskering'. Infiltraties door journalisten veroorzaakten paranoia. Ook was er een sterke antifascistische tegenbeweging, die regelmatig geweld gebruikte tegen extreemrechts.
Aantrekkelijke rivaliserende interpretatie	O	Dit komt niet naar voren als belangrijk bij de teruggang van de Centrumstroming.

Afbraak drempels

Sociale afhankelijkheid	O	Er was een drempel in de vorm van een sociaal vacuüm dat wachtte bij uittrekking. Maar het was niet dat de Centrumstroming terugging doordat deze drempel afgebroken werd.
Psychische afhankelijkheid	O	Er was geen sprake van een psychische afhankelijkheid die een drempel voor uittrekking vormde.
Hoogte van gemaakte kosten	O	De kosten voor deelname aan een extreemrechtse groep waren hoog, wat een grote drempel voor uittrekking zou kunnen vormen. Maar het was niet dat de Centrumstroming terugging doordat deze drempel afgebroken werd.
Represailles groep	O	Het is niet dat de Centrumstroming terugging door een vermindering van represailles.
Angst verlies reputatie en bescherming	O	Het is niet dat de Centrumstroming terugging doordat leden minder bang werden voor verlies van reputatie of bescherming bij uittrekking.
Marginalisering	O	Marginalisering na uittrekking kon een grote drempel vormen voor uittrekking. Maar het was niet dat de Centrumstroming terugging doordat deze drempel afgebroken werd.

In hoeverre is nu het verhaal van de Centrumstroming toepasbaar op het huidige extreemrechtse veld, dat voor een groot deel bestaat buiten de politiek? Uit de beschrijving

van de extreemrechtse ‘beweging’ in het begin kwam duidelijk naar voren dat er geen sprake is van *de* extreemrechtse beweging in Nederland, noch van *de* opkomst en *de* teruggang. Er is een extreemrechts landschap met een soort continue basis, dat zich niet van zijn marginale positie kan ontdoen. Er is eerder sprake van een veld met een harde kern van activisten, dan van een veld met een vaste basis aan partijen en organisaties. Het landschap kenmerkt zich door interne ruzies en afsplitsingen (onder andere over de radicale koers), electorale teleurstellingen en organisatorische zwakte. Deze dynamiek lijkt sterk vergelijkbaar met die binnen de Centrumstroming.

Bij de Centrumstroming speelde de restrictieve houding binnen de politieke ruimte een rol, maar ook buiten de politiek was er sprake van maatschappelijke uitsluiting en stigmatisering. Hoewel niet-politieke partijen uiteraard geen last ondervinden van uitsluiting op politiek terrein, is het aannemelijk dat er verder vergelijkbare mechanismen zijn en dat de maatschappelijke uitsluiting en stigmatisering ook bij deze partijen een rol speelt.

3.4 De drie Nederlandse casussen op een rij

In deze paragraaf geven we een korte samenvatting van de teruggang bij de drie casussen en maken we een onderlinge vergelijking aan de hand van het analytisch raamwerk. Op basis daarvan doen we algemene uitspraken ten aanzien van de factoren die een rol spelen bij teruggang van radicale bewegingen. In hoofdstuk 5 worden de casussen vergeleken met islamitisch radicalisme en we formuleren op basis hiervan verwachtingen ten aanzien van de teruggang van islamitisch radicalisme.

Bij de deradicalisering van de radicale Molukkers speelden verschillende factoren een rol. De Molukse radicale beweging ging vooral achteruit door een veranderende kijk op de ideologie. Het politieke doel van de RMS, werd steeds meer ter discussie gesteld. Hierbij speelden internationale ontwikkelingen een rol, evenals de contacten met andere protestbewegingen. Dat had tot gevolg dat de ideeën over de Molukken veranderden, en de ideeën over de gewenste toekomst werden geleidelijk bijgesteld. Het huidige wereldbeeld veranderde ook, doordat Nederland niet langer als vijand gezien werd. Dat de gewelddadige weg niet langer als de juiste strategie gezien werd, kwam voornamelijk door de repressieve reactie van de overheid, waardoor het gebrek aan resultaten niet opwoog tegen de offers die werden gebracht. De ‘martelaren’ die vielen bij het ingrijpen van het leger bij de gijzelingsactie bij De Punt, vormden tegelijkertijd een bevestiging van de ernst van Molukse droom. Hierdoor kon men zonder ‘reputatieschade’ een gematigder koers gaan varen. Bij de Molukkers was er voor degenen die dat wilden lange tijd weinig mogelijkheid tot het innemen van een minder radicaal standpunt ten aanzien van de RMS. Door de vervlechting van de RMS en de Molukse identiteit was er weinig ruimte voor afwijkende meningen. Lange tijd werden mensen die de RMS ter discussie stelden door andere Molukkers uitgemaakt voor verraders, en er volgden niet zelden gewelddadige represailles. Op een gegeven moment kwam er meer ruimte voor diverse meningen en kwamen er andere geluiden. Bij deradicalisering speelde ook een rol dat met name de jongeren zich gingen richten op hun maatschappelijk carrière en daarin nieuwe mogelijkheden hadden.

In tegenstelling tot bij de Molukkers, speelde bij de Amsterdamse kraakbeweging de ideologie een onderschikte rol bij de deradicalisering. Het was vooral de verharding binnen de beweging die voor een groot deel van de kraakbeweging aanleiding vormde om ermee te

stoppen. Hierbij speelde het gewelddadige karakter, die de strijd tussen kraakbeweging en overheid gekregen had, een grote rol. Ook speelde de hervormingen van de overheid een rol. De schrijnende woningnood werd aangepakt en de krakers kregen mogelijkheden tot aankoop van de gekraakte panden. De kraakbeweging is een relatief open beweging geweest, met veel contacten buiten de beweging. Ook was het voor de krakers gemakkelijk om na uittrede het leven in de maatschappij op te pakken. Er waren dus eigenlijk geen collectieve drempels voor uittrede.

Bij de extreemrechtse Centrapartijen speelden verschillende factoren een rol bij teruggang en bij het niet goed van de grond komen van de extreemrechtse organisaties. Maar al deze factoren zijn grotendeels terug te voeren op de repressieve benadering van de maatschappij, zo laat de beschrijving van de ontwikkelingen binnen de Centrumstroming zien. Extreemrechtse ideeën en affiliaties worden niet getolereerd, en hierop volgt stigmatisering en isolering. Dat maakt dat weinig mensen toetreden tot de extreemrechtse organisaties, vooral weinig capabele mensen. Ook zorgt het ervoor, met name voor extreemrechtse politieke partijen, dat het voor hen moeilijk is een aansprekende ideologie te presenteren, omdat ze schipperen tussen een gematigde formulering van de ideologie die politiek (meer) geaccepteerd is en een radicale formulering die de harde kern van de extreemrechtse aanhang aanspreekt. Ook zorgt de isolering van extreemrechts in de politiek dat er weinig politieke successen behaald kunnen worden. Dat er voor mensen die geassocieerd worden met extreemrechts weinig maatschappelijke ruimte is, vormt een drempel voor intrede maar ook voor uittrede – maar dit is niet veranderd tijdens de teruggang van de Centrapartijen. De teruggang heeft dan ook niet te maken met een verlaging van de drempel.

In onderstaande tabel geeft een overzicht van de rollen die de factoren van het analytisch raamwerk spelen bij de teruggang van de verschillende casussen.

Tabel 3.4: De rol van collectieve factoren bij teruggang in de drie casussen

Factoren	Radicale Molukkers	Kraak beweging	Extreem rechts	Totaal aantal plusjes
Bewegingsfactoren				
Falende ideologie	+++	+	++	6
Falende strategie	+++	++	+	6
Falende organisatie	O	+++	++	5
Falend leiderschap	+	++	++	5
Behoeften leden				
Leden groeien als cohort uit beweging	+	+	O	2
Nieuwe generaties niet aangetrokken	++	++	O	4
Externe factoren				
(Inter-) nationaal of lokaal conflict verdwijnt/verandert	++	+	O	3
Overheid: repressie	++	++	+++	7
Overheid: insluiting	+	+	+	3

Factoren	Radicale Molukkers	Kraak beweging	Extreem rechts	Totaal aantal plusjes
Overheid: hervorming	+	++	O	3
Publieke opinie	++	++	+++	7
Aantrekkelijke rivaliserende interpretatie	++	O	O	2
Afbraak drempels				
Sociale afhankelijkheid	O	O	O	0
Psychische afhankelijkheid	+	O	O	1
Hoogte van gemaakte kosten	O	O	O	0
Represailles groep	+	O	O	1
Angst verlies reputatie en bescherming	+	O	O	1
Marginalisering	+	O	O	1

Op basis van deze drie casussen formuleren we voorzichtige algemene conclusies ten aanzien van teruggang van radicale bewegingen.

Bewegingsfactoren:

- De *ideologie* (het huidige wereldbeeld en de gewenste toekomst) lijkt een relatief sterke rol te spelen bij teruggang van radicale bewegingen. Er is echter niet een specifieke rol voor ideologie weggelegd. Bij de Molukkers kreeg een andere ideologische invulling langzamerhand de overhand. Bij de kraakbeweging was er te weinig consensus over de idealen en de doelen. Voor de extreemrechtse Centruumpartijen was het moeilijk een aansprekende ideologie te presenteren omdat de versie die politiek acceptabel is (frontstage) niet radicaal genoeg was voor veel van de aanhang (backstage).
- De rol van de *strategie* lijkt eveneens groot. Zowel bij de Molukkers als bij de kraakbeweging hadden gewelddadige acties grote invloed op de teruggang van de beweging.
- Ook een falende *organisatie* lijkt een grote rol te spelen bij teruggang. Machtsspelletjes, interne conflicten en interne verharding zijn debet aan de ondergang van zowel de kraakbeweging als van verschillende extreemrechtse organisaties. Bij de Molukkers speelden de organisatiefactoren geen rol bij teruggang. Bij hen was er tijdens de radicalisering al geen sprake van een samenhangende organisatie.
- Een gebrek aan capabele, charismatische *leiders* lijkt een belangrijke rol te spelen bij teruggang. De drie bestudeerde bewegingen hadden geen van alle capabele, charismatische leiders die de bewegingen op poten konden houden. Wellicht had de aanwezigheid van zulke personen een geheel andere wending gegeven aan de ontwikkelingen van deze bewegingen, hoewel de kraakbeweging zonder leiders het meest floreerde.

Behoeften leden:

- Dat leden als *cohort* uit de beweging groeien, lijkt geen grote rol te spelen.
- Wel speelt een rol dat *nieuwe generaties* zich niet meer tot de beweging aangesproken voelen. In het geval van de Molukse beweging en de kraakbeweging zorgden de tijdgeest en het veranderde imago van de bewegingen ervoor dat de aantrekkelijkheid voor nieuwe generaties afnam.

Externe factoren:

- De *verandering van een (inter-) nationaal conflict* speelt een variabele rol. Bij extreemrechts had dit geen invloed op de ontwikkeling van de partijen. De latere kraakbeweging ondervond wel effect, toen het succes van de internationale bevrijdingsbewegingen, waarop de internationale solidariteit gestoeld was, tegenviel. De RMS-strijd werd sterk beïnvloed door de situatie op de Molukken. Toen de relatie met de Molukken veranderde en men in Nederland doorkreeg dat de Molukse bevrijding niet de grootste wens was van de inwoners op de Molukken, had dit grote gevolgen voor de radicale agenda.
- *Repressief overheidsbeleid* kan een sterke rol spelen bij teruggang – via verschillende mechanismen. Bij de Molukkers en de kraakbeweging ging het om gewelddadige repressie van acties waarbij de wet werd overtreden. De ontstane interactie van geweld verdeelde de bewegingen. Het deed mensen twijfelen over hun deelname en over wat de beste manier was om de doelen te behalen. Ook bleek dat door de geweldsspiraal het geweld ‘naar binnen sloeg’, waardoor de sfeer in de bewegingen verhardde. Maar tegelijkertijd zorgde het gebruik van geweld door politie bij de krakers aanvankelijk juist voor radicalisering van de krakers. In reactie op politiegeweld gingen zij gewelddadige middelen inzetten. In het geval van extreemrechts lag de rol van repressie anders. Het ging bij de teruggang van de extreemrechtse Centrapartijen om een restrictief maatschappelijk en politiek klimaat, waarin niet serieus ruimte werd gemaakt voor de wensen van extreemrechts. Extreemrechts en haar actieve leden werden gestigmatiseerd en uitgesloten van de samenleving. Het was meer uit frustratie en uit de onmogelijkheid om te functioneren, dat mensen deze beweging verlieten – of er in eerste instantie al niet tot toetraden, zelfs al konden ze zich vinden in de extreemrechtse agenda.
- Het is moeilijk om de effecten van *insluiting* en *hervorming* te evalueren, omdat dit in de drie casussen slechts beperkt heeft plaatsgevonden. Alleen bij de kraakbeweging hebben hervormingen op de woningmarkt de teruggang beïnvloed.
- De *publieke opinie* lijkt een grote rol bij teruggang te spelen. Een gebrek aan goodwill bij de bevolking (en bij de eigen etnische groep), al dan niet vanwege een veranderde tijdgeest of vanwege gewelddadige acties, heeft effect gehad op alle drie de radicale bewegingen. Dit zorgde voor twijfel onder de leden en voor een afname van nieuwe aanwas.
- Over de rol van *rivaliserende ideologieën* bij teruggang kunnen moeilijk algemene uitspraken doen. We kunnen slechts constateren dat ze vrijwel geen rol gespeeld hebben bij de casussen (alleen bij de Molukkers). Het is moeilijk te zeggen of dit komt doordat er geen alternatieven waren of doordat alternatieven slechts een beperkte rol spelen bij de teruggang.

Drempels:

- Ook over de het effect van de afbraak van drempels voor uittrede kunnen we moeilijk algemene uitspraken doen. Alleen bij de Molukkers speelde de afbraak van de aanwezige drempels een rol bij teruggang van de beweging.

Algemeen:

- Alle factoren die opgenomen zijn in het analytisch kader blijken bij de bestudeerde casussen in meer of mindere mate een rol te spelen bij teruggang. Dit geldt alleen niet voor een afbraak van de drempel van sociale afhankelijkheid en de drempel van de hoogte van de gemaakte kosten. In geen van de drie casussen hing de teruggang samen met een afbraak van deze drempels.
- Globaal kunnen we zeggen dat bij de teruggang van de drie bestudeerde bewegingen de bewegingsfactoren een zeer belangrijke rol spelen. Ook de publieke opinie en een repressief overheidsoptreden hebben grote invloed op de aantrekkelijkheid van de beweging, zowel voor leden als voor nieuwe aanwas.

4. Teruggang van religieuze vormen van radicalisme

Religieuze vormen van radicalisme worden unieke kenmerken toegedicht. Vaak wordt er verwezen naar de inherent motiverende kracht van religie en het aantrekkelijke van een paradijs dat zelfmoordterrorisme stimuleert. In seculiere samenlevingen als de onze worden daarnaast religieuze argumenten vaak beschouwd als ‘irrationeel’ en daarmee als illegitiem, wat maakt dat religieuze radicalen worden beschouwd als mensen waar niet mee te praten valt. Religieuze vertogen lijken dus een bijzondere plek in te nemen. In dit hoofdstuk verdiepen we ons in de vraag in hoeverre religieuze vormen van radicalisme essentieel verschillen van niet-religieuze vormen van radicalisme.

De vraag op welke manier religie een radicale beweging en een radicale strijd specifiek maakt, is interessant voor ons onderzoek. We willen namelijk conclusies trekken met betrekking tot deradicalisering in het geval van islamitisch radicalisme. En we doen dit deels door te kijken naar andere gevallen van deradicalisering: linkse krakers, rechts-extremisten en activistische Molukkers. Dat zijn niet-religieuze vormen en daaruit vallen dus geen lessen te trekken over de rol van religie.

Religieus radicalisme is tweezijdig. Radicalisering is een proces van delegitimatie van de samenleving en religieus radicalisme heeft naast een religieuze kant per definitie dus ook een politieke kant. Hoewel tussen bewegingen de rollen die religie en politiek spelen sterk kunnen verschillen, kiezen we ervoor om elke radicale beweging die haar strijd en de legitimatie ervan beschrijft in religieuze termen, religieus radicaal te noemen.

Om een beeld te krijgen van de rol die religie speelt in radicale bewegingen, kijken we naar onderzoeken waarin religieuze radicale bewegingen onder de loep genomen zijn. Een zeer omvangrijk onderzoek is uitgevoerd onder leiding van Marty en Appleby. Zij hebben samen met andere onderzoekers het fenomeen religieus fundamentalisme bestudeerd, wat heeft geresulteerd in vijf enorme naslagwerken en het boek *Strong religion* (Almond, Appleby en Sivan, 2003). Zij bestuderen vooral religieuze bewegingen die op een militante manier de samenleving verwerpen (en die wij radicale bewegingen noemen), en zij gebruiken voor deze radicale bewegingen de term fundamentalistische bewegingen. Ook Juergensmeyer heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar religieus radicalisme en extremisme, en in zijn boek *Terror in the mind of God* verschaft hij een kijkje in de denkwereld van religieuze extremisten met verschillende achtergronden (2001). Onze analyse is grotendeels gebaseerd op deze twee onderzoeken. In deze studies worden de onderzochte religieuze radicale bewegingen echter niet vergeleken met niet-religieuze bewegingen, waardoor claims van de auteurs over het unieke karakter van religieuze fundamentalistische bewegingen onvoldoende onderbouwd zijn. Daarom gebruiken we in de vergelijkingen tussen religieuze en niet-religieuze radicale bewegingen ook onze inzichten van de (niet-religieuze) casussen van dit huidige onderzoek. En we steunen op het werk van Pape, die in zijn onderzoek naar een specifiek soort extremisme, namelijk zelfmoordterrorisme, wel religieuze en niet-religieuze bewegingen vergeleken heeft (2005).

In dit hoofdstuk proberen we antwoorden te formuleren op de vraag of religieuze vormen van radicalisme zich wezenlijk onderscheiden van niet-religieuze vormen en, zo ja, op welke manier deze van elkaar verschillen. We gaan eerst in op de rol van de ideologie en bespreken de motiverende kracht van religie (paragraaf 4.1) en de mobiliserende kracht van religieuze radicale bewegingen (4.2). Vervolgens gaan we in op de organisatiekenmerken

(4.3) en de relatie met de context (4.4). In de paragrafen analyseren we eerst wat er door onderzoekers van religieuze (radicale) bewegingen beweerd wordt over de kenmerken, en evalueren we vervolgens in hoeverre we kunnen spreken van een uniek karakter van religieuze radicale bewegingen. In paragraaf 4.5 volgen conclusies.

4.1 Het religieuze wereldbeeld als extra motivatie

Veel religieuze radicalen hebben een fundamentalistisch wereldbeeld. Appleby en Juergensmeyer geven beschrijvingen van fundamentalistische wereldbeelden. Ongeacht op welke religie ze zijn gebaseerd delen ze volgens hen een aantal elementen. Deze elementen vinden we ook in de beschrijving van islamitisch radicalisme van Buïjs, Demant en Hamdy (2006) en Slootman en Tillie (2006): de wereld is verdeeld in uitverkorenen en duivelse vijanden die bestreden moeten worden. De wereld is een slechte plek omdat religie te veel naar de marges verdwijnt en daardoor bedreigd wordt. Er is een kosmische oorlog gaande die de redding dichterbij brengt en waarin geweld gelegitimeerd is. Handelen is zeer wenselijk en zelfs moderne technologieën worden ingezet. Dit wereldbeeld geeft betekenis aan iemands situatie en iemands acties. Omdat het een 'hoger doel' betreft, is er sprake van een lange adem: de doelen hoeven niet in één generatie verwezenlijkt te worden. De moderne seculiere samenleving is de ultieme vijand, omdat zij *man-made* is en pretendeert allesomvattend te zijn – en daarmee concurreert met God. De regering en de overheid zijn de belichaming van de vijand, maar gelovigen die samenwerken met deze vijand zijn minstens zo slecht, en ook hun gedrag moet bestreden worden. Er is dan ook vaak grote spanning tussen de reguliere religie (en reguliere religieuze leiders) en de fundamentalisten. De oplossing ligt volgens fundamentalisten in het verleden, in de tijd dat de religie volgens hen nog bloeide, en in een wereld zoals die beschreven is in de heilige teksten. De heilige teksten moeten dan ook zeer strikt en letterlijk geïnterpreteerd worden en als het ware opnieuw (maar nu goed) tot uitvoering gebracht worden. Grenzen tussen vriend en vijand moeten helder getrokken worden, met strenge codes voor zowel gedrag als doctrine. Daarom is er weinig ruimte voor interne variatie en tegenspraak, en is homogeniteit belangrijk. Fundamentalistische bewegingen zijn gebaat bij een buitenwereld die zich vijandig opstelt, want dit bevestigt het dualistische wereldbeeld van de fundamentalisten en versterkt de grenzen tussen vriend en vijand.

Basiskarakter van fundamentalisme is dat het een reactie is op het idee dat religie gemarginaliseerd wordt. Fundamentalisme draait om de verdediging van de (gepercipieerd) bedreigde religie. Op deze manier kan religieus fundamentalisme radicalisering voeden. Ook zien we dat zo'n fundamentalistisch wereldbeeld verschillende kenmerken heeft die radicalisering in de hand kunnen werken, zoals moreel manicheïsme, absolutisme, selectiviteit, millennialisme en messianisme, uitverkoren charismatisch leiderschap, scherpe grenzen, autoritaire relaties met weinig ruimte voor diversiteit en tegenspraak, strenge gedragscodes en vereiste toewijding. Een fundamentalistische religieuze ideologie verleent radicale bewegingen een verklarend wereldbeeld, motivaties en legitimaties. Maar is het nu zo dat hierdoor het religieus radicalisme een uniek karakter heeft? En is het zo dat deze vertogen in tegenstelling tot niet-religieuze vertogen aanzetten tot zelfopoffering, zoals vaak aangenomen wordt?

Evaluatie: extra motivatie vanwege relatie met identiteit

Appleby et al. en Juergensmeyer concluderen op basis van het fundamentalistische wereldbeeld dat religieuze radicale bewegingen essentieel anders zijn dan niet-religieuze radicale bewegingen. Ze onderscheiden zich volgens hen door het verabsoluterend karakter. Het concept 'kosmische oorlog' roept sterk op tot geweld en zelfopoffering. Maar zoals we al noemden, is het jammer dat er in de uitgebreide onderzoeken naar religieus fundamentalisme van Appleby en Juergensmeyer geen niet-religieuze bewegingen zijn opgenomen ter vergelijking, waardoor deze claims over het unieke karakter van religieuze fundamentalistische bewegingen onvoldoende onderbouwd zijn.

Pape gebruikt wel een vergelijkende analyse om de rol van religie te onderzoeken. Hij onderzocht conflicten die draaien om de bezetting van een land. Hij concludeert dat conflicten waarbij de bezettende macht en het bezette volk een verschillende religie hebben, intenser zijn en dat deze situatie eerder leidt tot zelfmoordterrorisme dan in het geval dat beide partijen dezelfde religie hebben. Maar hij concludeert dat dit niet inherent is aan het religieuze karakter van de ideologie, maar gevolg is van het feit dat het verschil in religie de kloof tussen de bezetter en het bezette volk verdiept. Deze kloof beïnvloedt volgens Pape in sterke mate de intensiteit van een conflict. Hij constateert dat hoe groter het verschil is tussen de identiteiten van de vreemde bezetter en de lokale gemeenschap (dus hoe minder zij gemeenschappelijk hebben), hoe groter de kans is dat de lokale gemeenschap de bezetter ziet als inherent anders, en hoe groter de angst zal zijn dat de bezetting zal leiden tot ingrijpende veranderingen van de eigen cultuur en gebruiken en hoe sterker de gemeenschap zal proberen de bezetting te beëindigen – tot bijna elke prijs (2005: 86).

Religie beschouwt Pape als een van de meest belangrijke factoren die het verschil tussen twee groepen kunnen markeren. Dat komt onder andere door de exclusiviteit van religie. Terwijl het relatief gemakkelijk is om een taalbarrière over te steken door een andere taal te gaan spreken, wordt bekering tot een andere religie in een conflictsituatie gezien als regelrecht verraad. Een religieus verschil kan de angst versterken voor de mogelijke invloed van de andere partij, vanuit de verwachting dat mensen van andere religies minder respect zullen hebben voor jouw religieuze en culturele gebruiken. Daarnaast worden mensen van een andere religie vaak als minderwaardig beschouwd, wat het nog gemakkelijker maakt om de andere partij te demoniseren. Daarnaast stelt Pape dat een situatie waarin de twee conflicterende partijen een verschillende religie hebben, leidt tot een snellere legitimatie van martelaarschap. Hoewel martelaarschap niet per definitie religieus is, is het wel een van oorsprong religieus concept, waarbij iemand slechts gezien wordt als martelaar voor zijn geloof als hij is gedood door een vijand van zijn religie. Wanneer de conflicterende groepen een andere religie hebben, maakt dit het gemakkelijker voor een radicale groep om met het begrip martelaarschap zelfmoordacties te legitimeren (die in de meeste religies eigenlijk streng verboden zijn).

Maar Pape noemt ook een aantal voorbeelden van niet-religieus geïnspireerde zelfmoordaanslagen. En dat martelaarschap en bereidheid tot zelfopoffering niet puur religieus zijn, zien we ook in onze interviews. Bij sommige Molukse oud-strijders treffen we een vergelijkbare diepe motivatie en bereidheid (soms zelfs een soort heimelijke wens) om in de strijd ten onder te gaan, die niet religieus gemotiveerd is. En ook zijn de zes omgekomen Molukse kapers bij de actie in 1977 als martelaren geëerd. Deze voorbeelden

van de motivatie van niet-religieuze strijders, waarbij zelfs sommigen bereid zijn hun leven te geven, wijzen in dezelfde richting als de uitleg van Pape, namelijk dat een extra diepe motivatie ontstaat bij grote identiteitsverschillen – dus wanneer bewegingen sterk appelleren aan iemands identiteit (aan hetgeen ervaren wordt als een centraal element van wie je bent en waarin je je als groep onderscheidt van anderen). In veel gevallen speelt religie hierin een belangrijke rol, maar ook bij bijvoorbeeld de Molukkers werd destijds de strijd voor de onafhankelijke Molukse staat verweven met het Moluks-zijn, wat hun strijd extra motivatie gaf. Molukkers die niet achter deze strijd stonden werden gezien als verraders en er werd zelfs geweld tegen hen gebruikt. Het Moluks-zijn was iets dat de Molukkers in Nederland, bijna zonder uitzondering, ten diepste dreef. Enkele oud-strijders die we gesproken hebben probeerden ons dat op geëmotioneerde manier uit te leggen. Anderen waagden zich niet eens aan zo'n uitleg, omdat deze hechte binding volgens hen voor een buitenstaander niet te begrijpen was. Zo'n hechte identificatie maakt dat alles wat ervaren wordt als een aanval op de groep ook voelt als een aanval op jezelf. De absolute indeling in vriend en vijand en het idee dat je als groep aangevallen wordt door de 'Ander', maakt de stap naar gewelddadige strijd en zelfmoordterrorisme kleiner, zoals ook Pape stelt. Deze indeling in wij-zij die het gemakkelijk maakt om de ander te demoniseren, kan voorkomen in elke situatie waarin de andere groep als essentieel anders gezien wordt dan de eigen groep.

Deze uitleg verklaart waarom veel religieuze conflicten intenser zijn dan veel andere conflicten. Religie kan het gepercipieerde verschil tussen twee partijen versterken. Maar religie zorgt niet voor een inherent ander mechanisme voor radicalisering. Ook andere delen van iemands identiteit, zoals etniciteit of nationaliteit, kunnen ervaren worden als in essentie verschillend van de ander. Dit zou ervoor kunnen zorgen dat ook conflicten met migrantengroepen intenser zouden kunnen zijn dan met andere bevolkingsgroepen in de maatschappij. In sommige gevallen worden mensen uit een migrantengroep als de essentiële Ander beschouwd en zien migranten zichzelf ook als anders. En vaak proberen migranten ook om (een deel van hun) eigenheid te bewaren en te bewaken. En velen identificeren zich met mensen in hun moederland – juist als die zich in een conflict bevinden. De Molukkers vormen hiervan een voorbeeld.

4.2 Wat hebben religieuze radicale bewegingen te bieden?

Religieuze fundamentalistische of radicale bewegingen kunnen ontstaan wanneer ze voor mensen aantrekkelijk zijn. Omdat religieus radicalisme ook altijd een politieke component bevat, gaat het om meer dan puur een religieuze beleving. Juergensmeyer stelt dat religieuze radicale bewegingen niet uit zichzelf ontstaan, maar dat het 'religieuze reacties zijn op sociale situaties' (2001: 225). Wat maakt dat mensen zich door zulke bewegingen aangetrokken voelen?

In de verschillende beschrijvingen over de aantrekkelijkheid van religieuze radicale bewegingen, zoals bij Juergensmeyer, vinden we de drie soorten drijfveren terug die we al eerder noemden (het identiteitsmotief, het ideologische motief en het instrumentele motief). Ten eerste verlenen religieuze radicale bewegingen een identiteit en een levensdoel (identiteitsmotief en ideologisch motief). De sterke afbakening tussen 'wij' en 'zij', en de daarmee samenhangende demonisering van 'zij' en de superioriteit van 'wij', kunnen trots

en zelfwaardering geven. Dat is een heldere en voor sommigen plezierige indeling van de wereld in goed en kwaad en kan betekenis geven aan de huidige situatie. Volgens verschillende onderzoekers waaronder Appleby en Juergensmeyer (maar ook Heitmeyer et al. 1997, Spohn 2007, Slootman en Tillie 2006 en Stern 2003), is er steeds sterker behoefte aan een heldere, eenduidige beschrijving van de werkelijkheid. Recente processen van modernisering, secularisering en globalisering zorgen voor een toename van onzekerheid, (ervaren) ongelijkheid en ontworteling. Dat maakt dat mensen zoeken naar extra houvast, graag willen horen bij een groep en nieuwe vormen van autoriteit en controle zoeken. En dat dit in religieuze vorm gegoten wordt, is niet verwonderlijk. Religie geeft over de hele wereld het dagelijks leven van veel mensen vorm. Het verschaft in veel gevallen duidelijke regels en een identiteit om trots op te zijn. Het is vertrouwd en geeft houvast. En fundamentalistische vormen van religie, die veelal ten grondslag liggen aan radicale religieuze bewegingen, gaan nog verder in duidelijkheid en houvast en in een gevoel van superioriteit dan reguliere religieuze vormen (zie Buijs, Demant en Hamdy 2006 en Slootman en Tillie 2006). En tegelijkertijd weten met name radicale bewegingen de verworvenheden uit de moderniteit goed in te zetten. Ze benadrukken in veel gevallen de individuele morele autonomie en maken dankbaar gebruik van de technologische mogelijkheden, bijvoorbeeld op het gebied van communicatie.

Maar ook het instrumentele motief wordt door religieuze radicale bewegingen aangesproken. Zij bestrijden een situatie die door velen als onrechtvaardig wordt beschouwd. Vooral mensen die te maken hebben met gevoelens van achterstelling en vernedering kunnen zich aangetrokken voelen. De betrokkenheid bij een religieuze radicale beweging kan hen een gevoel van kracht (*empowerment*) geven, het gevoel dat je niet hoeft te berusten in een bepaalde situatie maar dat je die kunt veranderen. Veel religieus radicale bewegingen spreken mensen aan doordat ze opkomen voor hun politieke belangen. Vaak strijden ze tegen een vorm van bezetting of onderdrukking die door de hele gemeenschap als onrechtvaardig ervaren wordt. En daarnaast zorgen veel religieuze bewegingen voor maatschappelijke voorzieningen zoals educatie, gezondheidszorg en financiële steun, iets waarin in veel landen de overheid tekortschiet en wat veel goodwill en solidariteit oplevert. Het hoeft niet zo te zijn dat mensen zich alleen aangesproken voelen door hun eigen situatie. Ook kunnen ze zich geraakt voelen door de situatie van mensen met wie ze zich identificeren. Het transnationale karakter van religie kan maken dat mensen zich betrokken voelen bij situaties van religieuze 'broeders en zusters' in andere landen.

Evaluatie: Extra mobiliserend?

De combinatie van identiteit, regels en de religieuze inhoud die een recept geeft voor verbetering van de situatie, maakt dat religieuze radicale vertogen goed aan kunnen sluiten bij onzekerheid en ontworteling van sommigen; in sommige gevallen zelfs beter dan niet-religieuze vertogen. En gezien het feit dat religieuze vormen van radicalisme zo aansluiten op de wensen en mogelijkheden die voortkomen uit processen van modernisering, secularisering en globalisering, is te verwachten dat religieus radicalisme voorlopig niet zal verminderen.

Religieuze radicale bewegingen kunnen in het gat springen dat de overheid laat liggen, en de bevolking voorzien van basisvoorzieningen, of opkomen tegen een bezetting. Dat kan tot brede steun en begrip leiden van de bevolking. Maar dit hoeft natuurlijk niet

exclusief de rol te zijn van religieuze organisaties. Ook kan religie zorgen voor een identificatie met de achtergestelde situatie van mensen in andere landen. Maar ook dit is niet exclusief voor religieuze bewegingen. Dit kan bijvoorbeeld ook sterk het geval zijn bij etnische minderheidsgroepen.

We menen dat er nog een verschil tussen religieuze en niet-religieuze bewegingen is dat samenhangt met de ideologie; en dat is de manier waarop het vertoog geworteld is in de gemeenschap. Religieuze radicale bewegingen sluiten aan op religieuze vertogen die diep geworteld zijn in een religieuze gemeenschap. Dit heeft twee mogelijke (tegengestelde) effecten op mobilisatie. Enerzijds is het mogelijk dat het radicale verhaal hierdoor mensen gemakkelijker aanspreekt. De terminologie die de religieuze radicalen gebruiken is immers onder veel mensen bekend; ze zijn daarmee opgevoed en ze hanteren hetzelfde religieuze taalgebruik. En de referentie aan religieuze bronnen die als De Waarheid beschouwd worden, kan radicale bewegingen een zekere geloofwaardigheid verschaffen en hen boven elke twijfel plaatsen.

Het is echter ook mogelijk dat het radicale verhaal juist *minder* gemakkelijk mensen aanspreekt die opgegroeid zijn binnen dezelfde religieuze traditie, juist omdat ze goed bekend zijn met de gematigde interpretaties. Dat een religieus vertoog diep geworteld is in een gemeenschap, betekent in veel gevallen dat juist de meer gematigde interpretaties sterk ontwikkeld zijn. In alle religies zijn de radicale fundamentalisten slechts minderheidsgroepjes. Vaak zijn mensen opgevoed met een pragmatische en meer gematigde invulling van het geloof, en vaak is de religieuze gevestigde orde ook enigszins gematigd. Dit kan maken dat mensen juist weerbaarder zijn en zich niet gauw laten overtuigen door een nieuwe (of vernieuwde) geloofsinvulling.

4.3 Organisatiekenmerken

Volgens Appleby et al. blijkt de leiding ten opzichte van andere factoren de meeste invloed te hebben op het succes van een fundamentalistische beweging. Zij moet uitblinken in timing en in het vinden van (financiële) bronnen. Zij moet de denkbeelden aantrekkelijk formuleren in termen van de religieuze traditie en optimaal doseren, coalities smeden enzovoorts. Naast de leiding en de doelgroep, noemt Juergensmeyer nog het belang van maatschappelijke steun, een netwerk van *support*. Zoals we al beschreven, vertalen religieuze radicale bewegingen vaak de behoeften van een veel bredere gemeenschap. En in sommige gevallen dragen deze bewegingen zelfs in de praktijk zorg voor de gemeenschap. Hoewel mensen uit deze gemeenschap vaak niet de gekozen strategie ondersteunen (wanneer deze gewelddadig is), kunnen ze door die ontvangen zorg veelal op zijn minst wel begrip opbrengen voor de acties van de radicalen.

Appleby e.a. kijken ook specifiek naar de fase van teruggang, maar helaas zijn hier weinig gegevens over omdat de meeste bewegingen die ze bestudeerd hebben niet teruggaan zijn. In de beschrijving van de teruggang van religieuze radicale bewegingen onderscheiden ze drie situaties. In *niet-democratische* samenlevingen is het (repressieve) overheidsbeleid de belangrijkste reden voor teruggang van religieuze radicale bewegingen. Het onderdrukken en daarmee demoraliseren van bewegingen heeft in veel niet-democratische samenlevingen voor de teruggang van radicale bewegingen gezorgd. Interne

strubbelingen, bijvoorbeeld rondom leiderschap dragen ook bij tot teruggang van een beweging, evenals economische verbetering. Daarnaast neemt vaak de publieke steun af wanneer een organisatie terroristische activiteiten ontplooit. In *democratische* structuren is vaak juist sprake van een interne oorzaak van teruggang: de groei van de beweging. Dit gaat namelijk vaak gepaard met een versterking van de hiërarchie waardoor de afstand tussen leiders en de rest toeneemt. Ook is er het risico dat de grenzen minder duidelijk worden, onder andere doordat de buitenwereld zich minder negatief opstelt ten aanzien van de beweging. Deze ‘institutionalisering’ kan de aantrekkelijkheid doen afnemen. In situaties waarin sprake is van een *etnisch conflict* lijken economische verbeteringen en politieke oplossingen veel invloed te hebben op de teruggang van radicale bewegingen. Op basis van hun analyses concluderen Appelby et al. dat de factoren ‘overheidsbeleid’ en ‘leiderschap van de beweging’ het meest van invloed zijn op processen van teruggang bij religieuze radicale bewegingen.

Evaluatie: Andere organisatie?

Religieuze radicale bewegingen blijken wat betreft organisatie niet van andere radicale bewegingen te verschillen. Ze moeten aan vergelijkbare organisatorische voorwaarden voldoen om te kunnen overleven. We herkennen het argument van Appleby et al., dat het een risico is voor de organisatie wanneer er sprake is van een toename van hiërarchie. Bij de kraakbeweging nam de aantrekkelijkheid af toen mensen zich duidelijker als leiders probeerden op te werpen en anderen de regels voor gingen schrijven (maar dit heeft deels te maken met het karakteristieke losse karakter van de kraakbeweging). Ook is de belangrijke rol die er weggelegd is voor leiders niet uniek. Als we kijken naar de casusbeschrijvingen in het vorige hoofdstuk, onderscheiden religieuze bewegingen zich daarin niet van andere bewegingen. Blijkbaar is het zo dat, ondanks dat de leiding van religieuze groepen haar autoriteit veelal kan ontleen aan religieuze argumenten, dat niet wil zeggen dat zij ook automatisch autoriteit heeft. Charisma en organisatietalent blijven onontbeerlijk, ook bij religieuze bewegingen.

4.4 Relatie met samenleving en politiek

Elke beweging heeft een eigen relatie met de samenleving. Deze wordt gevormd door de doelen en de strategieën van de beweging en de (politieke) mogelijkheden. Appleby et al. beschrijven de verschillende relaties die de door hen bestudeerde bewegingen hebben met de buitenwereld. De bewegingen verschillen van elkaar in de mate van geslotenheid. Sommige bewegingen zijn open en andere sluiten zich volledig af van de rest van de maatschappij en vormen een parallelle samenleving, een enclave. Ook verschillen radicale bewegingen van elkaar in de gekozen strategie en middelen. Terwijl de ene beweging probeert te onderhandelen, wil de andere beweging de vijand vernietigen en de samenleving met geweld overnemen. Daarnaast verschillen de bewegingen in hun politieke doelen. De ene richt zich op het optimaliseren van de eigen afgesloten enclave, terwijl de andere zich richt op het veranderen van de hele samenleving. Ferrero legt uit dat er een verschil is tussen het nastreven van religieuze en niet-religieuze doelen (2007). Hij stelt dat religieuze radicale bewegingen, in tegenstelling tot niet-religieuze bewegingen, meer groeien ten

gevolge van tegenslag dan van succes. Dat komt volgens hem doordat, in tegenstelling tot seculiere bewegingen, fundamentalistische bewegingen gestoeld zijn op het verleden, op tradities. Daardoor vallen ze terug op het bekende, dat zekerheid geeft in onzekere tijden – dus in tijden van tegenslag. Seculiere radicale bewegingen betreden daarentegen nieuwe, onbekende grond, waardoor ze succes nodig hebben om de juistheid van de gekozen weg te bevestigen.

Ook bestaan er grote verschillen tussen de politieke systemen waarin de bewegingen opereren. Die systemen bepalen voor een groot deel de politieke mogelijkheden van de beweging, en het maakt dus nogal uit of de beweging in een democratisch, of in een niet-democratisch systeem opereert, of in een systeem met een etnisch-religieus conflict. Appleby et al. merken daarnaast over het politieke systeem op dat de rol van religie binnen de politiek sterk wordt onderschat. Terwijl religie voor miljoenen mensen in de wereld een dagelijkse leidraad vormt voor hun handelen en voor hun persoonlijke en politieke beslissingen, worden door secularisten alle argumenten verworpen die gebaseerd zijn op religieuze overtuigingen en heilige boeken. Volgens de auteurs wordt het belang van religie in de cirkels van de elites ontkend en ‘weggeredeneerd’, omdat het niet past in het verlichtingsdenken dat uitgaat van een voortdurend proces van vooruitgang in de richting van wetenschappelijke rationaliteit en secularisme.

Evaluatie: Verhouding met de seculiere politiek

De mogelijke relaties die een religieuze radicale beweging kan hebben met de samenleving wat betreft de mate van geslotenheid en wat betreft de gekozen strategie, verschillen niet wezenlijk van die van niet-religieuze bewegingen. Echter, met betrekking tot politieke doelen en de formulering daarvan, en daardoor ook het nastreven ervan, zijn religieuze radicale bewegingen essentieel anders dan niet-religieuze. Dat heeft te maken met de ontkenning van de rol van religie in de seculiere politiek. Een overduidelijk verschil met niet-religieuze bewegingen, dat Appelby et al. noemen maar waarvan ze de implicaties onvoldoende belichten, is het feit dat religieuze radicale bewegingen een religieus discours hanteren om hun politieke doelen te formuleren. Dit maakt dat zij een inherent andere relatie hebben met de politiek in seculiere samenlevingen dan niet-religieuze radicale bewegingen. Doordat religieuze argumenten in de seculiere politieke en maatschappelijke discussies beschouwd worden als irrationeel, zijn ze niet legitiem. Daardoor kan de wenselijkheid van de doelen en morele opvattingen in veel seculiere samenlevingen, zoals in Nederland, niet in religieuze termen worden onderbouwd. Deze scheiding die gehanteerd wordt tussen politiek en religie is een onderscheid dat typisch aansluit bij een seculier vertoog. Juergensmeyer noemt deze nadrukkelijke scheiding van religie en politiek het ‘verlichtingsscenario’.

Maar een discussie in termen van politiek náást religie botst per definitie met het wereldbeeld van religieuze fundamentalisten, en daarmee ook met die van de meeste religieuze radicalen. Zij zullen het niet eens zijn met een a-religieuze definitie van hun wensen. Hun politieke doelen, agenda’s en strategieën zijn niet los te zien van de religieuze termen waarin deze geformuleerd worden. Sterker nog, de opgelegde scheiding van religie en politiek wordt door veel religieuze radicalen juist aangevochten; in hun ogen staat deze scheiding centraal in de ‘kosmische oorlog’. Het zou kunnen betekenen dat deze essentieel andere relatie met de (seculiere) politiek maakt dat religieuze bewegingen, vergeleken met

niet-religieuze bewegingen, soms andere keuzes moeten maken ten aanzien van de te hanteren strategieën, want hoewel er de mogelijkheid bestaat voor religieuze bewegingen om hun eisen in niet-religieuze termen te formuleren, is een gelijkwaardig en open gesprek over de basisideeën van de beweging en de bijbehorende argumenten in veel gevallen geen optie.

De ontkenning van religie in de politiek maakt volgens Zemni (2007) dat religieus radicaal geweld niet begrepen kan worden. Het is namelijk niet mogelijk om het geweld op zich te begrijpen, want politiek geweld is altijd gelegitimeerd in het discours van degene die het geweld aanwendt. Geweld en politieke eisen zijn niet los te zien van het verhaal van de radicale beweging en kunnen dus pas begrepen worden als je haar verhaal begrijpt. Dat hiervoor binnen veel seculiere maatschappijen weinig ruimte voor wordt gemaakt, is dus een probleem bij het bestrijden van religieus radicalisme.

Ook Juergensmeyer stelt dat het verlichtingsscenario onvoldoende mogelijkheden biedt om met religieus radicalisme om te gaan. Volgens hem moet religie van het radicale pad afgebogen worden binnen het eigen discours, maar dat kan alleen onder een aantal voorwaarden. Dit kan alleen als het gematigde religieuze verhaal overtuigend is én als de politieke tegenstanders van de religieuze radicalen dit (gematigde) religieuze verhaal accepteren en niet als bedreiging zien. Het eerste kan door seculiere overheden niet gestuurd worden, maar het tweede hebben ze wel grotendeels in de hand. Het is belangrijk om niet te handelen als de vijand van gelovigen, maar om open te staan voor de rol van religie in een meer gematigde vorm. Steun voor meer gematigde leiders en een meer gematigde geloofsinvulling zal de steun voor radicalen doen afnemen, aldus Juergensmeyer. Wat hij ziet als de meest succesvolle aanpak, ligt dan ook in het verlengde hiervan. De overheid neemt volgens hem de radicalen de meeste wind uit de zeilen als ze laat zien dat ze integer is en belangrijke morele waarden hoog houdt. Dat maakt het voor de radicalen moeilijk om de overheid als de duivelse vijand af te schilderen. Als de overheid daarentegen als reactie op terrorisme haar eigen morele waarden overboord zet, bevestigt ze daarmee automatisch de grootste claim van de religieuze radicalen: dat in seculiere samenlevingen morele waarden ontbreken.

Wij noemden alle vormen van radicalisme die in religieuze termen gedefinieerd worden religieus radicalisme. Dat is zinvol, want het gebruikte discours is in al deze gevallen religieus. Er is echter een onderscheid te maken tussen de religieus radicale bewegingen die hun pijlen richten op het moderne secularisme (die we voor het gemak anti-secularistische bewegingen noemen) en bewegingen die concrete politieke doelen hebben die passen binnen de moderne seculiere samenleving. Dit ligt in het verlengde van het onderscheid dat Appleby et al. maken tussen bewegingen die vanwege hun religieuze doelen de politiek ingaan ('puur fundamentalisme') en bewegingen die vanwege hun etnisch-nationalistische politieke doelen grijpen naar een religieuze rechtvaardiging ('syncretisch fundamentalisme') (2003: 104-105).

Het doel van de anti-secularistische bewegingen verschilt essentieel van die van radicale bewegingen met concretere politieke doelen. Hun doel is abstracter en is te beschouwen als minder haalbaar, zeker in seculiere landen. Dit maakt het aannemelijk dat ze een langere adem hebben en een langere tijdslijn hebben, en ook dat ze minder snel bereid zullen zijn tot concessies. Het zullen vooral deze bewegingen zijn die drijven op falen in plaats van succes, zoals Ferrero opperde. Het is voor seculiere overheden

moeilijker om met deze bewegingen te praten en eventueel aan hun wensen tegemoet te komen. In deze gevallen is het dus extra belangrijk de voedingsbodem tegen te gaan en de aanleidingen en omstandigheden die kunnen leiden tot radicalisering, te voorkomen.

Anti-secularistisch radicalisme onderscheidt zich dus van andere vormen van radicalisme doordat de anti-secularistische politieke doelen abstract zijn en per definitie niet passen binnen de moderne seculiere samenleving, en dus waarschijnlijk een andere aanpak vereisen. Maar we plaatsen hierbij de kanttekening dat het te betwijfelen valt in hoeverre het onderscheid absoluut is tussen anti-secularistische bewegingen en bewegingen met meer concrete doelen. Het onderscheid is nogal theoretisch en bewegingen zijn in de praktijk moeilijk in te delen in 'primair religieus geïnspireerd' en 'primair etnisch/nationalistisch/politiek geïnspireerd'. Dit zou kunnen komen doordat er in de gevallen waarin het moderne secularisme als punt van strijd gezien wordt, toch onderliggende factoren en doelen zijn die wél binnen de moderne seculiere samenleving aangepakt zouden kunnen worden. Denk aan religieus radicalisme als manier van *empowerment*, als reactie op frustratie en vernedering of misschien als protest tegen neokolonialisme. We denken dat in veel gevallen het onderscheid niet absoluut is en anti-secularistische doelen gecombineerd worden met andere politieke doelen waar wel binnen een seculiere setting over te praten valt.

De scheiding van kerk en staat heeft ook andere consequenties voor het overheidsbeleid. Bijvoorbeeld, bij een repressieve aanpak kan de indruk worden gewekt dat de hele religie bestreden wordt, en niet alleen de radicale groep. Dat maakt dat de repressie van een radicale religieuze groep anders kan zijn dan van de meeste radicale niet-religieuze groepen, vanwege de mogelijkheid dat meer mensen zich met de bestreden groep identificeren – namelijk ook gelovigen die niet-radicaal zijn. Maar ook insluiting is ingewikkeld als het gaat om groepen die zich primair religieus identificeren. De scheiding van kerk en staat maakt dat de mogelijkheden voor insluiting van religieuze groepen beperkt zijn. Bovendien maakt de angst voor religieuze overheersing van sommige mensen uit de samenleving pogingen tot insluiting nog complexer. En daar waar religieuze radicalen hun kritiek richten op de seculiere staat, en als abstract doel hebben om op lange termijn een religieuze staat te vestigen, is het moeilijk in te gaan op de gestelde eisen en lijkt het traject van hervormingen geen optie. Ook in het geval van minder ingrijpende eisen is het moeilijker voor de overheid om hieraan tegemoet te komen als deze eisen in religieuze termen geformuleerd worden.

4.5 Conclusies

Samenvattend kunnen we uit de analyse de volgende conclusies trekken:

- Religie kan conflicten intenser maken. Dat is niet doordat religie automatisch tot conflicten aanzet, maar doordat religieuze verschillen het schisma tussen twee partijen kunnen vergroten. Hierbij is het effect van religie vergelijkbaar met andere aspecten van identiteit, bijvoorbeeld verschillen in etnische of nationale identiteit. Maar ook kan de angst voor overheersing door de ander in het religieuze domein de kloof verder vergroten.

- Religieuze radicale bewegingen lijken beter aan te sluiten bij de wensen van sommigen in de moderne samenleving dan niet-religieuze radicale bewegingen.
- Het feit dat religieuze radicale bewegingen aansluiten op religieuze vertogen die diep geworteld zijn in de cultuur, kan twee tegengestelde effecten hebben:
 - o Mogelijk maakt dit het gemakkelijker mensen aan te spreken doordat ze bekend zijn met het discours.
 - o Mogelijk maakt dit het moeilijker mensen aan te spreken doordat zij zijn opgevoed met een gematigde geloofsinvulling en ook doordat er een gematigde gevestigde religieuze orde is.
- De organisatorische aspecten en de rol van de leiding van religieuze radicale bewegingen zijn vergelijkbaar met niet-religieuze radicale bewegingen.
- In seculiere samenlevingen wordt de religieuze onderbouwing van politieke wensen in het algemeen niet als legitiem gezien en niet begrepen. Vasthouden aan een rigide scheiding van politiek en religie kan religieuze radicale denkbeelden voeden. Een mogelijke oplossing ligt in het afbuigen van het radicale verhaal binnen het eigen discours. Daarvoor is het nodig dat
 - o het gematigde verhaal overtuigend is,
 - o dit gematigde religieuze verhaal niet als bedreiging gezien wordt binnen de gevestigde orde,
 - o er dus meer ruimte komt voor religie,
 - o de gevestigde orde integer overkomt en haar eigen morele waarden hooghoudt.
- Abstracte, anti-secularistische doelen zijn niet te verwezenlijken binnen de bestaande seculiere politieke systemen. Dit neemt niet weg dat er naast de abstracte, anti-secularistische doelen nevendoelestellingen kunnen zijn, waar wel binnen de gevestigde orde op ingegaan zou kunnen worden.
- Repressie, insluiting en hervorming van een religieuze radicale groep brengt andere risico's met zich mee dan de aanpak van een niet-religieuze radicale groep.

De aspecten waarin religieuze radicale bewegingen uniek zijn, zijn te beschrijven in termen van het theoretisch raamwerk (zie onderstaande tabel). In dit hoofdstuk zijn we niet ingegaan op mogelijke drempels. Hiervoor verwijzen we naar de bespreking van de literatuur over religieuze sektes in Hoofdstuk 2.

Tabel 4.1: Mate waarin het religieuze karakter religieuze radicale bewegingen uniek maakt

Factoren	Mate van verschil	Uniek aan religieuze bewegingen
Bewegingsfactoren		
Ideologie (visie op huidige wereld en gewenste toekomst)	+++	In het geval van een conflict langs religieuze scheidslijnen kan het religieuze verschil tussen vriend en vijand het conflict intensiveren. Maar deze verabsolutering van wij en zij is niet uniek voor religieuze bewegingen, hoewel wel de angst voor culturele en religieuze overheersing groter is bij religieuze verschillen. Religieuze vertogen lijken meer dan andere vertogen tegemoet te komen aan de wens voor houvast en zingeving.

Factoren	Mate van verschil	Uniek aan religieuze bewegingen
		Een ideologie die is geformuleerd in religieuze termen wordt in het seculiere politieke en publieke domein niet beschouwd als legitiem, en veel religieuze radicalen zijn anderzijds niet gevoelig voor seculiere argumenten. Dit is een wezenlijk verschil met niet-religieus geformuleerde ideeën.
Strategie (de geschetste weg)	++	Vanwege de illegitimiteit van religieus geformuleerde ideologieën in seculiere samenlevingen, zijn de strategische mogelijkheden ook anders dan als de ideologie niet-religieus geformuleerd is.
Organisatie	O	De rol van organisatie is niet essentieel anders bij religieuze bewegingen.
Leiderschap	O	De rol van leiders is niet essentieel anders bij religieuze bewegingen.
Behoeften leden		
Cohort-effect	O	Er is geen ander cohort-effect.
Aantrekkingskracht op nieuwe generaties	+	Gezien de manier waarop religieuze radicale vertogen aansluiten bij huidige moderniseringsprocessen verwachten we dat ook volgende generaties zich aangetrokken zullen voelen tot radicale religieuze bewegingen.
Externe factoren		
(Inter-) nationaal of lokaal conflict	O	Bij transnationale religies is er de mogelijkheid voor brede solidariteit. Maar dit geldt ook voor niet-religieuze transnationale politieke onderwerpen.
Overheid: repressie	++	Repressieve aanpak brengt andere risico's met zich mee bij religieuze organisaties. Het idee kan ontstaan dat repressie zich richt op de hele religie en alle gelovigen.
Overheid: insluiting	++	Insluiting wordt anders beoordeeld in het geval van religieuze organisaties, en kan bemoeilijkt worden door de angst van sommigen uit de samenleving voor religieuze overheersing.
Overheid: hervorming	+++	Het is ingewikkelder om tegemoet te komen aan eisen die religieus geformuleerd zijn, zeker wanneer deze anti-secularistisch zijn.
Publieke opinie/ media/ tijdgeest	+	Religieuze vertogen gebruiken een discours dat bekend is bij grote groepen van een bevolking. Echter, het hoeft daarmee niet extra steun te krijgen, want mensen zijn vaak opgevoed in een stevig gewortelde gematigde traditie die goed tegenwicht zou kunnen

Factoren	Mate van verschil	Uniek aan religieuze bewegingen
		bieden.
Rivaliserende interpretatie	+	Een radicale religieuze ideologie is altijd een tegenhanger van een gematigde religieuze ideologie.

5. Islamitisch radicalisme in Nederland

Islamitische vormen van radicalisme vormen een relatief nieuw verschijnsel in Nederland. En dat islamitisch radicalisme niet alleen een verschijnsel is *op* Nederlandse bodem, maar ook *van* Nederlandse bodem is benadrukt door de Hofstadgroep en de moord van Mohammed B. op Theo van Gogh in 2004. Zoals we eerder de andere Nederlandse casussen beschreven hebben, beschrijven we hier de casus van islamitisch radicalisme in Nederland. Dit doen we in paragraaf 5.1.

Omdat deze vorm van radicalisme nog slechts in opkomst is in Nederland, is het moeilijk om op basis van deze casusbeschrijving iets te zeggen over teruggang. Alleen over de voorzichtige teruggang van de extremistische poot kunnen we iets opmerken. Om uitspraken te kunnen doen over de factoren waarvan te verwachten is dat ze een rol zouden kunnen spelen bij teruggang van islamitisch radicalisme, vergelijken we de islamitische casus, met de drie andere casussen. We bespreken de verschillen en de parallellen (paragraaf 5.2) en trekken daar conclusies uit ten aanzien van islamitische vormen van radicalisme (paragraaf 5.3).

5.1 Beschrijving islamitisch radicalisme in Nederland

5.1.a De radicale ideologie(-ën)

Het gedachtegoed van de islamitische radicalen in Nederland is voornamelijk gebaseerd op het salafisme, op een 'pure islam' waarbij het leven van de eerste generaties na de profeet als voorbeeld wordt genomen (Buijs, Demant en Hamdy 2006). Binnen het salafisme vormen de gewoontes van de profeet en zijn volgelingen, zoals vastgelegd in de koran en de *hadith* (islamitische overleveringen) een leidraad voor een goed leven. Er zijn verschillende stromingen binnen het salafisme te onderscheiden. *Apolitieke salafi's* hebben een sterk religieuze oriëntatie en houden zich afzijdig van politiek. Ze zijn volgezaam aan de wahhabitische gevestigde orde in Saoedi-Arabië. En ze zijn fel gekant tegen alles wat met menselijke politiek te maken heeft. De stroming van de *politieke salafi's* is in Nederland redelijk verbreid, bijvoorbeeld in moskeeën als El-Tawheed in Amsterdam en As-Soennah in Den Haag. Politieke salafi's verschillen van de apolitieke salafi's door hun politieke en maatschappelijke engagement en ook zijn ze kritischer ten aanzien van religieuze leiders. Zij streven een islamitische staat na omdat een staat die is ingericht volgens de wetten van de mens en niet volgens de wetten van God, een vorm van afgoderij is en een bedreiging vormt voor het geloof. Vanwege hun kritische houding ten aanzien van de gevestigde orde zijn ze in veel moslimlanden onder druk gezet en vaak zelfs gevangen gezet of gemarteld. Naast *dawa* (verkondiging) proberen ze de kansen en mogelijkheden binnen het politieke en maatschappelijke systeem te gebruiken om de samenleving te veranderen. Ze wijzen geweld af, maar het is moeilijk in te schatten in hoeverre dit strategische redenen heeft. De stroming van *jihadi-salafi's* verschilt van de twee voorgaande stromingen. Het gedachtegoed is het sterkst gebaseerd op de ideologieën van de denkers Qutb en Mawdudi. In hun ogen is een islamitische staat de enige manier om de moslimwereld te redden en om dit te bereiken zijn alle middelen geoorloofd. Niet alleen 'ongelovigen' zijn de vijand, maar ook veel regimes in islamitische landen moeten bestreden worden omdat ze niet regeren met de

wetten van Allah (*sharia*) en niet optimaal opkomen voor de belangen van moslims. Ze zien het als een taak van elke moslim om zich hiervoor in te zetten.

Het islamitische radicale gedachtegoed wordt gekenmerkt door de volgende opvattingen (Buijs et al. 2006 en Slootman en Tillie 2006: 19). (1) De islam ligt onder vuur en wordt bedreigd. (2) Burgerlijke machthebbers hebben bijgedragen aan deze marginalisering en moeten daarom gewantrouwd worden; verzet tegen hen is gerechtvaardigd. (3) Religieuze gezagsdragers berusten in deze situatie en plegen daarom verraad aan het geloof. (4) De grondslagen van het geloof moeten worden hersteld door een terugkeer naar de echte religieuze normen en waarden en door een letterlijke interpretatie van de koran. (5) De eigen religie is superieur en zou de grondslag moeten vormen voor de samenleving en de leidraad moeten zijn voor de politiek. (6) De ware gelovige moet een actieve rol spelen bij het verwezenlijken van deze samenleving, wat gezien wordt als een urgente zaak. Daarnaast vormen de volgende overtuigingen kenmerken van islamitisch extremisme: (7) Het verwezenlijken van de ideale, goddelijke samenleving is het hoogste doel (utopisme). (8) Het nastreven hiervan is een plicht voor elke gelovige, die alle middelen heiligt, inclusief geweld. (9) Tegenstellingen worden verabsoluteerd en de vijand wordt gedemoniseerd, doordat de activisten zichzelf zien als de strijders van het goede die het kwaad bestrijden.

Het is duidelijk dat deze salafistische ideologieën niet alleen religieuze componenten hebben, maar ook politieke. En doordat zij afstand propageren tot de gevestigde samenleving, die in hun ogen (sterk) illegitiem is, zijn deze stromingen radicaal te noemen. Uiteraard vormen gewelddadige extremistische acties de grootste bedreiging voor de maatschappij, maar ook niet-gewelddadige strategieën kunnen als bedreiging voor de samenleving worden gezien. Voor het functioneren van een democratie is legitimiteit van het systeem een vereiste. Hoewel niet alle burgers alle democratische normen (zoals diversiteit, tolerantie, dialoog en de bereidheid compromissen te sluiten) actief uit hoeven dragen, moet een groot deel van de bevolking een groot deel van deze waarden op zijn minst passief ondersteunen (Slootman en Tillie 2006: 17). Bij verdergaande radicalisering van een steeds grotere groep mensen is dit steeds minder het geval.

Vanuit de beschrijving van democratie en van islamitisch radicalisme valt te concluderen dat bepaalde vormen van radicalisme als bedreiging gezien kunnen worden voor de democratie. De AIVD en de NCTb maken zich inderdaad zorgen over het onverdraagzame en 'anti-integratieve' karakter van het islamitisch radicalisme in Nederland. Volgens de AIVD worden er door islamitische radicalen verschillende tactieken gehanteerd die in Nederland op kleine schaal worden toegepast en die ingaan tegen het open en democratische karakter van de samenleving en bijdragen tot polarisatie en vijandigheid. Deze zijn erop gericht door dwang en intimidatie mensen (met name moslims die een minder strikte interpretatie van de geloofregels hebben) zich te laten conformeren aan de strenge radicale gedragsnormen en hen afstand te laten nemen van de Nederlandse samenleving in het algemeen en de Nederlandse politiek in het bijzonder.

Deze acties gaan niet in tegen de letter van de democratie, wat de vraag oproept of de overheid mag optreden. Het kabinet (gesteund door een grote meerderheid in de Tweede Kamer) neemt het standpunt in dat dit inderdaad de plicht is van de overheid, daar deze ontwikkelingen een gevaar vormen voor de Nederlandse samenleving, omdat ze wel degelijk ingaan tegen de geest van de democratie.

5.1.b Opkomst en ontwikkelingen

Internationaal speelden verschillende factoren een rol die de opkomst van een supranationale islamitische radicale beweging in de hand werkten (Buijs, Demant en Hamdy 2006). Het islamitisch radicalisme heeft enkele decennia geleden in veel Arabische en islamitische landen voet aan de grond gekregen doordat het werd ondersteund door de heersende regimes. Zij zagen het islamitisch radicalisme als een buffer tegen de communisten. In de jaren tachtig liep de invloed van het communisme terug en nam het islamitisch radicalisme de vrijgekomen plek in. Het islamitische zelfbewustzijn kreeg wereldwijd een grote impuls doordat de radicale islamistische militanten in Afghanistan een overwinning behaalden op de Russische bezetters, mede dankzij omvangrijke financiële steun van Saoedi Arabië en de Verenigde Staten.

Destijds drong dit echter nog nauwelijks door in Nederland. De Nederlandse islamitische migranten waren organisatorisch en politiek met name georiënteerd op de landen van herkomst. Ze hielden zich vooral bezig met de vraag hoe ze zich moesten gedragen als moslims in een niet-islamitisch land en hoe ze dit organisatorisch vorm moesten geven. De islamitische organisaties slaagden er echter niet in tot een volwaardige politieke participatie te komen, onder andere doordat organisatorische capaciteiten te kort schoten. De AIVD plaatst de 'eerste fase' van islamitisch radicalisme in Nederland in deze periode (2007b). Dit radicalisme is niet gericht op de Nederlandse samenleving en wordt gekenmerkt door een oriëntatie op de moederlanden, buitenlandse schriftgeleerden en buitenlandse conflicten, en vindt vooral weerklank bij enkele migranten uit de eerste generatie. Het drijft op de invloed en financiering van Saoedische organisaties, die ook betrokken zijn bij de oprichting van enkele salafistische moskeeën zoals de El-Tawheed in Amsterdam en de al-Fourkaan moskee in Eindhoven, de as-Soennah in Den Haag en de Islamitische Stichting voor Opvoeding en Overdracht van Kennis in Tilburg.

Begin jaren negentig begint het islamitisch radicalisme in Nederland verder voet aan de grond te krijgen. Verschillen tussen allochtoon en autochtoon worden steeds meer gedefinieerd in religieuze in plaats van etnische termen. Door deze trend van 'ont-etnisering' vindt de geloofsstroming uit Saoedi-Arabië steeds meer weerklank. Deels komt dat doordat dit een vorm van de islam is die zich presenteert als 'puur', zonder etnische invloeden. Maar ook biedt het cultureel repertoire van deze stroming mogelijkheden om de problemen in het Westen te verwoorden en een plek te geven. En de conservatieve invalshoek sluit aan bij de isolationistische voorkeur van sommige moslims. De strijders die waren uitgevochten in Afghanistan, en ook de strijders uit Tsjetsjenië en Bosnië, mogen veelal vanwege hun radicale oriëntatie niet terugkeren naar hun geboorteland en komen als asielzoeker of illegaal naar Nederland. Zo ontstaan transnationale netwerken. Vanaf 2000 vinden rond salafistische moskeeën de eerste rekruteringsactiviteiten plaats, zo schrijft de AIVD. Sommigen jongeren voelen zich aangesproken door het heldhaftige verleden van de gearriveerde strijders, vooral als dit samengaat met religieuze kennis. De nadruk op een supranationalistische geloofsgemeenschap, de afwijzing van de nationale culturen van herkomstlanden en de afwijzing van integratie in het aankomstland, spreken vooral jongeren aan die zich vervreemd voelen van zowel de cultuur van het land van hun ouders, als van de Nederlandse samenleving.

De aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten hebben grote invloed op het islamitisch radicalisme en de AIVD ziet dit moment als het begin van de tweede

fase, waarin het islamitisch radicalisme steeds meer tweede generatie migrantenjongeren aanspreekt. De aanslagen hebben grote invloed, maar bereiken niet de gestelde doelen. In tegenstelling tot wat Bin Laden hoopte, trekken de Amerikanen zich niet terug van het Arabische schiereiland en ook worden niet alle moslims wereldwijd ineens aanhangers van het islamitisch radicalisme. De meeste moslims keuren de terroristische aanslagen af, en volgens Buijs, Demant en Hamdy verschuift hierdoor de strijd naar het ideologische front en versterkt dit de positie van de niet gewelddadige, niet-jihadistische radicalen. Zij beschrijven een uitkristallisatie van de verschillende stromingen. Vooral de radicale stromingen van de jihad en de politieke salafi's (de AIVD noemt de laatste de 'radicale dawa') gaan zich steeds sterker van elkaar onderscheiden. De AIVD stelt vast dat er een trend van autonomisering plaatsvindt. De buitenlandse steun wordt aangepakt en valt weg, en wat overblijft is een gefragmenteerd, ongeorganiseerd landschap van verschillende autonome groepen en netwerken die bestaan uit jongeren en enkele salafistische moskeeën met grote aantrekkingskracht. Deze radicalen zijn meer gericht op Nederland, waar in hun ogen de islam ook wordt bedreigd. Ze verzetten zich tegen integratie en bepleiten wat de AIVD 'onverdraagzaam isolationisme' noemt. Het islamitisch radicalisme heeft zich dan ontwikkeld van een dreiging van buitenaf tot een verschijnsel van eigen bodem (Buijs et al 2006, Slootman en Tillie 2006, AIVD 2007a).

5.1.c Het huidige landschap

Radicalisering in Nederland speelt zich vooral af onder jongeren. Vooral jongeren tussen de 16 en 25 jaar zijn onderdeel van de lokale netwerken in Nederland (AIVD 2006: 39). Buijs et al. (2006) en Slootman en Tillie (2006) geven inzicht in radicaliseringsprocessen. Een proces van radicalisering onder moslimjongeren begint altijd met een individuele zoektocht, maar in de meeste gevallen lijkt het proces van radicalisering zich verder af te spelen in interactie met anderen, hetzij via gewone contacten, hetzij via internet. Het radicale gedachtegoed komt tegemoet aan een behoefte aan houvast en zingeving, een behoefte aan binding en acceptatie, en aan een behoefte aan rechtvaardigheid. Jongeren zijn meer dan ouderen gericht op de Nederlandse samenleving en zijn op zoek naar een 'pure' islam, waarbij ze de islam van hun ouders (die is geworteld in de cultuur van de landen van herkomst) verwerpen (zie ook het onderzoek van De Koning (2008) naar de identiteitsvorming van Marokkaanse jongeren). Er is sterk het gevoel dat er in de Nederlandse samenleving met twee maten gemeten wordt, en veel moslimjongeren voelen zich niet geaccepteerd zoals ze zijn. Ze hebben het gevoel dat ze continu als moslim ter verantwoording worden geroepen en nooit volledig geaccepteerd worden (dit geldt overigens lang niet alleen voor *radicale* moslimjongeren). De radicale groepjes die ontstaan hebben uitgesproken denkbeelden maar vormen geen sektes in de zin dat er geen interactie is met andersdenkenden. Het typeert de groepjes dat er felle discussies gevoerd worden, veelal online, tussen jongeren van verschillende salafistische stromingen.

In het rapport van Slootman en Tillie wordt een beeld geschetst van een groepje jihadi-salafi's jongeren in Amsterdam waaronder veldwerk is gedaan. Er is een duidelijk onderscheid tussen voortrekkers, die goed ideologisch onderlegd zijn en die overtuigend overkomen, en volgers, die sterk beïnvloedbaar lijken en bij wie het ideologische gedachtegoed minder diep lijkt te zitten. Deze jongeren ontmoeten elkaar vrijwel alleen in de moskeeën en niet bij elkaar thuis. Wel zijn de ideologisch gelijkgezinden de enige

vrienden die ze hebben. Ze gaan niet vriendschappelijk om met andersdenkenden. Ouders hebben oorspronkelijk de toenemende religiositeit gewaardeerd, maar vinden het nu te ver gaan en staan hier niet achter. De jongeren kijken neer op de geloofsbeleving van hun ouders. Internet en boeken spelen een grote rol in de vorming van de jongeren. Het lezingencircuit is niet groot doordat de stroming zo radicaal is. Er kwam niet naar voren dat de jongeren contact hebben met buitenlandse rekruteurs. In de moskeeën wordt met wantrouwen naar deze jongens gekeken, en bij een aantal moskeeën zijn ze er al uitgezet en mogen ze niet meer terugkomen.

Onder jongeren is er steeds meer sprake van een 'jihadi-subcultuur'. Dit is een protestcultuur onder jongeren die willen provoceren en die door middel van uiterlijkheden en extreme uitspraken hun sociale identiteit trachten vorm te geven binnen de Nederlandse samenleving (AIVD 2007b). Bij de meesten gaat dit niet samen met een orthodoxe levensstijl en zijn er ook geen contacten met extremisten. De AIVD wijst dan ook op het belang om een onderscheid te maken tussen de subculturele aspecten en de moslimjongeren die daadwerkelijk de gewelddadige jihad aanhangen en prediken. Wel sluit de jihadi-subcultuur aan bij een bredere ontwikkeling binnen de islam in Nederland waarbij in toenemende mate de nadruk wordt gelegd op een conservatieve en fundamentalistische invulling. Dit komt onder andere doordat jongeren het steeds meer voor het zeggen krijgen in Marokkaanse moskeeën en doordat zij sterker dan hun ouders een orthodoxe invulling van de islam voorstaan.

Karakter beweging

Hoewel we het in dit rapport regelmatig hebben over de radicale islamitische beweging, is er in de praktijk geen sprake van een samenhangende beweging. Het islamitisch radicalisme, met name het jihadisme, heeft overwegend een diffuus, interactief en spontaan karakter. En dit geldt niet alleen voor het Nederlandse landschap. Cronin (2006) en De Graaff (2007) beschrijven in hun besprekingen van het internationale Al-Qaida netwerk hoe ongrijpbaar zo'n diffuus netwerk is. Cronin stelt dat Al-Qaida zich op vier aspecten onderscheidt van traditionele (terroristische) organisaties. Ten eerste noemt ze het fluïde karakter van Al-Qaida. Er is geen sprake van een samenhangende internationale organisatie, maar het is een in toenemende mate diffuus netwerk van losse (ad hoc) cellen en groepen, die alle het wereldbeeld aanhangen waar Al-Qaida voor staat. De Graaff noemt dit een 'scale-free netwerk', oftewel een relatief informeel sociaal netwerk met een beperkte hiërarchie en een hoog niveau van decentralisatie. Er is een sterke onderlinge interactie maar de onderlinge kennis van de cellen is beperkt. Ten tweede worden mensen niet allemaal actief geworven en zijn ze geen lid van een organisatie, maar is het meer alsof men zich aansluit bij een sociale beweging. Deze diffuse vorm brengt ook een specifieke financieringsstructuur met zich mee. Er zijn namelijk geen grote bedragen nodig om een internationale organisatie op poten te houden, maar de lokale autonome cellen verzorgen alle hun eigen inkomsten en gebruiken het 'Al-Qaida-merk' op een soort franchise manier. Tot slot zijn de communicatiemethoden anders. Internet speelt een cruciale rol in de vorming en het behouden van Al-Qaida's imago en reputatie. Het voortbestaan van de beweging is sterk afhankelijk van het internet, dat een belangrijke rol speelt bij het aantrekken en opleiden van nieuwe mensen en het verspreiden van interne en externe

boodschappen. In hoofdstuk 2 kwam al naar voren dat zo'n diffuus netwerkarakter maakt dat een organisatie moeilijk te bestrijden is.

Dat het netwerk in Nederland een vergelijkbaar karakter heeft, blijkt uit de beschrijvingen van de NCTb en de AIVD. Er is sprake van een losse structuur van groepen, deels virtueel, die meer de vorm van netwerken heeft dan van hiërarchische relaties. Weliswaar 'zijn er ook wat meer gestructureerde organisaties (partijen) die het gedachtegoed uitdragen, maar het is niet zo dat degenen die (delen van) dat gedachtegoed overnemen zich ook tot die organisaties rekenen. De invloed ervan kan echter betrekkelijk groot zijn: zij zorgen voor de voortdurende aanwezigheid van materiaal op internet, in de media etc.' (NCTb 2005). Deze organisatorische kernmerken van de radicale islamitische 'beweging' komen volgens de NCTb overeen met de huidige vormen van extreemrechts en het dierenrechtenactivisme. De beschrijving van de AIVD van (jihadistische) netwerken schetst eenzelfde beeld (2006: 13): deze netwerken kenmerken zich door een gebrek aan formele (hiërarchische) structuur en door een informeel en flexibel lidmaatschap en fluctuerend leiderschap. De structuur bestaat uit individuen tussen wie er communicatie plaatsvindt in het kader van een gemeenschappelijk doel.

In het radicale islamitische landschap in Nederland is er dus geen sprake van een samenhangende beweging, maar het bestaat vooral uit diffuse lokale netwerken met een voornamelijk autonoom karakter. Voor het gemak gebruiken we de term 'beweging' wel zo af en toe, maar daarmee bedoelen we het gehele landschap: alle salafistische structuren van de politieke salafi's en de jihadi's, waaronder vooral autonome groepjes en netwerken vallen, maar ook losse individuen. Omdat islamitisch radicalisme ook wereldwijd steeds meer een diffuus, interactief en spontaan karakter heeft, is de aanpak van islamitisch terrorisme op alle niveaus onzeker en onvoorspelbaar.

Invloed van de internationale arena

Ondanks dat de radicale netwerken in Nederland niet van buitenaf gecontroleerd worden, speelt de internationale arena een belangrijke rol, namelijk als ideologische inspiratiebron¹¹. Conflicten zoals in Irak, Israël-Palestina en Afghanistan zorgen voor een kader waarin de relatie tussen de moslims en het Westen aansprekend gedefinieerd kan worden, namelijk als een waarin de moslims slachtoffer zijn van de westerse vijand. Gebeurtenissen zoals de 'Cartoon-affaire' in Denemarken, de aanval van Israël op Libanon en negatieve uitspraken van de paus over de islam roepen verontwaardiging op, en voor veel moslims vormt dit een bevestiging dat het Westen het gemunt heeft op de islam. De grootste rol die de AIVD dan ook toedicht aan Al-Qaida is die van symbool en inspirator (2006). Een groot deel van het Al-Qaidanetwerk is door de *War on Terror* sterk verzwakt. Lokale autonome netwerken treden slechts in naam tot het netwerk toe, puur vanuit propagandistische of opportunistische motieven. 'Al Qaida is daarmee tot werknaam en ideologie geworden van deze internationale beweging, die nog altijd groeiende is. Zij bestaat uit ontelbare groepen, netwerken, cellen en individuen die zich vaak lokaal en nationaal hebben gevormd en op eigen wijze de gewelddadige jihad trachten vorm te geven, meestal zonder aansturing of

¹¹In Europa lijkt er overigens wel in toenemende mate sprake te zijn van netwerken die in verschillende (Europese) landen opereren en aanslagen voorbereiden in één of meerdere landen. Daarbij is soms sprake van aansturing vanuit een land buiten Europa (Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland voortgangrapportages NCTb).

ondersteuning van buitenaf' (2006: 21). De AIVD stelt vast dat de geweldsdreiging in Europa is afgenomen door de druk die er vanuit de overheden wordt uitgeoefend op de netwerken. In de internationale arena vormen gebeurtenissen zoals de oorlog in Irak daarentegen weer nieuwe bronnen voor inspiratie. Af en toe zijn er activiteiten van buitenlandse rekruteurs die in Nederland jongeren werven voor de strijd in het buitenland, maar dit is afgenomen; onder andere door strengere controle door de Nederlandse overheid en de wettelijke strafbaarstelling van rekrutering voor de jihad, en door het sluiten van trainingskampen in Pakistan en Afghanistan.

Recente professionaliseringslag

In de afgelopen jaren is de salafistische invloedssfeer in Nederland sterk uitgebreid (AIVD 2007b). De missie van de politieke salafi's wordt volgens de AIVD in reactie op het ongeorganiseerde karakter van het salafistische landschap steeds meer op een professionele, actieve en georganiseerde manier vormgegeven. Deze fase, ingezet in 2005, noemt de AIVD de derde fase van islamitisch radicalisme. Dit houdt in dat sinds 2005 een trend van professionalisering plaatsvindt in Nederland: er is een sterkere sturing vanuit salafistische predikers en moskeeën. Er komen meer moskeeën en islamitische instituten die onder invloed raken van de bekende salafistische centra. De ideologie is sterk gepolitiseerd en is vooral gericht op de situatie in Nederland. De stroming van deze politieke salafi's staat echter apart van de gewelddadige jihad. Geweld wordt door de politieke salafi's afgezworen, vooral om strategische redenen, zo schrijft de AIVD. Overigens zijn de 'vormen' van de eerste en tweede fase (waarin het islamitisch radicalisme een internationaal georiënteerd respectievelijk een diffuus karakter heeft) niet geheel verdwenen en bestaan de verschillende typen radicalisme naast elkaar.

Met deze professionaliseringslag streven de politieke salafi's naar een brede beweging en een sterke achterban. Dit is voor hen belangrijk om de tegenbewegingen voor te blijven. Er ontstaan namelijk steeds meer losse groepen binnen de moslimgemeenschappen die alternatief aanbod kunnen vormen. Zo zijn er niet-radicale moslimactivisten, seculiere stromingen, organisaties van afvallige moslims en niet-activistische orthodoxe groepen. De leiders van de politieke salafi's werpen zich steeds meer op als woordvoerders van de moslimgemeenschappen en claimen, onterecht, dat zij de meerderheid representeren.

Volgens de AIVD is deze strategie van de politieke salafi's succesvol. Het lukt de predikers steeds beter om aan te sluiten bij de belevingswereld van jongeren in Nederland. Er komen ook steeds meer predikers en op steeds meer plaatsen in het land worden lezingen gegeven. Vanuit de vier toonaangevende salafistische moskeeën worden lezingen georganiseerd in ongeveer dertig andere (Marokkaanse) moskeeën in Nederland – een verdubbeling ten opzichte van 2005. Er komen regelmatig rond de honderd jongeren op een lezing af. Er zijn ten tijde van het uitkomen van het AIVD rapport in oktober 2005 ongeveer vijftien ervaren predikers en tien predikers 'in opleiding'. Er is ook een actief rekruteringssysteem. Er wordt volgens de AIVD actief geworven onder jongeren, vooral onder hoger opgeleiden, voor wie een meer leidende rol zou zijn weggelegd. Door de predikers wordt sterk geappelleerd aan gevoelens van achterstelling en een zoektocht naar identiteit. Blijkbaar weten ze goed in te spelen op de motieven voor radicalisering zoals deze door Buijs, Demant en Hamdy (2006) en ook door Slootman en Tillie (2006) worden

onderscheiden: een behoefte aan houvast en ideologische zingeving, een behoefte aan rechtvaardigheid en een behoefte aan binding en waardering.

Uit de AIVD rapporten spreekt wantrouwen ten aanzien van deze salafistische beweging (2007a en 2007b). De AIVD signaleert een groot verschil tussen ‘frontstage’ en ‘backstage’ ideologieën. Ze schrijft dat de bekende salafistische centra veelal radicale uitspraken vermijden omdat ze zich ervan bewust zijn dat de politiek en de media hen nauwgezet volgen, maar dat dit vaak slechts een façade is. Ideologisch is er geen afstand genomen van de radicale leer en in besloten kring wordt deze nog immer verkondigd. Ook schrijft de AIVD dat verschillende tactieken worden overwogen, maar het blijft onduidelijk door wie en op welke schaal dit het geval is. Het zou gaan om de beïnvloeding van maatschappelijke organisaties door ‘heimelijke intredepolitiek’, verstoring van de harmonie van de samenleving door valse geruchten en samenzweringstheorieën, invoering van een eigen rechtssysteem en de beïnvloeding en intimidatie van de politieke ambtsdragers.

5.1.d Voorzichtige teruggang islamitisch extremisme en huidige aanpak

Ondanks de groei van de georganiseerde politieke salafi's stelt de AIVD dat de slagkracht van de jihadi's afneemt, wat de acute dreiging in Nederland doet afnemen. Dit komt volgens de AIVD deels door de aanpak van terrorismeverdachten door de overheid en deels door interne ontwikkelingen binnen de beweging (2007a).

Sinds 2004 is er landelijk en lokaal overheidsbeleid dat zich enerzijds richt op preventie (door het weerstandsvermogen tegen radicalisering te verhogen) en anderzijds op niet-justitiële, bestuurlijke repressie via bestuurlijke maatregelen, zoals op fiscaal of vreemdelingsrechtelijk terrein, of met betrekking tot subsidievoorzieningen (AIVD 2007b). Er zijn verschillende interventies die zijn gericht op het tegengaan van radicalisering, bijvoorbeeld de ontwikkeling van een aantrekkelijk aanbod van alternatief gedachtegoed in samenwerking met gematigde krachten, promotie van kennis over de democratie, het verstoren van verspreiding van radicaal gedachtegoed, die alle tot doel hebben de weerbaarheid te vergroten (Willemse 2007: 32). In het hele land zijn er in de laatste jaren verschillende initiatieven ontplooid om radicalisering tegen te gaan. Zo heeft de gemeente Amsterdam eind 2006 een uitgebreid actieplan gepresenteerd tegen radicalisering. Deels is dit gericht op het wegnemen van de voedingsbodem door het vergroten van de sociale cohesie en van de weerbaarheid van de moslims tegen radicalisering. En deels is het gericht op het vergroten van de zichtbaarheid van de diversiteit van de islam. Er wordt nauw samengewerkt met de moslingemeenschappen, waaronder met imams en moskeeën.

Ook zijn er strategieën ontwikkeld die gericht zijn op de omgang met radicale groepen (Meines, NCTb, 2007). Hierbij is het belangrijk dat radicaliserende personen en groepen tijdig gesignaleerd worden. Met betrekking tot ‘radicaliseringshaarden’, is ook specifiek beleid ontwikkeld. Imams en andere sleutelfiguren worden nauwlettend in de gaten gehouden door de Nederlandse autoriteiten en ze worden nadrukkelijk gewezen op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Bij het bepleiten van intolerantie en bij haat zaaien wordt men vervolgd of uitgezet.

In 2006 zijn er in Nederland volgens de AIVD belangrijke stappen gezet in de strijd tegen jihadi terrorisme wat ‘een aanzienlijk verstoring effect heeft gehad op de gekende netwerken en cellen.’ (2007a: 33) Onder deze stappen vallen strafrechtelijke vervolgingen

en uitzetting van verdachten uit Nederland. In het proces tegen de Hofstadgroep was een van de uitspraken dat deze groep werd beschouwd als een terroristische organisatie. (In januari 2008 oordeelde het gerechtshof overigens anders.) Verschillende verdachten zijn veroordeeld, sommigen vanwege moord of wapenbezit, maar ook vanwege het voorbereiden van een terroristische aanslag. Anderen zijn in staat van beschuldiging gesteld 'vanwege werving voor de gewapende strijd, lidmaatschap van een terroristische organisatie, het vervalsen van reisdocumenten en opruiing dan wel verspreiding ter opruiing' (AIVD 2007a: 28).

'Strafrechtelijke vervolging heeft ertoe geleid dat centrale figuren uit een aantal netwerken in detentie zijn genomen, waarvan een deel voor langere tijd. Een aantal anderen is na vrijlating tot ongewenst vreemdeling verklaard en daarop uitgezet naar het land van herkomst. Dit geldt niet alleen voor verdachten uit het Hofstadproces, ook enkele belangrijke figuren uit andere netwerken zijn het afgelopen jaar uit Nederland verwijderd. Deze uitzettingen lijken bovendien effect te hebben op andere leden van de netwerken.' (AIVD 2007a: 33)

Opmerkelijk is dat de AIVD omstreden operaties zoals verstoring en hinderlijk volgen niet noemt in haar rapporten. De NCTb doet dit wel:

'Bij persoonsgericht verstoren gaat het erom een persoon van wie een gereede dreiging uitgaat dat deze zich bezighoudt met dergelijke activiteiten - op basis van bestaande wettelijke bevoegdheden - zodanig in de gaten te houden dat het hem of zijn omgeving duidelijk wordt dat hij onderwerp is van overheidsoptreden. Op die manier zal de persoon feitelijk geen rol meer kunnen spelen in aan terrorisme gerelateerde zaken. Een verdere ontwikkeling van een dergelijk persoon tot bruikbare partner in terroristische activiteiten wordt daarmee voorkomen. (...) Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan acties als: huisbezoek (door wijkagent); uitnodigen op het politiebureau; contact met familie; contact met werk/school; contacten uit omgeving subject benaderen; bezoeken van ontmoetingsplaatsen (beluizen, cafés); 'Bel Misdad Anoniem'-kaartjes verspreiden in de buurt van woonomgeving van subject, een uitgebreide standaardcontrole of het (niet stelselmatig) volgen.' (NCTb 2006: 59)

Hoogleraar Algemene Rechtswetenschap Brouwer uit scherpe kritiek op persoonsgericht verstoren, dat volgens hem wettelijke grondslag mist en kan leiden tot willekeur en averechtse effecten. Ook blijkt uit het veldwerk dat voor het onderzoek van Slootman en Tillie verricht is onder een groep jihadi-jongeren in Amsterdam dat er averechtse effecten zijn van het feit dat radicalen dicht op de huid gezeten worden. Hoewel één van de respondenten zich inderdaad door deze druk van de groep distantieert, zorgen het groeiende isolement en de druk vanuit de inlichtingendiensten ervoor dat de andere jongeren dichter naar elkaar toe trekken.

Naast de ingrepen door de overheid zijn er ook interne factoren waardoor er momenteel geen krachtige jihadi organisatie is in Nederland die haar ideeën om zou kunnen zetten in daden. De AIVD signaleert een gebrek aan binding en slagkracht vanwege een tekort aan leidersfiguren en interne onenigheid (2007a).

5.1.e Islamitische casus en het collectieve raamwerk

We vatten de casus van islamitisch radicalisme samen aan de hand van de factoren uit het analytisch raamwerk (zie onderstaande tabel). Het gaat hierbij niet specifiek om teruggang, maar om de rol die de factoren spelen bij de ontwikkelingen tot nu toe.

Tabel 5.1: De rol van collectieve factoren bij ontwikkelingen van islamitisch radicalisme

Factoren	Rol bij ontwikkelingen islamitisch radicalisme in NL tot nu toe
Bewegingsfactoren	
Rol ideologie (visie op huidige wereld en gewenste toekomst)	Het orthodoxe salafistische verhaal is krachtig omdat het aansluit bij het gevoel geen onderdeel te zijn van de cultuur van de ouders, noch van de Nederlandse samenleving. Het spreekt daardoor vooral jongeren aan. Het geeft een wereldbeeld dat de huidige situatie op een aansprekende manier vertaalt, onder andere door een heldere indeling van de wereld in 'wij' en 'zij'.
Rol strategie (de geschetste weg)	Bij de groeiende stroming van de politieke salafisten wordt geweld afgezworen, maar dit zou een strategische beslissing kunnen zijn. Dat de jihadi's niet aan aantrekkingskracht gewonnen hebben lijkt deels te komen door het uitblijven van de verwachte successen van terroristische acties.
Rol organisatie en leiderschap	Er zijn geen machtige leiders, er is meer sprake van een informeel, ongeorganiseerd, diffuus landschap. De beweging is flexibel en is daardoor moeilijk aan te pakken, maar tegelijkertijd is er weinig slagkracht. Momenteel groeit de invloed van politiek salafistische moskeeën en predikers in Nederland die tegenwicht willen bieden aan opkomende alternatieven en die een brede beweging en een brede achterban willen creëren. Dat er geen stevige islamitische/Marokkaanse organisaties waren, lijkt ruimte te hebben geboden aan een orthodoxe jongerenstroming. De organisatorische invloed vanuit het buitenland is in de laatste jaren sterk afgenomen.
Behoeften leden	
Uit de beweging groeien/ cohort effecten	De actieve leden in Nederland zijn gemiddeld erg jong (tieners en begin-twintigers), maar omdat het verschijnsel nog relatief recent is, is het moeilijk te zeggen of/hoe/wanneer mensen uit de beweging groeien.
Aantrekkingskracht op nieuwe generaties	Tot nu toe is het islamitisch radicalisme in een groeifase en weet het nieuwe lichten aan zich te binden. Gezien het feit dat vooral politiek salafistische predikers steeds beter weten in te spelen op de belevingswereld van jongeren, is het aannemelijk dat deze trend zich voorlopig voortzet.
Externe factoren	
Rol van (inter-) nationale of lokale conflicten/ ontwikkelingen	De internationale arena speelde een grote rol bij de opkomst van het islamitisch radicalisme. De salafistische geloofsstroming is geïntroduceerd vanuit Arabische landen. Het radicale islamitische zelfvertrouwen is toegenomen door militaire successen in Afghanistan (met financiële steun van

Factoren	Rol bij ontwikkelingen islamitisch radicalisme in NL tot nu toe
Rol van de overheid: repressie	V.S. en Saoedi Arabië). In Nederland hadden gevluchte oud-strijders een voorbeeldfunctie. Internationale conflicten vormen een ideologische inspiratiebron (w.o. Irak, Afghanistan, Israël).
Rol van de overheid: insluiting	De repressieve rol van de overheid, namelijk juridische vervolgingen en uitzettingen, heeft volgens de AIVD succes gehad en heeft de directe dreiging doen afnemen. Tegelijkertijd kan ‘de manier waarop’ tot averechtse effecten leiden.
Rol van de overheid: hervorming	Een gebrek aan insluiting, acceptatie en institutionalisering heeft radicalisering in de hand gewerkt. Momenteel is een voorzichtige toenadering vanuit de overheid tot mensen met een salafistische signatuur, die voornamelijk is gericht op het tegengaan van radicalisering.
Rol van de overheid: hervorming	Hier is weinig over op te merken, behalve dat de voorzichtige toenadering ten aanzien van salafisten gezien kan worden als een soort hervorming.
Rol van de publieke opinie/ media/ tijdgeest (imago)	Er bestaat een breed gedeelde perceptie onder moslims dat de Nederlands samenleving hen niet als volwaardig Nederlander accepteert en dat er met twee maten gemeten wordt. Dit zorgt voor de behoefte aan een identiteit die wél zorgt voor respect en een gevoel ergens bij te horen, zoals de radicale moslimidentiteit (vandaar ook de jihadi-subcultuur).
Rol van rivaliserende interpretaties	Moslims: Veel moslims staan niet achter het radicalisme en hebben het liefst een goede relatie met de Nederlandse samenleving. Maar een religieuze, orthodoxe levensstijl levert veel respect en geloofwaardigheid op. Er is een grote kloof tussen veel ouders en hun kinderen, wat maakt dat ouders weinig invloed op hen hebben. En doordat jongeren zich niet meer aangesproken voelen door het land en de cultuur van hun ouders, zoeken ze een supranationale identiteit, zoals de radicale islam hen biedt.
Rol van rivaliserende interpretaties	Er zijn steeds meer rivaliserende verhalen in ontwikkeling die een bedreiging zouden kunnen vormen voor het salafisme. Dat gaf het politieke salafisme de impuls zich beter te gaan organiseren. Wel blijft het moeilijk voor alternatieve verhalen om zich te manifesteren, daar het radicale gedachtegoed aantrekkelijk is en sterk gesponsord/gestimuleerd wordt.

5.2 Vergelijking met andere casussen

Nu we het islamitische radicalisme hebben beschreven, kunnen we kijken wat de parallellen zijn met de andere drie casussen en wat we daarvan kunnen leren. Op basis hiervan doen we in de volgende paragraaf uitspraken over wat we mogelijk kunnen verwachten ten aanzien van teruggang van islamitische vormen van radicalisme. Omdat de casus van de

Molukkers de grootste overeenkomsten vertoont, behandelen we deze vergelijking in deze paragraaf als laatst.

Vergelijking met de kraakbeweging in Amsterdam

Met de radicale krakers hebben de radicale moslims niet veel gemeen. De bewegingen hebben een heel ander karakter en ook wat betreft sociale achtergrond en het soort van maatschappelijk protest lopen beide bewegingen sterk uiteen. Waar de kraakbeweging opkwam voor oplossingen van concrete problemen zoals leegstand en woningnood, is het abstracte doel van radicale moslims het stichten van een pure islamitische staat en het verwerpen van niet-islamitische normen en waarden. Dat maakt dat er minder directe mogelijkheden zijn dan bij de kraakbeweging om met een (hervormende) aanpak van de aangekaarte problemen het radicalisme te beïnvloeden.

Meer dan een gevolg van hervormingen op de woningmarkt, was de ondergang van de kraakbeweging het gevolg van een veranderde sfeer binnen de beweging. De beweging groeide en dat leidde tot machtsspelletjes en pogingen tot institutionalisering. Dat, en de interne verharding was de oorzaak dat de kraakbeweging steeds minder aantrekkelijk werd. Hiervan is in radicale islamitische hoek nauwelijks sprake. Deze beweging is voornamelijk diffuus en ongeorganiseerd, hoewel de AIVD de laatste tijd trends van professionalisering en institutionalisering heeft waargenomen. We verwachten dat institutionalisering in islamitische hoek een ander effect zal hebben dan bij de krakers, omdat de kraakbeweging van oorsprong een anarchistisch karakter had, waardoor de allergie voor machtsstructuren relatief groot was. Het is aannemelijk dat er bij islamitische radicalen minder weerstand bestaat dan bij de kraakbeweging tegen vormen van institutionalisering en dat er meer ruimte is voor (charismatische) leiders.

De rol die geweld speelt bij de twee bewegingen vertoont overeenkomsten. Doordat de kraakbeweging steeds gewelddadiger werd, verdween de goodwill bij een deel van de aanhang en bij de gewone bevolking, die zich voorheen sympathiek opstelde tegenover de kraakbeweging. We hebben het idee dat ook het geweld vanuit radicale islamitische hoek de algemene steun voor een radicale aanpak doet afnemen. Hoewel veel moslims wel begrip op konden brengen voor de aanslagen in New York in 2001, leidden de aanslagen niet tot steun voor een gewelddadige koers en vormden ze de aanzet voor een interne ideologische discussie waarbij de steun voor niet-gewelddadige radicalen groeide. De moord door Mohammed B op eigen bodem schrikte velen in Nederland nog sterker af. Deze daad in 2004 werd steviger dan die in 2001 veroordeeld vanuit de Nederlandse moslimgemeenschappen, waarmee duidelijker stelling genomen werd tegen een gewelddadige strategie en (verregaande) radicalisering meer expliciet afgewezen werd.

De verrechtsing van de sfeer in Nederland en het verdwijnen van de goodwill ten aanzien van de kraakbeweging verpestte het imago en zorgde ervoor dat nieuwe lichten zich minder aangetrokken voelden tot de beweging. Islamitisch radicalisme heeft nooit een positief imago gehad in de brede samenleving, en de maatschappelijke weerstand hiertegen heeft niet het effect dat het bij de kraakbeweging had. Dat heeft te maken met het feit dat de moslims een minderheidsgroep vormen. Doordat de weerstand tegen radicalisme wordt geprojecteerd op alle moslims, voelen zij zich soms niet geaccepteerd en voelen zich op één hoop geveegd met radicale moslims. Hierdoor lijkt het – in tegenstelling tot de casus van de

kraakbeweging – dat maatschappelijke weerstand tegen radicalisme deze eerder stimuleert dan tegengaat¹².

Hoewel in beide gevallen repressie door de overheid een rol speelt, is deze niet vergelijkbaar. In het geval van de kraakbeweging hield de repressie vooral in dat op een gegeven moment wetoverschrijdende acties van de kraakbeweging gewelddadig aangepakt werden. Dit had een geweldsspiraal tot gevolg, met een specifieke uitwerking. Bij radicale moslims worden overwegend heel andere repressieve strategieën toegepast. Deze zijn meer vergelijkbaar met de situatie van extreemrechts en komen verderop aan de orde.

De kraakbeweging kende nauwelijks drempels bij uittrede, omdat krakers in aanraking kwamen met andere denkbeelden, gemakkelijk de beweging konden verlaten en buiten de beweging relatief gemakkelijk een leven konden opbouwen. Hen wachtte geen sociaal vacuüm. Wel vonden veel krakers het moeilijk om bij uittreding afstand te nemen van hun idealen, die vervlochten waren met hun leefwijze (een vorm van psychische afhankelijkheid). De radicale moslimgroepen lijken meer gesloten, waardoor een sociaal vacuüm mensen van uittreding zou kunnen weerhouden. Ook bij radicale moslims is hun leefwijze vervlochten met hun idealen, maar in tegenstelling tot de krakers is het bij hen wel mogelijk deze vorm te geven binnen een niet-radicalen (doch orthodoxe) oriëntatie. Vanwege het isolement en de grote offers die dus gebracht zijn bij het radicaliseren, zou de drempel van cognitieve dissonantie wel eens groot kunnen zijn (vergelijkbaar met extreemrechts). Naast de organisatorische rol van leiders weten we niet veel over hun sociale invloed. De islamitische radicalen zijn relatief jong – gemiddeld veel jonger dan de krakers. Dat zou ervoor kunnen zorgen dat leidende figuren of rekruteurs veel macht krijgen. Over specifieke represailles weten we ook niet veel, maar gezien de felle strijd tussen radicale stromingen, wat duidt op weinig tolerantie voor andere meningen, zou uittreding wel eens slecht getolereerd kunnen worden. Maar we betwijfelen of dit de vorm krijgt van fysieke represailles.

Ook de marginalisering bij uittrede zou een drempel kunnen vormen. Vergeleken met de krakers, bevinden veel van de geradicaliseerde moslimjongeren zich in een relatief achtergestelde positie en hebben ze minder kansen om volwaardig deel te nemen in de maatschappij. (Hiermee zijn ze vergelijkbaar met de Molukse jongeren destijds.) Dit is zeker het geval wanneer ze qua uiterlijkheden vasthouden aan orthodoxe geloofsuitingen. Al met al lijkt het erop dat er in het geval van islamitisch radicalisme meer drempels tot uittrede zijn dan bij de kraakbeweging.

Vergelijking met extreemrechts

De vergelijking van de ideologie en de organisatie met extreemrechts is moeilijk, omdat bij extreemrechts is ingezoomd op politieke partijen en het bij radicale islamitische groepen niet gaat over politieke partijen. De maatschappelijke context vertoont echter wel grote overeenkomsten. Bij extreemrechts is sprake van een restrictieve (repressieve) opstelling van de maatschappij. Deze opstelling was de hoofdoorzaak van de organisatorische en ideologische zwakte waardoor extreemrechts niet verder opkwam en waardoor partijen weer teruggingen. Bij de teruggang van de Centrumstroming zien we duidelijk hoe dit in zijn werk ging. Extreemrechts had een geïsoleerde positie en er werd niet serieus ingegaan

¹² Hoe moslimgemeenschappen zelf aankijken tegen islamitisch radicalisme en wat voor effecten dit heeft, bespreken we bij de behandeling van de Molukse casus.

op haar ideeën en claims. Er werd alles aan gedaan om extreemrechts ongeloofwaardig te laten overkomen, de partijen werden er bijvoorbeeld van beschuldigd twee gezichten te hebben. Dit lijkt op de behandeling die het islamitisch radicalisme momenteel krijgt. Er wordt niet inhoudelijk ingegaan op hun wensen (dat is misschien ook moeilijk vanwege het verregerende en abstracte karakter van hun doelen) en op hun punten van kritiek, bijvoorbeeld een moreel verval in de westerse samenleving en het meten met twee maten – ondanks dat in deze kritiek misschien ook niet-radicalen mensen zich zouden kunnen vinden. Islamitische radicalen worden vaak in de media gepresenteerd als irrationele, gevaarlijke gekken. En de radicale moslims die naar buiten treden of die bijvoorbeeld preken houden in het openbaar, worden ervan beschuldigd wolven in schaapskleren te zijn, net als bij extreemrechts, twee gezichten te hebben.

Het functioneren werd de extreemrechtse Centruumpartijen moeilijk gemaakt. Men zat bovenop de uitspraken van extreemrechts en mensen van extreemrechts werden gecriminaliseerd. Ook dit heeft parallellen met de behandeling die islamitische radicalen ten deel valt. Voorbarige arrestaties en persoonlijke verstoringen hebben hetzelfde doel: het functioneren van islamitisch radicalen onmogelijk maken, onder andere door criminalisering.

Actieve leden van extreemrechtse Centruumpartijen werd het leven moeilijk gemaakt. Zij ondervonden een maatschappelijk isolement, werden ontslagen en geroyeerd en belaagd door de antifascistische tegenbeweging. We hebben de indruk dat radicale moslims een enigszins vergelijkbaar isolement wacht, hoewel het moeilijk is vast te stellen of dit nu veroorzaakt wordt door hun opvattingen of door hun orthodoxe uiterlijk en gedrag (dat vaak beschouwd wordt als niet-passend in de werk- of opleidingsomgeving). Wel horen we van verschillende kanten dat moslims bang zijn geassocieerd te worden met radicalisme omdat ze vrezen dat dit consequenties heeft voor hun carrière. Dit doet vermoeden, zoals we al noemden, dat er voor radicale moslims een vergelijkbare drempel van cognitieve dissonantie is als bij extreemrechts. Wel is er een duidelijk verschil met extreemrechts: bij extreemrechts zien we dat capabele mensen associaties met extreemrechts mijden omdat ze veel te verliezen hebben. Bij islamitisch radicalisme zien we dat hoger opgeleide jongeren zich wel hiertoe aangetrokken voelen. Dit zou kunnen komen doordat zij het idee hebben dat ze weinig te verliezen hebben omdat dat er voor hen toch geen volwaardige positie te bereiken zou zijn in de Nederlandse maatschappij. Een belangrijk verschil tussen islamitisch radicalisme en extreemrechts is de rol van ideologie. Terwijl het islamitisch radicalisme gevormd is rond een ideologie die het onderwerp is van frequente reflectie en discussie, speelt een diepgaande ideologie bij de meeste leden van extreemrechts een minder centrale rol. Wel zien we bij extreemrechts dat onenigheid over de doelen en het radicale karakter voortdurend leidt tot fricties en afsplitsingen. En omdat het politieke partijen betreft die een politieke rol willen spelen, is er vaak sprake van een frontstage-backstage strategie, die de kracht van de partij ondermijnt. Ook bij radicale moslims is er onenigheid en zijn er onderlinge discussies tussen verschillende stromingen, en ook binnen de verschillende stromingen. Tot nu toe lijkt er echter niet zo'n destabiliserend en verscheurend effect te zijn als bij extreemrechts. Wellicht komt dat doordat het niet gaat om afgebakende politieke partijen maar om diffuse netwerken.

We hebben de indruk dat, net zoals bij extreemrechts, er sprake is van een *underdogeffect*. De repressie van extreemrechts leidt er deels toe dat extreemrechts haar

standpunten bevestigd ziet, namelijk dat zij en haar achterban van de ‘gewone man’ niet serieus genomen wordt door de gevestigde orde. Dat verleent extreemrechts overtuigingskracht. Hetzelfde kan gebeuren bij islamitisch radicalisme. Het radicale denkbeeld dat het Westen zich opstelt als de vijand van de moslims en geen moraal heeft, zien radicalen bevestigd in de repressieve, stigmatiserende sfeer ten aanzien van (orthodoxe) moslims en in de harde aanpak die terrorismeverdachten ten deel valt.

Vergelijking met de radicale Molukkers uit de jaren '70

Er zijn verschillen maar ook duidelijke parallellen tussen de radicale Molukse jeugd uit de jaren '70 en de islamitisch radicale jongeren van nu. Het grootste verschil is het karakter van het doel. In tegenstelling tot het doel van islamitische radicalen, was het doel van de Molukkers, de RMS, net als aanvankelijk bij de krakers, een concreet politieke doel dat op korte termijn haalbaar had kunnen zijn. Dit was verweven met de problematiek van de KNIL-militairen en met de overkomst van de Molukkers naar Nederland. Het ideaal speelde bij de Molukkers al bij de eerste generatie – in tegenstelling tot de situatie bij de moslims, die weliswaar religieus zijn opgevoed maar van huis uit meestal geen politieke invulling mee hebben gekregen. De jonge Molukkers hebben het RMS-ideaal met de paplepel ingegoten gekregen. Wel had het RMS-ideaal bij de jongere generatie een andere vorm dan bij de ouderen. De jongeren hebben het onder invloed van de tijdgeest een eigen ideologische inkleuring gegeven. Wat wél een parallel is, is de vervlechting van het ideaal en de identiteit. Zowel bij de Molukkers als bij de jonge moslims is het RMS-ideaal respectievelijk de salafistische ideologie, sterk verbonden met de etnisch-religieuze identiteit; met de kern van de identiteit die hen positioneert in Nederland.

De aankomstsituatie was vergelijkbaar met betrekking tot het tijdelijke karakter van het verblijf. Bij de moslims en bij de Molukkers gingen zowel de migranten als de Nederlandse samenleving ervan uit dat het verblijf in Nederland tijdelijk zou zijn, en dit tekende de relatie met Nederland. De migranten bleven gericht op het land van oorsprong en ook Nederland hield de integratie van deze groepen af. Dit zorgde voor een achtergestelde positie en het gevoel onder de migranten dat ze niet serieus genomen werden. De Molukse jongeren hadden het gevoel dat de Nederlandse overheid met hun ouders solde.

De Molukse jongeren uit de tweede generatie radicaliseerden in hun strijd om de RMS. Dit kwam doordat de oudere Molukkers via democratische wegen weinig resultaat boekten, maar dit kwam ook vooral door een gebrek aan erkenning. Dat in Nederland hun RMS-idealen werden afgedaan als dromen en illusies en ook het toenemende besef van hoe hun ouders waren behandeld, wakkerde het vuur aan. Nederland werd hierbij in hun vernieuwde ideologie bestempeld tot de vijand. Deze houding werd waarschijnlijk beïnvloed door het feit dat de jongeren in Nederland weinig te verliezen hadden. Hun positie was toch al slecht en regelmatig waren er confrontaties tussen Nederlandse en Molukse jongeren. Dat vormt een duidelijk parallel met de moslimjongeren in Nederland. Ook zij voelen zich in de hoek gezet en niet serieus genomen. Nederland meet in hun ogen met twee maten, en hiervan zijn de Nederlandse moslims het slachtoffer. Nederland maakt zich hiermee tot vijand.

Vanwege een gebrek aan sterke volwassen leiders die de jeugd aan konden spreken, was er ruimte voor de opkomst van een eigen stroming onder de Molukse jongeren.

Ondanks de hechtheid van de gemeenschap en de onderlinge dwarsverbanden, had de oudere generatie geen grip op de jongere generatie, die haar vrijheid gebruikte en een eigen weg zocht. Ook hier is sprake van een sterke parallel. In Nederland hebben ook de moslimjongeren weinig oudere leiders en rolmodellen. En ouders hebben veelal te weinig inzicht in de Nederlandse maatschappij om de jongeren te kunnen begrijpen en te sturen. Jongeren creëren hun eigen identiteiten, maar ook hun eigen ideologieën.

De sociale cohesie van de gemeenschap speelt een ingewikkelde rol. Ondanks dat de oudere Molukkers geen controle over de jeugd hadden, was er wel een zekere hechtheid binnen de gemeenschap. Aanvankelijk stond iedereen ook achter de acties – tenminste, de solidariteit met ‘het volk’ stond bovenaan en de groepscohesie was belangrijk. En hoewel niet iedereen hetzelfde dacht over de acties, werden in het openbaar de actievoerders niet afgevallен. Pas later nam de twijfel toe en vanwege de hechte netwerken sijpelde de twijfel al snel door tot de radicale jongeren. Bij de radicale moslims zien wij dat zij zich niet alleen van de Nederlandse samenleving afkeren, maar ook van hun eigen gemeenschap, inclusief van hun familie. Dat maakt dat deze jongeren minder gemakkelijk zijn aan te spreken en te beïnvloeden dan hun Molukse tegenhangers. In de moslimgemeenschappen is, net als bij de Molukkers, steeds minder steun voor radicale denkbeelden en men zit niet te wachten op een verslechtering van de verhouding met Nederland. Wel is de houding binnen de moslimgemeenschappen tegenover radicalisering enigszins ambigu, net als bij de Molukkers in de latere stadia het geval was. Het feit dat in een radicaliseringsproces jongeren religieuzer worden, zorgt voor goedkeuring en respect. Maar wanneer dit te ver gaat, staat de omgeving hier afwijzend tegenover. Tegen die tijd is het echter voor de omgeving moeilijk om aan de jongeren tegenwicht te bieden. Ze laten zich vaak alleen overtuigen met religieuze stellingen, en in deze manier van redeneren zijn de ouders vaak de mindere.

De deradicalisering bij de Molukkers had te maken met een ideologische verschuiving, die (naast de repressieve reactie van de overheid op de gijzelingen in 1977 en een heroriëntatie op Nederland) het gevolg was van een veranderde relatie met de Molukken. Er werden nieuwe manieren gevonden om de Molukkers op de Molukken van dienst te zijn. Het is in theorie voor te stellen dat een andere kijk op de conflicten in het Midden-Oosten het radicalisme zou doen afnemen. Bijvoorbeeld wanneer de radicalen ervan overtuigd zouden zijn dat de moslims ter plaatse niet achter dezelfde doelen en gewelddadige strategieën zouden staan. In de praktijk verwachten we niet dat deze omslag aannemelijk is. Misschien dat een andere opstelling van Nederland ertoe zou leiden dat Nederland niet meer als vijand gezien wordt. Dit heeft zowel een nationale component (achterstelling van moslims) als een internationale component (bijvoorbeeld militaire deelname in Irak in Afghanistan, te veel positie kiezen voor Israël in het conflict om Palestina); maar dit zijn politieke keuzes die tot stand komen op basis van een afweging van vele factoren.

Omdat de radicalisering in beide gevallen deels voortkwam uit een gebrek aan acceptatie, serieus genomen worden en een gebrek aan maatschappelijke perspectieven, zou een sociale politiek kunnen helpen bij de teruggang van islamitisch radicalisme, vergelijkbaar met de Molukkers. Hoewel bij de Molukkers de deradicalisering eerder plaatsvond dan de meeste sociale hervormingen, lijkt het toch waarschijnlijk dat deze hervormingen een rol gespeeld hebben bij verdere deradicalisering en bij het niet heradicaliseren. Bij beide groepen is het zo dat ze niet zo maar – zoals de krakers – kunnen kiezen voor een neutrale maatschappelijke positie, maar deel blijven uitmaken van

een herkenbare etnische minderheidsgroep die over het algemeen nog een achtergestelde positie heeft. Bij de moslimgemeenschap zijn er meer mogelijkheden voor sociale hervormingen dan oorspronkelijk het geval was bij de Molukkers, bij wie de sociale problematiek sterk gepolitiseerd was. Pas toen de sociale problematiek los kwam van de politiek konden er hervormingen op sociaal terrein worden doorgevoerd, kon het KNIL probleem opgelost worden, en kwam er ruimte voor deradicalisering.

Met betrekking tot de drempels zijn er verschillen en overeenkomsten. Binnen de radicale islamitische groepen is er waarschijnlijk sprake van sterke homogeniteit. Maar ze zijn niet zo gesloten dat er geen discussie is met mensen die andere denkbeelden hebben, vooral tussen de (enigszins) radicale stromingen vindt veel discussie plaats. Het is niet het geval, zoals bij de Molukkers dat de hele gemeenschap achter dezelfde doelen als de radicalen staat en dat er in de hele gemeenschap geen ruimte is voor afwijkende meningen. Er zijn in radicale islamitische groepen vanwege de interne homogeniteit misschien represailles bij deradicalisering te verwachten, maar deze zullen eerder vanuit de eigen radicale groep komen dan vanuit de bredere gemeenschap, zoals bij de Molukkers. Over marginalisering als drempel bij uittrede hebben we het al gehad bij extreemrechts.

Bij de Molukkers gold destijds dat ze lang verwachtten weer terug te gaan naar de Molukken, en dat het besef dat ze in Nederland zouden blijven deradicalisering in de hand werkte. Bij de radicale moslims ligt dat anders. Het is bij hen juist het besef dat ze in Nederland wonen dat aanzet tot radicalisering (omdat ze zich daar niet geaccepteerd voelen). Misschien dat de radicalisering afneemt, en de drempel voor uittreding verlaagd wordt, wanneer het (ervaren) toekomstperspectief verbetert.

Islamitisch radicalisme als religieus radicalisme

In het vorige hoofdstuk is uitgebreid besproken in welke opzichten religieuze vormen van radicalisme essentieel verschillen van niet-religieuze vormen. We beschreven onder andere dat religieuze verschillen de kloof tussen twee groepen sterk kunnen vergroten. We zien inderdaad dat in het geval van islamitisch radicalisme verschillen tussen 'wij' en 'zij' uitvergroet worden door de verschillen in religie. Onder sommige niet-moslims heerst de angst dat de islam teveel de Nederlandse samenleving zal gaan beïnvloeden en de overhand zal gaan krijgen. Radicale moslims verzetten zich tegen de 'verdorvenheid' van de niet-moslims, die volledig verstoken zouden zijn van elke moraal. Echter, radicale moslims vinden ook andere moslims verdorven. Dit is opvallend, omdat de scheiding tussen 'wij' en 'zij' dus niet puur over de scheidlijn tussen moslims en niet-moslims wordt gelegd.

We zien bij islamitisch radicalisme dat het radicale vertoog een tegenhanger is van niet-radicalen interpretaties van dezelfde religie. Dit heeft tot gevolg dat jongeren in beginstadia van radicalisering door anderen toegejuicht worden omdat een toenemende religiositeit als goed gezien wordt. Ook zijn sommige jongeren extra ontvankelijk omdat ze bekend zijn met een deel van de terminologie zoals gebruikt door radicale denkers. Maar tegelijkertijd maakt dit anderen extra weerbaar, omdat ze ervan overtuigd zijn dat deze radicale versie niet overeenkomt met de werkelijke islam.

Een belangrijk verschil tussen religieuze en niet-religieuze vormen van radicalisme is de illegitimititeit van een religieus vertoog in de seculiere politiek. Dit zien we duidelijk bij islamitisch radicalisme. Islamitische radicalen (en soms zelfs moslims in het algemeen) worden vaak beschouwd als irrationeel en gek, en er wordt zelden serieus ingegaan op hun

wensen en op de kritiek die zij hebben op de samenleving en op het beleid op (inter-)nationaal terrein. In het geval van de islamitische radicalen is het inderdaad moeilijk om aan de eisen tegemoet gekomen als het gaat om het stichten van een wereldwijde islamitische staat, wat 'hervorming' moeilijk maakt. Maar dat wil niet zeggen dat al hun kritiekpunten automatisch irrationeel en ongegrond zijn. Er zijn punten van kritiek waar over gesproken kan worden en waar zelfs mensen het mee eens zouden kunnen zijn die niet (radicaal) islamitisch zijn.

Of een repressieve aanpak vanwege het religieuze karakter in het geval van islamitisch radicalisme anders wordt beoordeeld, is moeilijk te zeggen. Het is wel zo dat huiszoeken en arrestaties mensen in de omgeving van vervolgte radicalen doen radicaliseren. Maar de verontwaardiging lijkt niet puur te komen doordat de overheid het 'op de moslims gemunt heeft'. Een groot deel van de verontwaardiging over de behandeling ontstaat doordat de betrokkenen deze behandeling niet vinden passen in de Nederlandse rechtsstaat. Het vertrouwen dat ze eerder hadden in de rechtvaardigheid van het Nederlandse rechtssysteem loopt een flinke deuk op en dat zorgt ervoor dat sommigen afstand van het systeem nemen.

De scheiding tussen kerk en staat zou tot gevolg hebben dat de mogelijkheden tot insluiting van religieuze organisaties beperkter zijn dan bij niet-religieuze organisaties. Inderdaad zien we binnen de samenleving discussies over de mate waarin de overheid bepaalde religieuze invullingen mag stimuleren boven andere, en over overheidsinitiatieven om (niet-radical) religieuze denkbeelden te versterken als tegenwicht tegen islamitische radicale denkbeelden. Bij niet-religieuze denkbeelden, zoals die van de Molukkers, de krakers en bij extreemrechts, zou het gemakkelijker zijn voor de overheid om over deze onderwerpen in discussie te gaan en een voorkeur uit te spreken voor niet-radical versies van het gedachtegoed.

5.3 Verwachtingen ten aanzien van teruggang van islamitisch radicalisme

In de vergelijkingen hierboven hebben we de parallelen en de verschillen besproken tussen islamitisch radicalisme en de eerder behandelde casussen. Hieruit kunnen we verwachtingen uitspreken ten aanzien van een mogelijke teruggang van islamitisch radicalisme. Per casus bespreken we wat we kunnen leren voor islamitisch radicalisme, en tot slot gebruiken we het analytisch raamwerk om in te vullen op welke manier de verschillende factoren een rol zouden kunnen spelen bij een toekomstige teruggang van islamitisch radicalisme. In hoofdstuk 9 zullen we op basis hiervan aangrijpingspunten voor beleid formuleren.

Verwachtingen ten aanzien van teruggang van islamitisch radicalisme op basis van de vergelijking met de kraakbeweging:

- Er zijn relatief weinig mogelijkheden om tegemoet te komen aan de gestelde ideologische doelen
- Het is niet te verwachten dat groei van de beweging en de daarbij horende institutionalisering en machtstructuren zal leiden tot teruggang.
- Het is zeer goed mogelijk dat gewelddadige acties uit radicale hoek zullen leiden tot afkalving van steun van sympathisanten en zo een negatieve uitwerking hebben op de (gewelddadige) radicale beweging (zoals bij de kraakbeweging en de Molukkers).

- Het verdwijnen van maatschappelijke goodwill ten aanzien van de kraakbeweging deed de radicale kraakbeweging geen goed. De maatschappelijke weerstand ten aanzien van islamitisch radicalisme heeft echter geen beperkende werking op de radicalisering, doordat in de maatschappelijk discussie radicalisme veelvuldig wordt vereenzelvigd met de islam. Dat maakt dat veel moslims zich in dezelfde hoek gezet voelen als de radicalen, wat de identificatie vergroot.
- Het is te verwachten dat drempels bij deradicalisering een grotere rol spelen bij islamitisch radicalisme dan bij de kraakbeweging:
 - o Er is meer sprake van isolement dan bij de kraakbeweging, waardoor de sociale afhankelijkheid groter zal zijn, evenals de drempel die te maken heeft met de grote offers die zijn gebracht voor de radicalisering.
 - o Net als bij de kraakbeweging hangen de radicale islamitische idealen samen met een radicale levensstijl. De islamitische radicalen hebben echter de mogelijkheid deze idealen ook vorm te geven binnen een niet-radical (orthodoxe) levensstijl, waardoor dit geen psychische drempel voor deradicalisering hoeft te vormen.
 - o Charismatische personen zouden lokaal meer invloed kunnen hebben op de relatief jonge moslims die voor radicalisering ontvankelijk zijn.
 - o Er is mogelijk meer kans op represailles.
 - o Er zijn minder maatschappelijke mogelijkheden bij uittrede. De kans op marginalisering is groter. (Er is minder te winnen bij uittreding).

Verwachtingen ten aanzien van teruggang van islamitisch radicalisme op basis van de vergelijking met extreemrechts:

- Uit de analyse van extreemrechts blijkt dat een repressieve, restrictieve aanpak een belangrijke rol kan spelen bij teruggang. Bij islamitisch radicalisme zien we deels dezelfde aanpak, maar het is de vraag of deze in dit geval dezelfde uitwerking heeft. De AIVD stelt dat de repressieve aanpak tot nu toe resultaat heeft geboekt, waardoor de dreiging vanuit de jihadi's is afgenomen. Hiertegenover zien we ook averechtse, radicaliserende effecten in reactie op de aanpak die politie en justitie hanteren.
- Als mensen meer te verliezen hebben, zullen ze minder snel actief worden. De maatschappelijke repressieve sfeer zorgde ervoor dat extreemrechtse politieke partijen slechts zeer beperkte (capabele) aanwas kregen, want met name mensen met een goede maatschappelijk positie hadden veel te verliezen als ze lid zouden worden. Omdat veel moslimjongeren het idee hebben dat hun toekomstperspectieven sowieso slecht zijn, vormt de angst om veel te verliezen geen drempel om lid te worden; ook niet voor veel hoogopgeleiden. De marginalisering van radicalen leidt in islamitische hoek dus niet automatisch tot een zwakke beweging zonder capabele mensen, zoals in extreemrechtse hoek. Wel is te verwachten dat als men meer het gevoel heeft dat er maatschappelijke kansen zijn, dit zal bijdragen tot een teruggang van islamitisch radicalisme.
- Binnen extreemrechtse organisaties leiden interne discussies over het gedachtegoed van de partij tot fricties en afsplitsingen. Ook bij islamitisch radicalen zien we zulke fricties. Ideologische onenigheid zou kunnen bijdragen aan een

verzwakking van de beweging, hoewel vanwege het diffuse karakter de beweging ook sterk kan zijn met minder eensgezindheid.

Verwachtingen ten aanzien van teruggang van islamitisch radicalisme op basis van de vergelijking met de radicale Molukkers:

- Zie punt bij kraakbeweging over het concrete karakter van het doel.
- Bij de Molukkers is de RMS-ideologie de jongeren met de paplepel ingegoten. Hoewel de Nederlandse moslimjongeren wel islamitisch zijn opgevoed, zijn ze niet radicaal opgevoed. Binnen de moslimgemeenschap staat niet iedereen achter dezelfde radicale doelen. Wel is er sprake van een ambigue houding. Deze diversiteit geeft deze vorm van radicalisme een minder sterke basis dan bij de Molukkers.
- Dat de integratie niet meteen opgepakt is op het moment van migratie, zowel door de migrantengroep als door de Nederlandse samenleving, vormde op verschillende manieren een voedingsbodem voor radicalisering, zowel bij de Molukkers als bij veel moslim-migranten in Nederland:
 - o Het zorgt voor boosheid over de resulterende achtergestelde positie.
 - o Men voelt zich slecht behandeld en niet serieus genomen.
 - o Er is grote afstand tussen ouders en kinderen, omdat de ouders hun kinderen niet begrijpen en slecht kunnen sturen.

Zonder begrip van deze achtergronden is het moeilijk om op een goede manier te kunnen reageren op motivaties voor radicalisering en op gevoeligheden onder radicaliserende jongeren.

- De radicale ideologie is sterk verbonden met de etnisch-religieuze identiteit. Dit zien we bij zowel de Molukkers als de radicale moslims. Deze identiteit is verbonden met trots en eigenwaarde en met gevoeligheid voor achterstelling door anderen. De slechte verhouding met de Nederlanders stimuleert de jongeren om steeds meer een confronterende koers te kiezen. We zien bij de Molukkers hoe een gebrek aan erkenning en een niet-serieuze behandeling radicalisme in de hand kan werken. Ook zien we bij de Molukkers dat de erkenning die ze op een gegeven moment voelen ('we hebben een serieus punt gemaakt met de acties in 1977 en we zijn serieus te nemen'), een belangrijke rol speelde bij deradicalisering. Blijkbaar kan een sfeer waarin mensen en idealen serieus genomen worden bijdragen tot deradicalisering.
- Een gebrek aan aansprekende volwassen leiders en rolmodellen schept een ruimte die door jongeren op hun eigen manier ingevuld wordt – en dus ook op een radicale manier ingevuld kan worden. Dit was het geval bij de opkomst van zowel de radicale Molukse beweging als bij islamitische radicale jongeren. Dit doet vermoeden dat een betere institutionalisering van alternatieve denkbeelden, toegespitst op jongeren zal bijdragen tot teruggang van radicalisme.
- We zien bij de Molukkers, evenals binnen de islamitische gemeenschappen, dat de mensen niet graag in het openbaar houdingen en acties van mensen uit de eigen gemeenschap veroordelen, vanwege de onderlinge solidariteit. Het brengt mensen in een migrantengroep in een moeilijke positie wanneer zij gevraagd worden zich tegen acties uit te spreken die door iemand gepleegd zijn die tot de groep gerekend wordt. Hoe meer druk er op een (migranten) groep uitgeoefend wordt, hoe sterker

deze groepssolidariteit een rol speelt, en hoe moeilijker het wordt voor iemand uit de groep om zich onafhankelijk en kritisch op te stellen. Dat dempt de tegengeluiden binnen de migrantengroep zelf. Het is aannemelijk dat minder negatieve druk op de moslimgemeenschappen zal bijdragen tot luidere tegengeluiden.

- Verbondenheid van de radicale kern met anderen stimuleert de teruggang van radicale bewegingen. Twijfel en andere meningen kunnen zo doorsijpelen tot radicale kernen. Het is zorgelijk dat de verbondenheid met de gemeenschap van radicale moslimjongeren minder groot is dan in het geval van de Molukkers.
- Een minder vijandige kijk op Nederland zou kunnen bijdragen tot deradicalisering.
- Sociale hervormingen zouden een rol kunnen spelen bij deradicalisering. Dat de islamitische radicale ideologie niet, zoals bij de Molukkers, verweven is met de sociale problematiek en de sociale problematiek niet gepolitiseerd is, maakt het bespreken van sociale hervormingen gemakkelijker.

Islamitisch radicalisme blijkt vanwege het religieuze karakter een specifieke positie in te nemen in de seculiere Nederlandse samenleving. Het religieuze karakter maakt omgang met islamitisch radicalisme extra ingewikkeld.

- De radicale islamitische ideologie wordt in de seculiere Nederlandse samenleving beschouwd als illegitiem, als een irrationeel streven met argumenten die niet serieus te nemen zijn. Dat maakt het moeilijk een gelijkwaardige discussie aan te gaan.
- Er zijn geen mogelijkheden om in te gaan op de gestelde hoofddoelen van vestiging van een islamitische staat (hervorming). Dit wil niet zeggen dat alle punten van kritiek op de samenleving onbespreekbaar zijn.
- Het is moeilijk te zeggen of repressieve acties anders beoordeeld worden omdat ze zijn gericht op radicale religieuze personen. We hebben de indruk dat dit niet het geval is.
- Insluiting is moeilijk. Vanwege de scheiding tussen kerk en staat kan de overheid zich nauwelijks mengen in de ideologische discussie tussen radicale en niet-radical opvattingen, omdat het een religieuze ideologie betreft. Daarnaast bestaat er angst onder sommige niet-islamitische Nederlanders dat religie (en in het bijzonder de islam) teveel invloed krijgt in de Nederlandse samenleving.
- De radicale versie vormt een tegenhanger van een breed ingebedde niet-radical versie van de islam. Er zijn dus sowieso niet-radical versies van dezelfde religie aanwezig. Deze zouden een rol kunnen spelen bij het vergroten van de weerbaarheid tegen islamitische radicalisering.

Tabel 5.2: De mogelijke rol van collectieve factoren bij teruggang bij islamitisch radicalisme

Factoren	Verw rol	Verwachte rol bij mogelijke teruggang van islamitisch radicalisme in Nederland
Bewegingsfactoren		
Falende ideologie (visie op huidige wereld en gewenste toekomst)	+	Het lijkt onwaarschijnlijk dat een falende ideologie een rol zal spelen bij teruggang. De radicale visie op de huidige wereld en de gewenste toekomst is erg krachtig en sluit aan bij de heilige geschriften. Misschien dat er interne fricties zouden kunnen ontstaan vanwege ideologische meningsverschillen of omtrent predikers die zich,

Factoren	Verw rol	Verwachte rol bij mogelijke teruggang van islamitisch radicalisme in Nederland
Falende strategie (de geschetste weg)	++	conformerend aan maatschappelijke normen, niet radicaal genoeg uitlaten. De effecten van gewelddadige acties zullen waarschijnlijk de ideologische discussies verder aanwakkeren en mogelijk de steun doen afnemen voor gewelddadige strategieën. Wel is het zo dat de voorkeur voor een niet-gewelddadige koers voornamelijk lijkt te berusten op strategische argumenten, en dat deze voorkeur om zou kunnen slaan als er met gewelddadige acties resultaten behaald worden.
Falende organisatie	+	Het is moeilijk uitspraken te doen over de rol van de organisatie. Aan de ene kant verwachten we niet dat deze een grote rol zal spelen bij teruggang. Het lijkt alsof het diffuse, informele, flexibele karakter van de beweging deze krachtig en veerkrachtig maakt, en het moeilijk maakt grip te krijgen op de structuur en de actieve leden (met name bij de jihadisten). Misschien dat een verstoorde communicatie met de potentiële achterban wel effect zou hebben. Het is moeilijk om de gevolgen in te schatten van de huidige 'professionaliseringsslag' in Nederland, waarmee politieke salafi's streven naar een bredere beweging en grotere achterban. We verwachten niet dat deze 'institutionalisering' de beweging zal verzwakken, zoals het geval was bij de kraakbeweging. In tegenstelling tot extreemrechts lijken er bij islamitisch radicalisme meer capabele mensen actief te zijn, wat zorgt voor betere organisatorische vaardigheden.
Falend leiderschap	+	Vanwege de flexibele organisatie is het niet zo dat de beweging drijft op een of enkele inspirerende leiders. (Iemand als Bin Laden wordt slechts op een meer abstract niveau gezien als een voorbeeldfiguur). Het falen van de leiders zal dan ook geen direct effect hebben op de beweging. Echter, de relatief jonge leeftijd van de radicale moslims in Nederland, maakt potentiële aanhangers waarschijnlijk ontvankelijk voor charismatische en overtuigende rekruteurs. Een falende rol van de rekruteurs zou de beweging licht kunnen beïnvloeden.
Behoeften leden		
Leden groeien als cohort uit de beweging	O	Omdat het verschijnsel nog relatief recent is, is het moeilijk te zeggen of/hoe/wanneer mensen uit de beweging groeien.
Nieuwe generaties niet aangetrokken	++	Het islamitisch radicalisme weet goed de potentiële aanhang te bereiken. Er is een uitgebreid aanbod van informatie en het wordt op een aansprekende manier gebracht. Zo lang radicalisme en islam vereenzelvigd worden in het publieke debat en veel moslims zich niet geaccepteerd voelen (zo lang men het idee heeft dat er ten aanzien van moslims en niet-moslims met twee maten gemeten wordt), zal de aantrekkingskracht waarschijnlijk niet

Factoren	Verw rol	Verwachte rol bij mogelijke teruggang van islamitisch radicalisme in Nederland
		afnemen. Dit zorgt er ook voor dat minder maatschappelijke goodwill leidt tot meer aantrekkingskracht. Dit is tegengesteld aan de kraakbeweging, waar minder goodwill leidde tot minder aantrekkingskracht. In tegenstelling tot bij extreemrechts treden ook hoger opgeleiden toe. Het is te verwachten dat de aantrekkingskracht afneemt wanneer moslims zich meer thuis voelen in Nederland.
Externe factoren		
(Inter-) nationaal of lokaal conflict verdwijnt/verandert	+	Er wordt door radicalen veelvuldig gerefereerd aan internationale conflicten, zoals Israël, Irak en Afghanistan, om te illustreren dat moslims door het westen (inclusief Nederland) belaagd worden en dat er door het Westen met verschillende maten gemeten wordt als het gaat om moslims en niet-moslims. Uit de aandacht die er in de media geschonken wordt aan verschillende slachtoffers, maakt men op dat in het Westen een niet-moslim slachtoffer zwaarder weegt dan een moslim slachtoffer. Het is waarschijnlijk dat een (inter-) nationale benadering die minder als 'het meten met twee maten' wordt opgevat, het radicalisme zou kunnen matigen.
Overheid: repressie	+	Een restrictieve, stigmatiserende benadering heeft bij extreemrechts ervoor gezorgd dat zij nooit voet aan de grond heeft kunnen krijgen. Gewelddadige repressieve reacties op wetsovertredingen bleken zowel bij krakers als bij Molukkers uiteindelijk een rol te spelen bij teruggang. Dit lijkt dus een effectieve strategie. Echter, de positie van het islamitisch radicalisme verschilt op essentiële punten, waardoor de effecten vooralsnog onduidelijk zijn.
Overheid: insluiting	+	Het gevoel dat idealen serieus genomen worden, speelt een belangrijke rol bij deradicalisering. Het is voor de seculiere overheid echter moeilijk om manieren te vinden om gesprekken aan te gaan die in religieuze termen gevoerd worden, en om niet-radicalen richtingen te ondersteunen wanneer het gaat om religieuze stromingen. Maatschappelijke insluiting, ook van orthodoxe moslims, zou groot effect kunnen hebben op deradicalisering. Politieke insluiting van moslimorganisaties (misschien zelfs van enigszins radicale organisaties) zou een vergelijkbaar effect kunnen hebben, wanneer dit het vertrouwen vergroot in een democratische aanpak. Maar dan is het wel belangrijk dat deze groepen serieus genomen worden, anders schaad het het vertrouwen juist. Er bestaat angst onder sommige niet-islamitische Nederlanders dat religie (en in het bijzonder de islam) teveel invloed krijgt in de Nederlandse samenleving. (Deze angst bestaat trouwens ook bij gematigde moslims ten aanzien van de radicale islam.)
Overheid: hervorming	+	Vanwege de abstracte doelen, die een volledige omverwerping van de gevestigde orde vereisen, lijken hervormingen waarbij wordt ingegaan op de gestelde politieke doelen, geen optie.

Factoren	Verw rol	Verwachte rol bij mogelijke teruggang van islamitisch radicalisme in Nederland
		<p>Sociale hervormingen, waarbij de maatschappelijke kansen voor de moslimjongeren in Nederland verbeteren, zouden effect kunnen hebben op deradicalisering, net als bij de Molukkers.</p> <p>Een andere opstelling van Nederland (nationaal en internationaal) zou ertoe kunnen leiden dat Nederland niet meer als de vijand gezien wordt.</p>
Publieke opinie/ media/ tijdgeest verandert (imago verslechtert)	++	<p>Samenleving: Een meer inclusieve sfeer waarin (orthodoxe) moslims zich meer thuis voelen in Nederland, zich meer serieus genomen voelen en minder met radicalisme vereenzelvigd worden, zal waarschijnlijk radicalisering doen afnemen. Het negatieve imago, dat de kraakbeweging en extreemrechts tegenwerkte, heeft in het geval van islamitisch radicalisme een grotendeels tegengesteld effect, omdat veel mensen zich <i>als moslim</i> hierdoor aangesproken voelen. Dit veroorzaakt een gevoel van solidariteit, doet de rangen sluiten en voedt woede en frustratie. Bij minder druk op de moslimgemeenschappen, zal er waarschijnlijk meer ruimte komen voor tegengeluiden.</p> <p>Moslims: In de moslimgemeenschappen is een diversiteit aan opvattingen aanwezig. Het zal waarschijnlijk invloed hebben op teruggang van radicalisme wanneer in de moslimgemeenschappen duidelijker stelling genomen wordt tegen radicale uitwassen, hoewel dit minder snel dan bij de Molukkers door zal sijpelen tot in radicale groepen. Het zal daardoor ook effect hebben als mensen, waaronder ouders, beter weten hoe ze met radicalisering van jongeren om moeten gaan, en deze jongeren minder zullen isoleren. Er is een grote kloof tussen ouders en kinderen, waardoor veel kinderen weinig van hun ouders aannemen. Toenemende religiositeit wordt nu in veel gevallen aanvankelijk toegejuicht. Maar radicale jongeren worden verguisd en geïsoleerd. En men heeft veelal weinig overtuigende tegenargumenten paraat.</p>
Aantrekkelijke rivaliserende interpretatie	++	<p>Er is een grote kans dat een goed ontwikkeld alternatief gedachtegoed, dat ook op overtuigende wijze tegemoet komt aan de verschillende behoeften (zingeving, binding, rechtvaardigheid), een deradicaliserend effect heeft. In zekere zin hebben we dit al zien gebeuren, en is de teruggang van het jihadisme het gevolg van een sterkere positie van de politieke salafi's. In de analyse van de AIVD komt ook naar voren dat de politieke salafi's de adem in de nek voelen van andere (niet-radical) interpretaties van de islam. Wanneer er op gewelddadige manieren politieke successen geboekt worden, zou dit juist kunnen leiden tot versterking van het extremistische gedachtegoed.</p>
Afbraak drempels		
Sociale afhankelijkheid	+	<p>Er is sprake van relatief isolement van de radicale jongeren. Hoewel ze wel met andersdenkenden discussiëren, gaan ze verder nauwelijks met</p>

Factoren	Verw rol	Verwachte rol bij mogelijke teruggang van islamitisch radicalisme in Nederland
		andersdenkenden om. Ze worden ook door andere moslims veelal gemeden en ze worden bijvoorbeeld uit moskeeën gezet. Hoewel het isolement van radicale groepen misschien op enkelen een afschrikwekkende werking heeft, denken we dat dit isolement voornamelijk als drempel fungeert voor uittreding. Wat uittreders wacht is een sociaal vacuüm. We verwachten dat een minder geïsoleerde positie op collectief niveau deradicalisering in de hand zal werken.
Psychische afhankelijkheid	+	Voor diegenen die willen uittreden maar wel naar hun religieuze idealen willen blijven leven, wordt de psychische drempel voor uittrede verlaagd wanneer er ruimte is voor orthodoxe uitingen. Hoewel de beweging niet steunt op een machtige leider, zou het wel kunnen dat op lokaal niveau jongeren geïnspireerd worden door charismatische personen. We kunnen ons voorstellen dat zo'n inspirator uittreding bemoeilijkt en dat deze drempel doorbroken wordt als diens overtuigingskracht afneemt.
Hoogte van de gemaakte kosten	+	Vanwege het sterke isolement en de stigmatisering van radicalen, zowel door de moslimgemeenschap als door de maatschappij, zijn de kosten van radicalisering hoog. Dit kan een drempel vormen voor deradicalisering. Een verlaging van deze kosten, dus een verkleining van het isolement, zal uittreding vergemakkelijken en zou kunnen bijdragen aan een collectieve teruggang.
Represailles groep	O	Hoewel er geen aanwijzingen zijn dat er fysieke represailles volgen op uittreding, hebben we vanwege de eenvormigheid van de ideeën en de intolerantie van andere meningen, wel de indruk dat deradicalisering gepaard gaat met uitstoting uit de (radicale) sociale groep.
Angst verlies reputatie en bescherming	O	We hebben niet het idee dat angst voor het verlies van reputatie en bescherming mensen weerhoudt te deradicaliseren.
Marginalisering	+	De meeste radicale jongeren hebben de indruk weinig maatschappelijke kansen te hebben, wat uittreding uit de groep niet stimuleert. Wellicht dat verbeterde maatschappelijke kansen (ook met een orthodox religieus uiterlijk) uittreding vergemakkelijken en daarbij teruggang in de hand werken.

6. Individuele deradicalisering: theoretisch kader

Waarom en hoe deradicaliseren personen? Wat zorgt ervoor dat mensen hun opvattingen en gedrag matigen? Wat houdt het proces van uittreding uit een radicale groep precies in? Over dit individuele proces is erg weinig bekend: we hebben nauwelijks wetenschappelijke bronnen kunnen vinden die dit proces beschrijven. We grijpen op dit punt daarom terug op de literatuur over uittreding uit sektes en bendes, en maken gebruik van enkele bronnen over uittreding uit extreemrechtse groepen.

Skonovd (in Wright 1988) heeft het proces van uittreding uit sektes beschreven aan de hand van de volgende fasen: (1) crisis, (2) overzicht en reflectie, (3) losmaken, (4) terugtrekken, (5) cognitieve overgang en (6) cognitieve reorganisatie. In de fase van crisis zijn er interne en externe oorzaken van conflict die leiden tot twijfel. Interne factoren zijn gerelateerd aan de radicale groep; bijvoorbeeld sociale ontwrichting of interpersoonlijk conflict. Externe factoren zijn onder andere impulsen op het gebied van carrière of studie, relationele impulsen en legale of illegale verwijdering. De fase van crisis wordt gevolgd door het opnieuw evalueren van de eigen (religieuze) identiteit, leefstijl en het eigen wereldbeeld. Het individu kan de twijfel oplossen door de oorzaken van de twijfel weg te redeneren vanuit het sektarische wereldbeeld, of door zich meer te distantiëren van dat wereldbeeld. In dat geval maakt het individu zich in de volgende fase meer los van de groep. Ideologische conflicten worden systematisch ontwikkeld tot een redenering voor het loskomen. De psychische afhankelijkheid van het individu wordt daarmee verbroken. De overgang naar de fase van terugtrekken wordt gekenmerkt door de definitieve beslissing om weg te gaan. Na vertrek komt de uittreder in de fase van de cognitieve overgang. Het individu staat tussen sociale werelden, is de sektarische identiteit aan het ontmantelen en probeert een nieuwe identiteit en nieuwe zingeving te vinden. De laatste fase is die van de cognitieve reorganisatie, wanneer het individu meer of minder succesvol re-integreert in de 'normale' maatschappij.

Om de uittreding uit radicale groepen te onderzoeken, zullen we dit model als uitgangspunt nemen. Voor deze studie zijn met name de eerste vier fasen interessant. Om het proces van uittreding te begrijpen is het immers van belang te weten *waarom* individuen gaan twifelen of ze nog wel op hun plek zijn in de radicale groep. Wat zijn de factoren die eraan bijdragen dat personen in de eerste fase van crisis belanden? En wat zijn vervolgens de drempels die moeten worden genomen om zich daadwerkelijk los te maken? We beschouwen het model als een handzame conceptuele beschrijving die echter niet een op een kan worden vertaald naar de sociale werkelijkheid. In werkelijkheid zal het proces van uittreding warriger verlopen, waarbij de afzonderlijke fasen niet zo duidelijk zijn afgebakend. We zullen in onze bespreking van het deradicaliseringsproces in dit hoofdstuk en in het volgende hoofdstuk daarom deze fasen niet expliciet benoemen. Wel zullen we de factoren bespreken die in de verschillende fasen een rol kunnen spelen en zullen we verschillende vormen van crisis (eerste fase) beschrijven.

In dit hoofdstuk ontwikkelen we een alternatief theoretisch raamwerk. We beginnen met een bespreking van de mogelijke motieven om te deradicaliseren (6.1). Vervolgens bespreken we welke soorten crisis zich kunnen voordoen (6.2), de drempels die uittreding kunnen bemoeilijken (6.3) en de directe aanleidingen voor een crisis en de factoren die eraan bijdragen dat personen niet verder radicaliseren (6.4). Tenslotte presenteren we een samenvattend analytisch kader (6.5).

6.1 Motieven voor radicalisering en deradicalisering

Waarom deradicaliseren individuen? We hebben beargumenteerd dat personen die radicaliseren bepaalde behoeftes hebben waarin radicale bewegingen voorzien (zie hoofdstuk 2). De radicale beweging vormt een passend ‘aanbod’ op de vraag van individuen. Wanneer dat aanbod niet (meer) goed aansluit op de vraag van de individuen, zal de aantrekkingskracht van de beweging afnemen en zullen die individuen uittreden.

Om te begrijpen waarom de aantrekkingskracht van een beweging voor een individu afneemt, moeten we eerst weten wat die aantrekkingskracht behelst. Wat zijn de motieven voor individuen om te radicaliseren, of anders gezegd: welke functies vervullen radicale bewegingen voor individuen? In de literatuur over motieven van radicalisering zien we steeds drie fundamentele motieven terugkeren: de reactie op ervaren onrecht, de behoefte aan binding, en de behoefte aan zingeving (zie bijvoorbeeld Buijs et al. 2006; Slootman en Tillie 2006).

De reactie op ervaren *onrecht* hangt samen met een beleving van onrechtvaardigheid die personen sterk kan grieven. De onrechtvaardigheid kan zich op verschillende vlakken doen voelen, zoals op economisch, etnisch, raciaal, juridisch, politiek, religieus en/of sociaal vlak. Daarbij kan een individu zich persoonlijk onrechtvaardig behandeld voelen of als groep. Sommige personen hebben de behoefte om actief op het ervaren onrecht te reageren en kunnen hierin steeds radicaler worden. Buijs et al. noemen dit de politiek-activistische dimensie van radicalisering.

De behoefte aan *binding* houdt in dat mensen niet alleen iets willen bereiken, maar ook dat zij bij een voor hen waardevolle groep willen behoren. De leden voelen zich verbonden met de beweging, met de mensen in die beweging of met de groepsleiding. De groep biedt bovendien een subcultuur waarin het individu zich thuis voelt en waaraan hij of zij een positieve sociale identiteit ontleent. De subcultuur vormt een alternatief voor de huidige samenleving en is de manifestatie van de opvattingen van de groepsleden over het ideale leven, of dit nu een avontuurlijk en vrij, of juist zeer gestructureerd en orthodox leven is. Buijs et al. noemen dit de sociaal-culturele dimensie van radicalisering.

De behoefte aan *zingeving* hangt samen met een zoektocht naar persoonlijke betekenis. Sommige mensen zoeken een heldere uitleg van de wereld waarin zij leven en van de rol die zij daar in (moeten) vervullen. Radicale bewegingen bieden een ideologie die de duidelijke antwoorden verschaft waar deze personen behoefte aan hebben. Buijs et al. noemen dit de religieuze dimensie van radicalisering.

Klandermans en Mayer (2006) identificeren in hun onderzoek naar motieven voor participatie in sociale bewegingen soortgelijke motieven: een identiteitsmotief, een ideologisch motief en een instrumenteel motief. Het identiteitsmotief komt overeen met de behoefte aan binding en het ideologische motief komt overeen met de behoefte aan zingeving. Het instrumentele motief is echter breder dan een reactie op onrecht: het houdt in dat personen actief worden in een sociale beweging omdat zij geloven dat zij hun sociale en politieke omgeving kunnen veranderen (2006: 8). Mensen participeren omdat zij verwachten dat deelname hun iets oplevert, hetzij via ‘collectieve prikkels’, hetzij via ‘selectieve prikkels’. Collectieve prikkels zijn opbrengsten die te maken hebben met de doelstellingen van de beweging; deze zijn gerelateerd aan de behoefte aan politieke rechtvaardigheid. Onder selectieve prikkels vallen de voordelen die de individuele

deelnemer ervaart, zoals een carrière in de beweging, een baan of het profiteren van het netwerk, etc. Deze selectieve prikkels, die te maken hebben met de praktische aspecten van hoe iemand zijn leven inricht, vormen een belangrijke aanvulling op de indeling van de meer ‘inhoudelijke’ motieven voor radicalisering van reactie op onrecht, behoefte aan binding en behoefte aan zingeving.

Individueen zullen deradicaliseren wanneer hun behoeftes en motieven niet meer aansluiten op hetgeen de radicale beweging hen te bieden heeft. Hierbij speelt de ideologie van de beweging een cruciale rol. Zoals we eerder beschreven biedt de ideologie (a) een visie op de bestaande orde, meestal in de vorm van een ‘wereldbeeld’, (b) een beeld van de gewenste toekomst in de vorm van een visie op de Goede Samenleving, en (c) een beschrijving hoe politieke verandering kan en zou moeten worden bewerkstelligd. De ideologie geeft dus zowel betekenis (en voorziet daarmee in de behoefte aan zingeving), motiveert om iets te doen aan de huidige situatie (en voorziet daarmee in de behoefte om te reageren op onrecht), en geeft aan hoe dat ‘doen’ vorm zou moeten krijgen (en geeft daarmee een collectieve prikkel). Twijfel, een ‘crisis’, kan ontstaan wanneer de ideologie op een van deze punten faalt.

Naast een falende ideologie kunnen ook andere aspecten iemand doen twijfelen of hij nog wel bij de radicale organisatie wil horen. Bijvoorbeeld als de beweging niet meer weet te voldoen aan de behoefte aan binding, of wanneer er niet meer genoeg selectieve prikkels zijn om bij de beweging te blijven: de beweging biedt geen persoonlijke voordelen meer of biedt zelfs persoonlijke nadelen. Op basis van de genoemde indelingen van factoren die een rol spelen bij radicalisering en intrede in sociale bewegingen volgens Buijs et al en Klandermans en Mayer, delen we de uittredingsfactoren als volgt in¹³ (zie onderstaande tabel):

Tabel 6.1: Relatie aangrijpingspunten radicalisering (uit literatuur) en deradicalisering

Aangrijpingspunten voor radicalisering/intrede sociale bewegingen uit literatuur	Behoeftes aan zingeving (ideologie)	Behoeftes aan rechtvaardigh. (instrumenteel – collectief)	Behoeftes aan binding (identiteit)	Behoeftes op persoonlijk vlak (instrumenteel – selectief)
Aangrijpingspunten voor deradicalisering in ons analytisch kader	Ideologie		Organisatie/ subcultuur	Praktische leefomstandigheden

¹³ Bjørge (2002) maakt op basis van onderzoek naar extreemrechtse personen ook een indeling in factoren die een rol spelen bij uittreding. Hij onderscheidt *push*-, *pull*- en *weerboudende* factoren. Push factoren zijn de negatieve sociale krachten en omstandigheden die het onaantrekkelijk maken om in de groep te blijven. Pull factoren zijn de positieve factoren die een andere omgeving dan de rechts-extremistische aantrekkelijk maken. Weerboudende factoren zijn de factoren die het moeilijk maken om de groep te verlaten. Omdat wij een onderscheid op basis van de *inhoud* van factoren meer verhelderend vinden dan een indeling op basis van de *richting* van factoren, gebruiken we Bjørge’s indeling niet binnen dit onderzoek.

Uittreding uit een radicale beweging is slechts een vorm van deradicalisering op individueel niveau. Individuele deradicalisering kan ook bestaan uit een matiging van radicale opvattingen en radicaal (gewelddadig) gedrag. Wanneer iemand geen lid is van een radicale groep staat deradicalisering dus los van de groepsaspecten. De organisatie speelt geen rol in het deradicaliseringsproces en een aspect als subcultuur zal niet of minimaal een rol spelen. In dit soort gevallen zal deradicalisering voornamelijk het gevolg zijn van een falende ideologie. Hieronder gaan we dieper in op de factoren uit ons analytisch kader.

Falende ideologie

De ideologie kan op verschillende punten falen. Het kan zijn dat de analyse die de ideologie geeft van de huidige wereld, het individu niet meer overtuigt. Of de visie op de Goede Samenleving snijdt voor het individu geen hout meer. Of de voorgestelde weg van de huidige naar de ideale wereld is niet meer wenselijk of effectief. In dat laatste geval gaat het niet zelden om het gebruik van geweld. Vaak hebben personen die in een radicale groep terecht komen, een 'romantisch' beeld van geweld: dat van de stoere rebel of de strijdbare kameraad. Door de confrontatie met daadwerkelijk geweld wordt dat beeld realistischer, en daardoor verandert soms hun beoordeling van geweld. Rommelspacher (2006), die onderzoek deed naar uittreding van Duitse rechts-extremisten, beschrijft dat sommige rechts-extremisten door een confrontatie met geweld gingen beseffen dat ze daar niet aan mee wilden werken, omdat het te ver ging. Decker en Van Winkle (1996) die de individuele uittreding uit bendes in Amerika onderzochten, concluderen dat de uittreding van de meeste mensen te maken had met een persoonlijke confrontatie met geweld.

Twijfel aan de ideologie kan ook het gevolg zijn van een waargenomen gebrek aan succes in het bereiken van gewenste verandering. Het uitblijven van succes kan leiden tot twijfels over de gevolgde weg, maar ook tot twijfels over het te behalen doel (de Goede Samenleving) of over de analyse van de huidige wereld.

Falende organisatie/subcultuur

Sommige radicale groepsleden raken gedesillusioneerd over de groepsdynamieken en de activiteiten van de beweging. Ook een beperkte loyaliteit van leden onderling kan de binding met de groep verzwakken. Soms heerst er een zekere paranoia en angst voor infiltranten in een radicale groep. Dat kan er toe leiden dat zelfs personen die al lange tijd in de groep zitten, de kans lopen het vertrouwen, hun status en positie te verliezen. Rommelspacher beschrijft zulke processen bij extreemrechts waarbij ze een onderscheid maakt tussen teleurstelling in de extreemrechtse kameraden en in de leiders (2006). De kameraden voldoen vaak bij lange na niet aan het ideaalbeeld van 'de held' waar de jongeren bij toetreding vanuit gingen. En er is soms absoluut geen sprake van de geborgenheid die ze verwachtten. Er is sprake van onderlinge concurrentie en verachting, en onderling wantrouwen. Anderen raken teleurgesteld in de leiders. De leiders hebben vaak een grote rol gespeeld bij de intrede in de groep, maar ze blijven vaak niet lang op hun voetstuk staan. Ze leven lang niet allemaal in lijn met wat ze propageren, en dat maakt dat hun boodschappen holle kreten worden. Ze hebben een instrumentele houding ten aanzien van kameraden: ze zien de andere kameraden als minder, als 'mensenmateriaal', als 'werktuig'. Dergelijke groepsfactoren kunnen het idee ondermijnen dat er binnen de groep

naar de gedeelde idealen wordt geleefd. Ook de subculturele aspecten kunnen de groep minder aantrekkelijk maken voor het individu. Bjørgo (2002) beschrijft bijvoorbeeld dat extreemrechtse jongeren het 'kansloos zuipen en vechten' op een gegeven moment zat kunnen worden.

Praktische leefomstandigheden

Vaak krijgen actieve leden op een gegeven moment het gevoel te oud te worden voor wat zij doen. Veel personen gaan op een gegeven moment verlangen naar de vrijheid van een 'gewoon' leven. Zeker personen die als adolescent of begin twintiger in de beweging kwamen, ontwikkelen op een gegeven moment de wens om een familie te starten, met de daarbij behorende verantwoordelijkheid voor de partner en de kinderen. Zij hebben niet meer de sterke behoefte aan opwinding maar willen juist een kalmer leven gaan leiden. Bjørgo en Carlsson (2005) schrijven dat 'frontlinie' leden van extreemrechts vaak oververmoeid raken en de druk niet meer aankunnen.

Een ander belangrijk aspect dat vaak een rol speelt, wordt gevormd door negatieve sociale sancties vanuit de omgeving, zoals stigmatisering. Hoewel dit in sommige gevallen leidt tot een sterkere solidariteit en verbondenheid binnen de groep, zoals Linden en Klandermans beschrijven voor extreemrechts (2006), zorgt dit ook voor het besef onder leden dat zij hun carrièreperspectieven en persoonlijke toekomst aan het vergooien zijn. Ook de dreiging van vervolging of lange gevangenisstraf kan een motief voor uittreding zijn.

6.2 De aard van de crisis

Om de uittreding uit sektes te beschrijven, maakt Wright (1991) gebruik van het concept van betrokkenheid. Sektes vragen (evenals radicale groepen) om een grote betrokkenheid van hun leden, en hierdoor vormt de beslissing om zich aan te sluiten bij een sekte of om juist uit te treden een grote stap met belangrijke gevolgen. De mate van betrokkenheid lijkt op die in een intieme relatie en Wright beargumenteert dat de uittreding uit een sekte goed vergeleken kan worden met een scheiding. Ook Klandermans (1997) gebruikt het concept van betrokkenheid (of toewijding) bij de beweging (*movement commitment*) om te beschrijven waarom iemand actief blijft in een sociale beweging of zich op een gegeven moment weer terugtrekt. Voor ons is dit concept interessant om beter inzicht te krijgen in de aard van de persoonlijke crisis (fase 1 in het uittredingsproces) wanneer iemand gaat twijfelen over zijn deelname aan de radicale beweging.

Klandermans onderscheidt drie vormen van betrokkenheid: de morele plicht om in de organisatie te blijven (normatieve betrokkenheid), emotionele gehechtheid aan een organisatie (affectieve betrokkenheid), en het bewustzijn van de kosten die zijn verbonden aan het verlaten van de organisatie (continuerende betrokkenheid).

Normatieve betrokkenheid is het resultaat van een lang socialisatieproces waar waarden en opvattingen uit voortkomen die overeenkomen met die van de organisatie. Hoe meer de ideologische opvattingen van het individu en de beweging overeenkomen, hoe sterker iemand gehecht zal zijn aan de beweging. Zoals eerder besproken, geeft een ideologie onder andere betekenis aan de wereld en een visie op ervaren onrecht. Wanneer

een individu aan de beweging gaat twijfelen omdat de ideologie van de beweging niet meer goed aansluit op zijn behoeftes op deze terreinen, dan kunnen we spreken van een crisis in de normatieve betrokkenheid.

Affectieve betrokkenheid leidt tot meer participatie, en participatie leidt tot grotere affectieve betrokkenheid. Maar het omgekeerde is ook het geval: teleurstellende ervaringen bij participatie verzwakken de affectieve betrokkenheid, en lagere affectieve betrokkenheid leidt tot minder participatie. Zo kan een neergaande spiraal ontstaan. Wanneer de beweging teleurstelt in de mate waarin zij voldoet aan de behoefte aan binding en identiteit van het individu, zal het individu een crisis in zijn affectieve betrokkenheid ervaren.

De mate van *continuerende* betrokkenheid wordt bepaald door de grootte van de investeringen die een persoon heeft gedaan en de kwaliteit van de alternatieven die hij of zij ziet. Goede alternatieven zijn meestal geen op zichzelf staande redenen om uit te treden, maar wanneer iemands betrokkenheid aan het afnemen is, kan een goed alternatief de doorslag geven om op te stappen. Continuerende betrokkenheid hangt dus samen met de praktische omstandigheden (kosten, baten en mogelijkheden voor het individu) van het groepslidmaatschap. Wanneer een individu aan de beweging gaat twijfelen omdat deze praktische omstandigheden niets meer opbrengen of zelfs ongunstig zijn, dan kunnen we spreken van een crisis in de continuerende betrokkenheid.

Tabel 6.2: Relatie aangrijpingspunten deradicalisering en aard van crisis

Aangrijpingspunten deradicalisering	Ideologie	Organisatie/ subcultuur	Praktische omstandigheden
Aard van crisis	Afname normatieve betrokkenheid	Afname affectieve betrokkenheid	Afname continuerende betrokkenheid

6.3 Drempels tegen uittreding

Naast factoren die een afname van betrokkenheid bevorderen – en daarmee deradicalisering in de hand werken – zijn er factoren die deradicalisering belemmeren. Het gaat daarbij om de drempels die bewegingen opwerpen om uittreding te vermijden (zie hoofdstuk 2). We noemden als drempels: 1) sociale afhankelijkheid, 2) psychische afhankelijkheid, 3) de hoogte van de gemaakte kosten, 4) represailles, 5) angst voor verlies van reputatie en bescherming en 6) een marginale positie na uittreding. Wanneer we deze drempels naast de genoemde factoren van deradicalisering leggen, dan zien we dat deze sterk samenhangen. De drempels vormen in wezen een omgekeerde impuls van de deradicaliseringsmotieven: ze zorgen voor een dominantie van de ideologie in de belevingswereld van het individu (*normatieve* drempels), voor sociale afhankelijkheid van het individu aan de groep (*affectieve* drempels), of voor praktische omstandigheden zoals angst voor represailles of verlies van bescherming, die het individu zo goed als dwingen in de groep te blijven (*continuerende* drempels).

Drempels kunnen op verschillende manieren worden overwonnen. De twijfel over uittreding kan bijvoorbeeld worden overwonnen omdat iemand een duidelijke discrepantie

ziet tussen wat leiders onderwijzen en wat ze in de praktijk doen. Ook het doorbreken van het isolement is een belangrijke manier; de betrokkenheid bij nieuwe activiteiten kan bijvoorbeeld een eerste stap zijn in een proces van uittreding. Ook kan de twijfel over uittreding worden overwonnen omdat er een (onofficiële of ongereguleerde) relatie wordt onderhouden met iemand buiten de groep die een nieuw referentiekader biedt. Dergelijke factoren kunnen op verschillende drempels tegelijk inwerken. Het doorbreken van het isolement kan bijvoorbeeld zowel de psychische als de sociale afhankelijkheid van het individu aan de groep verminderen. En een nieuwe relatie kan ertoe leiden dat zowel de psychische als de continuerende drempels worden doorbroken: de uittreder realiseert zich dat de eerder gemaakte kosten wellicht hoog zijn, maar dat hij ook een hoop terugkrijgt wanneer hij uit de groep stapt.

Additionele factoren die drempels kunnen verlagen zijn: banden met de familie, terugkeer naar school, of het ontdekken van alternatieve (religieuze) invalshoeken. Dergelijke factoren worden op zichzelf niet gezien als geldige redenen om uit te treden, maar ze kunnen in het ontstaan van een eerste fase van twijfel wel een krachtige legitimerende werking hebben en daarmee helpen drempels te overwinnen (Wright 1988).

Tabel 6.3: Relatie aangrijpingspunten deradicalisering en verschillende soorten drempels

Aangrijpingspunten deradicalisering	Ideologie	Organisatie/ subcultuur	Praktische omstandigheden
Soort drempels	Normatieve drempels	Affectieve drempels	Continuerende drempels

6.4 Aanleidingen en factoren bij niet verder radicaliseren

Naast de factoren die een rol kunnen spelen bij het ontstaan van een crisis, kunnen we ook aanleidingen en omstandigheden onderscheiden die de twijfel, en daarmee de crisis, in gang kunnen zetten. Deze aanleidingen en omstandigheden vormen een ander type factoren dan de motieven: terwijl het bij de motieven om inhoudelijke overwegingen gaat, zijn de aanleidingen en omstandigheden de gebeurtenissen of de personen die die overwegingen in gang zetten. Zo kan bijvoorbeeld de dood van een naaste mede-radicaal ertoe leiden dat een persoon gaat twijfelen aan zijn continuerende betrokkenheid, of kan een ruzie binnen de radicale groep tot gevolg hebben dat de behoefte aan binding niet meer goed wordt vervuld en dat er daardoor een crisis in de affectieve betrokkenheid ontstaat.

Rommelpacher (2006) beschrijft dat voor sommige rechts-extremisten een ontmoeting met iemand die het extreemrechtse wereldbeeld op zijn kop zette, van belang was. Zo'n ontmoeting vormde een aanleiding die het uittredingsproces in gang zette. Ontmoetingen met andere mensen zetten in veel gevallen aan tot nadenken over de eigen aannames. Dit kwam door kritische vragen of door een ontmoeting met 'de ander', die niet bleek te voldoen aan de extreemrechtse stereotypen. Mensen die je zo maar accepteren zoals je bent, een sympathieke buitenlander die je onbevooroordeeld tegemoet treedt, of een begripvolle rechter kunnen het radicale wereldbeeld op zijn kop zetten. Stereotypen en sociale codes van wantrouwen en strijd blijken niet overal te gelden.

Tenslotte is het van belang om niet alleen te kijken naar de factoren die bijdragen tot deradicalisering, maar ook naar de factoren die ertoe bijdragen dat personen niet *verder* radicaliseren. Deze vraag is vooral van belang bij personen die al een aantal stappen in het radicaliseringsproces hebben gezet, geweld in principe goedkeuren, maar niet de finale stap zetten om zelf geweld te gaan gebruiken. Wat weerhoudt deze mensen om nog verder te gaan in dit proces? Bij geen van deze twee laatste typen factoren – aanleidingen en factoren bij het niet verder radicaliseren – hebben we theoretische vooronderstellingen. We nemen ze dan ook niet mee in ons analytische kader, maar bespreken ze wel op exploratieve wijze in het volgende hoofdstuk.

6.5 Samenvattend

Wanneer we nu de genoemde soorten crisis in betrokkenheid en drempels verbinden met de factoren van radicalisering en deradicalisering, ontstaat een schema waarmee we individuele deradicalisering, en met name individuele uittreding uit radicale bewegingen kunnen analyseren. In het volgende hoofdstuk zullen we dit schema gebruiken om de deradicalisering van individuen uit de Molukse beweging in de jaren zeventig, de linkse beweging in de jaren tachtig, de extreemrechtse beweging, en van islamitische radicalen te analyseren. Ook zullen we de factoren bespreken die voor deze respondenten aanleidingen of omstandigheden voor hun deradicalisering vormden, en de factoren die ertoe bijdroegen dat zij niet verder zijn geradicaliseerd.

Tabel 6.4: Overzicht relaties tussen aangrijpingspunten, crises in betrokkenheid en drempels

Aangrijpingspunten deradicalisering	Ideologie	Organisatie/ Subcultuur	Praktische omstandigheden
Aard van crisis	Afname normatieve betrokkenheid	Afname affectieve betrokkenheid	Afname continuerende betrokkenheid
Drempels	Normatieve drempels	Affectieve drempels	Continuerende drempels

7. Deradicalisering van individuen. Nederlandse casussen

In dit hoofdstuk kijken we naar de factoren die een rol spelen bij de uittreding van individuen uit radicale of extremistische bewegingen. Dit doen we aan de hand van diepte-interviews die we hebben afgenomen bij mensen die een proces van deradicalisering doorgemaakt hebben. Zij zijn ooit lid geweest van een organisatie die als radicaal bestempeld wordt en zijn dat nu niet meer, en/of hebben een gedachtegoed aangehangen dat als radicaal bestempeld kan worden en zijn nu gematigder in hun opvattingen. In de interviews hebben we ons vooral gericht op het proces van deradicalisering. Wat maakt nu dat je afstand neemt tot een radicale groep of tot radicaal gedachtegoed? Wat gaat er dan in je om? Wat stimuleert dat proces van afstand nemen en wat belemmert het? Om deze verhalen goed te kunnen plaatsen zijn we ook ingegaan op de achtergronden van de respondenten en op het oorspronkelijke proces van radicalisering. En hun leven tijdens de radicale periode kwam aan de orde; doelen, activiteiten, sociale contacten, etc.

Dataverzameling

We hebben geprobeerd van elke casus vijf mensen te spreken die gederadicaliseerd zijn. Deze mensen kwamen bij ons onder de aandacht ‘via via’, of doordat zij in literatuur of de media genoemd werden in verband met hun (de-)radicalisering. Deze ‘primaire’ interviews hebben we daar waar wenselijk aangevuld met achtergrondgesprekken met experts (‘secundaire’ gesprekken) uit het veld van onderzoek, gemeente en politie. In alle gevoerde gesprekken hebben we de respondenten strikte anonimiteit gegarandeerd.

De voormalige linkse activisten waren voor ons het eenvoudigst te identificeren (uit literatuur, documentaires en via-via), en waren het meest bereid tot een interview. Al deze respondenten waren actief geweest in de Amsterdamse kraakbeweging.

De Molukse activisten leken een probleem te worden. We kregen van meerdere mensen de waarschuwing dat Molukkers ‘erg gesloten’ zijn en niet graag praten, en enkelen die we benaderden voor een interview waren hiertoe ook niet bereid. Uiteindelijk hebben we toch met vijf ex-activisten kunnen spreken, en zij waren zeer openhartig.

Jongeren die afstand hebben genomen van groepen uit extreemrechtse hoek waren voor ons moeilijk te vinden en moeilijk te benaderen. Bij de enkeling die we benaderden stuitte we op een muur van (onbeschofte) weerzin en wantrouwen. Zij waren naar eigen zeggen te druk hun leven weer op te bouwen, en hadden nadrukkelijk geen behoefte aan een gesprek met ons. We hebben één telefonisch interview kunnen houden, en hebben verder kunnen spreken met twee oud-politici die zich in het verleden hebben ingezet voor extreemrechtse partijen, en met een oud-hooligan. Alhoewel hooliganisme en extreemrechts twee verschillende fenomenen zijn, schuren deze twee scènes wel tegen elkaar aan. Wij verwachten dan ook dat bepaalde factoren die een rol spelen bij de uittreding van hooligans, ook een rol kunnen spelen bij extreemrechtse jongeren. Bovendien heeft de door ons geïnterviewde ex-hooligan enig inzicht in de extreemrechtse scene vanuit zijn professie als jongerenwerker. Daarnaast hebben we onze kennis uit de interviews aangevuld met een in het tijdschrift *Alert!* gepubliceerd interview met een uitgetreden CP’86-er (Alert 2005). Omdat dit interview specifiek gaat over zijn uittredingsproces, biedt het een waardevolle aanvulling op onze interviews.

Ook was het niet gemakkelijk personen te benaderen die een radicale islamitische oriëntatie gehad hebben. Ook onder hen is groot wantrouwen naar onderzoekers (en vooral media). Uiteindelijk hebben we toch vijf interviews kunnen houden met moslims die ooit een radicale fase gehad hebben. Deze respondenten zijn geen van alle echter lid geweest van een radicale groepering. Daar waar deze interviews te weinig informatie verschaffen over factoren die een rol spelen bij uittreding uit radicale groepen, hebben we teruggerepen op een autobiografie van een uitgetreden islamitische radicaal: Ed Husain (2007). Samenvattend hebben we de volgende informatiebronnen gebruikt.

Casus Molukkers:

- 5 interviews met personen die in meer en mindere mate radicaal waren tijdens de jaren zeventig, bijvoorbeeld door deelname aan radicale studentengroepjes of door betrokkenheid bij de (zeer) gewelddadige acties (1 vrouw en 4 mannen).

Casus linkse beweging:

- 6 interviews met mensen die actief waren in de linkse beweging in Amsterdam, die in meer en mindere mate betrokken waren bij de acties waarin geweld gebruikt is door overheid en kraakbeweging, eind jaren zeventig tot eind jaren tachtig (2 vrouwen en 4 mannen).

Casus extreemrechts:

- 2 interviews met mensen die jarenlang actief zijn geweest in extreemrechtse politieke partijen, en dat al een tijd niet meer zijn (2 mannen).
- 1 oud-hooligan (man).
- 1 telefonisch interview met een recentelijk gederadicaliseerde extreemrechtse jongen.
- 1 interview met een gederadicaliseerde extreemrechtse jongen uit het blad *Alert!* van de Anti-Fascistische Aktie (Alert 2005).
- 1 achtergrondgesprek met een expert.

Casus islamitisch radicalisme:

- 5 interviews met mensen die radicaal waren, zeer recentelijk of al enige tijd geleden (1 vrouw en 4 mannen).
- 2 achtergrondgesprekken met experts.
- Autobiografie van Ed Husain: *The Islamist* (2007).

De interviews hadden een semi-gestructureerd karakter. We lieten de respondenten hun eigen verhaal doen, waarbij we zowel geïnteresseerd waren in hun voorgeschiedenis, het proces van radicalisering, het proces van deradicalisering, als hun huidige positie en visie. Wel probeerden we aan de hand van vooraf geformuleerde vragen de respondenten te laten reflecteren op bepaalde thema's. We waren ons ervan bewust dat veel mensen bij het reflecteren op (veranderingen in) hun eigen ontwikkeling een grote rol toekennen aan eigen 'spontane' inzichten (Horgan (2005) bespreekt dit fenomeen bij radicalen). Met onze vragen probeerden we daarom meer inzicht te krijgen in de invloed van externe factoren zoals ontwikkelingen binnen de beweging of sociale contacten. De interviews duurden

gemiddeld twee uur, met enkele uitschieters naar boven (drie uur) en een uitschieter naar beneden (een half uur).

Op basis van de twintig primaire interviews kunnen geen uitspraken worden gedaan over kwantitatieve representativiteit. Daarvoor is het aantal te klein, en is er teveel kans op een zekere gekleurdheid door mogelijke zelfselectie. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat alleen personen die met een zekere tevredenheid op hun verleden terugkijken, hebben ingestemd met een interview. Daarnaast zijn de respondenten overwegend *via-via* geworven, wat wellicht als gevolg heeft dat bepaalde clusters van personen binnen een beweging overgerepresenteerd zijn. De resultaten zijn dus niet representatief op *kwantitatief* vlak, maar met de diepte-interviews hebben we wel uitgebreide inzichten verworven in de motieven die personen kunnen hebben om te deradicaliseren, in de omstandigheden waaronder deradicalisering plaatsvindt, en in processen van deradicalisering.

Opbouw hoofdstuk

We beschrijven per groep de deradicaliseringsfactoren zoals deze naar voren komen in de vier casussen. Per casus beschrijven we hoe het staat met motieven voor deradicalisering en uittreding die verband houden met de ideologie (7.1), met de organisatie (7.2) en met praktische leefomstandigheden (7.3). We illustreren dit met citaten uit de interviews. Ook komen in de interviews factoren naar voren die een drempel voor uittreding vormen. Deze factoren, die deradicalisering bemoeilijken, komen aan de orde in 7.4. Naast de drie groepen motieven die een reden voor uittreding vormen en de drempels die uittreding tegengaan, kunnen we nog aanleidingen en omstandigheden identificeren die een rol spelen bij deradicalisering. Deze bespreken we apart in 7.5. In 7.6 gaan we in op factoren die bijdragen aan het niet verder radicaliseren van de respondenten. Het hoofdstuk besluit met conclusies op basis van de vergelijking tussen de verschillende casussen (7.7).

7.1 Factoren gerelateerd aan de ideologie

Mensen kunnen deradicaliseren wanneer ze anders gaan aankijken tegen de doelen die ze nastreven, tegen de middelen die ze daarvoor willen inzetten, of tegen hun visie op de huidige samenleving. Oftewel, als hun normatieve betrokkenheid afneemt. Als ze eerst een gewelddadige strategie voorstonden, en geweld vervolgens gaan afkeuren, is dit een belangrijke stap van deradicalisering.

Ideologie bij respondenten uit Molukse boek

Gewenste toekomst. Bij een aantal van de geïnterviewde Molukkers zien we een duidelijke ideologische omslag die een belangrijke rol speelde bij hun deradicalisering. Aanvankelijk was het doel van de activistische Molukse jongeren de stichting van de RMS, de onafhankelijke Zuid-Molukse staat. Een aantal jongeren ging echter in de loop van de tijd een meer linkse koers varen en identificeerde zich met bevrijdingsbewegingen in de derde wereld. Ze hadden contacten met anti-kolonialistische bewegingen en identificeerden zich met groepen zoals de RAF en de PLO. In interactie met deze andere bewegingen gingen ze de RMS als een koloniaal project zien dat ze niet langer zonder meer wilden steunen en

democratisering werd belangrijker dan een eigen staat, temeer omdat zij zich niet konden voorstellen dat de leiding capabel genoeg was om een gezonde, democratische Molukse staat op te bouwen als de onafhankelijkheid eenmaal een feit zou zijn.

Respondent 4: 'Later zijn we de RMS meer in internationale context gaan plaatsen, in de strijd van Indonesië. Toen zag ik de RMS als een koloniaal project. Dat werd me niet in dank afgenomen. (...) En ik werd daarop ook afgerekend. "Hij is geen RMS-er". Maar ik vond dat er andere wegen waren! We moeten streven naar democratie, naar een democratische samenleving.'

Respondent 5: 'Ik raakte in die tijd los van de RMS. Ik vond dat de leiding, met al hun goede bedoelingen, een ander soort politiek hadden moeten neerzetten. En als een van de weinigen dacht ik: dat moeten we niet van binnenuit doen. We gingen een beweging oprichten. [*Niet alleen op Nederland gericht, maar op de Molukken?*] Ja, maar ook niet alleen op de Molukken. We gingen samenwerken met andere politieke groepen, zodat de Molukken een van de vele zaken was. Het was maar een klein deel. Als je bedenkt dat de nood van de Indonesische mensen, waaronder de Molukkers... maar dat kwalitatief andere gebieden nog slechter af waren, dat was dan nog belangrijker.'

Respondent 5: [*Ik wil niet weten wat je gedaan hebt, wel waarom je toen gekozen hebt niet deze [militaristische, red.] koers te varen.*] Die richting was te fysiek. De ideologische kant van de bevrijding ontbrak. Mensen streven naar zelfbeschikking en er zijn verschillende onderdelen van bevrijding, niet alleen fysiek, maar ook bestuurlijk moet het overgenomen worden. En dat klopte niet. Wat weten wij van het land? Van de structuren? Van de eigen mensen? We wisten half nog niet wat er aan de hand was daar! [*En dat ging je beseffen?*] Ja, langzaam wel.'

Ook werd door sommigen het doel verlegd omdat het niet haalbaar bleek. De acties in Nederland leidden niet tot een andere opstelling van Nederland ten aanzien van haar inzet voor de Zuid-Molukse staat, en sommigen concludeerden dat de strijd verschoven moest worden van de Nederlandse arena naar Moluks grondgebied. Nederland was voor hen niet langer het terrein van politieke acties. Sommigen gingen zich fysiek voorbereiden voor de militaire invasie die in hun verwachting ooit zou plaatsvinden op de Molukken. Anderen besloten op een andere manier hun bijdrage te leveren aan het Molukse volk en werden actief in de ontwikkelingshulp of in de verslavingszorg.

Respondent 5: 'Wij waren zo ver na '75. Toen wisten we: op de RMS-leiding kan je niet bouwen. Je ging je erop toeleggen om de gewapende strijd weer nieuw leven in te blazen. Om het voorbeeld te geven. Maar in Nederland kon je je daarop niet voorbereiden. Dat viel te erg op. Dan ging je in Palestijnse kampen oefenen.'

Respondent 3: 'We vroegen ons af: "wat gaan we doen?" Wij vonden de RMS maar koloniaal. We zochten aansluiting met een democratische beweging, zodat we mee konden doen als Soeharto weg zou gaan. Maar we vonden het belangrijk aan te sluiten bij mensen. Dus we kozen voor samenlevingsopbouw, om aansluiting te vinden bij de gemeenschap. En in Assen heeft elke familie wel minimaal een verslaafde. Er waren in Assen en Bovensmilde wel 230 verslaafden. Dus de verslavingszorg was een goede manier om acceptatie te krijgen.'

Respondent 2: ‘Het is verwaterd. [Maar hóe dan?] Ik zag dus dat een aparte republiek niet haalbaar was. En toen zijn we ontwikkelingswerk gaan doen. (...) Dan gingen we maar voor de minst slechte aanpak: proberen de eilanden te ontwikkelen. We hebben aanzet gegeven tot het helpen van de bevolking. Het was dan wel geen Republiek, maar dan toch wel huizen, waterleidingen, educatie. Er is veel financiële ondersteuning gegeven van de Molukkers hier. Zo zijn we gegaan van een politiek ideaal naar de opbouw van de Molukse samenleving in Indonesië. (...) Voor mij gold dat ik zag: het lukt tóch niet! Maar ik wou toch rechtvaardigheid. Daar richtte ik mij op, en toen ben ik ontwikkelingswerk gaan doen. Er was een verschuiving van mijn ideaal.’

Weg tot verandering. In de strijd voor de RMS zijn in Nederland verschillende gewelddadige acties uitgevoerd. Er waren gijzelingen en treinkapingen, waarbij ook een aantal mensen om het leven is gebracht. Onder de respondenten bevinden zich mensen die het geweld goedgekeurd hebben, en zelfs mensen die deelgenomen hebben aan een dergelijke actie, maar ook mensen die eigenlijk nooit een voorstander waren van geweld. Alle respondenten keuren nu het gebruik van geweld af, maar de redenen lopen uiteen. Een enkeling geeft aan geweld af te keuren omdat het slecht is – het is sowieso slecht vanwege ‘gezond verstand’, of het is niet goed te keuren omdat het in het geval van de RMS-strijd in Nederland niet in relatie staat tot de doelen. Maar de meeste respondenten hebben een strategische reden: geweld helpt niet. Geweld helpt niet – sterker nog, het leidt tot schade aan je eigen bevolkingsgroep.

Respondent 1: ‘Je denkt dat je alles kunt krijgen met een geweer. Nou, mooi niet. Tja, maar dan kan je wel het beest gaan spelen... maar als je dat nergens brengt... Toen zijn we gekapt. (...) In de trein toen kwam ineens het besef: al knallen we iedereen neer... het werkt niet. Kappen dus. We zijn van strategie veranderd.’

Respondent 3: ‘Nee, ik ben er nooit echt anders tegenaan gaan kijken. Of liever: ik heb dezelfde ontwikkeling doorgemaakt als de Palestijnen: geweld is een middel, en als middelen niet werken, dan moet je andere (democratische) middelen inzetten. (...) Die kanteling kwam niet op één moment. Het was ongeveer tussen ’74 en ’78. En dat was vooral ook een interne strijd met jezelf. Het moest in lijn zijn met je eigen geweten. Je vergelijkt allerlei radicale middelen in verschillende situaties: de PVP, de PLO, de RAF... Uiteindelijk voel je dan het meest voor de bevrijdingsbeweging in Afrika. Daar is geweld echt wel legitiem, er is echt sprake van uitbuiting van de bevolking. En in het begin vonden we: “Europa is het centrum van de macht, en elke actie tegen de macht draagt bij tot steun aan de onderdrukten en de bevrijdingsstrijd”. Maar je bedenkt steeds meer dat dat erg vergezocht is.’

Respondent 5: ‘Toen bedacht ik me: dat niet meer. Dat moeten we niet meer hebben. We moeten niet zo afgeslacht worden. We zijn een kleine groep, en als we meer willen dan martelaar zijn, dan moeten we ons aansluiten bij een grotere groep. De stap naar een betere wereld begint toch niet als je je slachtoffert?’

Visie op de huidige wereld. Een respondent geeft aan dat hij geweld ging afkeuren omdat hij zich realiseerde dat hij zich onderdeel van Nederland voelde. Dit argument is in wezen een verandering van zijn analyse van de huidige wereld: terwijl hij zich eerst als Molukker vijand van Nederland voelde, beseftte hij later dat hij van Nederland was gaan houden. En ook een andere respondent uit dit gevoel.

Respondent 4: ‘Pas jaren later heb ik geweld als middel afgezworen. Dat komt omdat je een deel van de Nederlandse samenleving hebt overgenomen. Je bent daarvan deel geworden. (...) Als je een deel bent van de samenleving, dan pas kan je geweld afzweren. Je wilt toch een bijdrage leveren aan de samenleving. Je hebt een plek in de samenleving, je hebt een keuze gemaakt voor deze samenleving, en dan moet je andere manieren vinden om je liefde voor je land te realiseren. (...) Ik zag toen niet alleen: geweld loont niet, maar zag ook dat geweld betekent dat er een structureel vijandige houding is tussen Molukkers en Nederlanders. En dat staat je acceptatie in de weg. En je gaat toch van dit land houden.’

Respondent 5: ‘Wij hadden geleerd dat er altijd een vijand is, maar we hebben nooit geleerd dat we ook vrienden kunnen zijn. (...) [*Waarvoor is die omslag gekomen in het kijken naar de vijand naar kijken naar vrienden?*] Dat weet ik niet. Een stukje opvoeding denk ik. In onze beweging waren we een van de weinigen met zelfkritiek. En we leerden verzoenen en vergeven.’

Bij de andere respondenten horen we dit niet. Hoewel zij wel hun toekomst zien in Nederland, bij hun kinderen, voelen zij zich in eerste instantie Moluks en spreekt er uit hun woorden weinig warmte ten aanzien van Nederland.

Ideologie bij respondenten uit linkse hoek

Gewenste toekomst. Binnen de linkse beweging liepen ideologie en subcultuur in elkaar over: de linkse radicalen probeerden door een bepaalde levensstijl de ideale wereld te creëren. Er waren globale ideeën over een ideale wereld met verregaande individuele vrijheid en expressie en er was een aversie tegen voorschriften. Maar er stond – zeker in de eerste fase van de beweging – een duidelijk politiek doel op de agenda dat voornamelijk werd nagestreefd vanwege zeer praktische redenen: het verlichten van de schrijnende woningnood door aanpak van de leegstand in de binnensteden. De rol van het politieke doel en de rol die geweld speelt bij het nastreven hiervan, bespreken we in deze alinea’s. De teleurstelling over de veranderingen ten aanzien van de subcultuur bespreken we verderop bij de affectieve factoren die zijn gerelateerd aan de beweging (in 7.2).

Anders dan bij de Molukkers zien we bij de linkse respondenten niet dat deradicalisering voortkwam uit een verandering van politieke doelen, dus van een veranderde visie op de gewenste toekomst. We zien echter wel in het geval van de kraakbeweging dat deze ‘gewenste toekomst’ in de praktijk iets dichterbij kwam doordat politieke doelen deels behaald werden. De gemeente blies grootschalige projecten die de sloop van grote aantallen oude woningen vereisten af. Veel gekraakte panden werden gelegaliseerd en hiermee kreeg een aantal krakers een legale woning. Opmerkelijk is dat de respondenten dit niet zelf naar voren brengen als een motief om afstand te nemen van de kraakbeweging. Een veranderende visie op de gewenste toekomst komt bij één respondent naar voren, wanneer hij zijn teleurstelling beschrijft die kwam met het besef dat de toekomst die hij voor ogen had niet haalbaar bleek.

Respondent 10: ‘Ik ben teleurgesteld, eigenlijk door het besef dat de realiteit wint... Ik ben lang bezig geweest met een goed doel: een brede sociale beweging. Een dagelijkse realiteit waarin je je fijn voelt, waar mensen meer voor elkaar over hebben. (...) Ik vond het echt een fantastische dag, die

Koninginnedag. Er zijn veel mensen die zelfs daaraan twijfelen. Binnen een paar maanden was het chaos. De eenheid was weg. Dat betekende teleurstelling. Het einde van een idylle.’

Een andere respondent, die ook in een latere fase van de beweging actief was – toen de beweging zich had verbreed tot meerdere onderwerpen (die veelal aan de internationale context refereren), geeft aan dat het behalen van doelen op internationaal niveau leidde tot verandering in participatie.

Respondent 11: ‘Maar toen kwam Mandela vrij en ging de scherpte uit de anti-apartheidstrijd. We wilden er niet meer mee doorgaan, met de acties.’

Weg tot verandering. Geweld bleek voor veel krakers niet de juiste weg tot verandering. Zoals ook door de Molukse respondenten veelal als argument aangedragen werd, keurde een aantal linkse respondenten geweld af vanwege strategische redenen: omdat het een afstand creëert tot de samenleving en daardoor niet effectief zou zijn.

Respondent 11: ‘Ik maakte me zorgen over de afgeslotenheid. We doen acties die niet meer zo productief zijn. Je wilt namelijk niet dat de acties zélf onderwerp van discussie zijn. Er was toen ook een enquête gehouden waaruit bleek dat twee procent van de Nederlanders ons steunde. Dat vond ik te weinig. Twintig had ik oké gevonden, want we gingen niet voor een meerderheid; we wilden juist wat uit te leggen en te overtuigen hebben. Maar twee vond ik te weinig.’

Respondent 10: ‘Het is gewoon niet te doen! Als je dan massale politie tegenover je hebt en zo. Dan is er militarisering nodig. Maar dat vind ik geen goede weg, dat is te veel burgeroorlog. Dan ben je de sociale basis kwijtgeraakt.’

Respondent 9: ‘Lucky Luyk was al niet meer grootstedelijk. Ik stond er toen ook niet meer achter. Dat dreigen met rellen (‘anders maken we de stad kapot’) dat werkte niet meer. Dus ik was het niet meer eens met die aanpak. Jongens, we lopen vast!’

Deze afstand tot de samenleving is dus strategisch onwenselijk, maar een enkeling geeft ook aan dat ze deze afstand onplezierig op zich vond.

Respondent 9: ‘Maar ik wilde niet buiten de samenleving staan. Ik vond het naar om bij de bakker te staan en antipathie te voelen. Ik wilde namelijk helemaal geen negatieve dingen.’

Naast deze ideeën over het gebruik van gewelddadige strategieën zullen we in de volgende paragraaf zien dat geweld ook een rol speelt bij een verandering van de sfeer in de beweging.

Visie op de huidige wereld. Een van de respondenten die ook in een latere fase actief was, vertelt dat de visie op de wereld veranderde, waardoor de politieke idealen in een ander daglicht kwamen te staan.

Respondent 8: ‘Tja, en in die tijd werd de wereld ook anders. Zuid-Afrika was al anders. Er was grote teleurstelling bij veel mensen die daar actief in waren. Toen de ANC aan de macht kwam... En later Mugabe ook. Hij kwam uit de linkse beweging die de macht greep, maar nu is hij een van de

gruwelijkste dictators. Dat speelt een rol. Dat maakt dat je gaat twijfelen aan sommige keuzes. Er was teleurstelling. Menselijk onvermogen. Vooral als je denkt dat je aan de goede kant staat.’

Ideologie bij respondenten uit rechtse boek

De rol van ideologie binnen extreemrechtse groeperingen verschilt. Sommigen hebben een uitgebreide visie op de wereld die hun extreemrechtse opvattingen onderbouwt, terwijl bij anderen hun standpunten slechts gebaseerd zijn op een algemene vreemdelingenhaat en een doordachte ideologie geen rol speelt. In de interviews komt een veranderde ideologie niet naar voren als een motief voor deradicalisering. De twee voormalige politici lijken in hun standpunten niet veranderd te zijn ten opzicht van de tijd dat zij actief waren in extreemrechtse partijen. Helaas bieden onze eigen gesprekken dus te weinig handvatten om verder iets te zeggen over de rol van ideologie bij radicalisering en deradicalisering. Een respondent noemt wel dat hij na zijn uittreding een andere visie heeft gekregen en vertelt dat zijn visie op buitenlanders rond zijn uittreding wel wat versoepeld is, maar hij wekt niet de indruk dat dit een motief voor uittreding was.

Respondent 14: ‘Na mijn opleiding ben ik gaan werken. En dan krijg je ook niet-Nederlandse vrienden. (...) Mijn eigen denkbeelden zijn erg veranderd sindsdien. Ik denk misschien nog tien procent zoals ik toen dacht. Voor negentig procent zijn mijn denkbeelden anders.’

De ex-hooligan is van mening dat ideologie sowieso nauwelijks een rol speelt bij extreemrechtse jongeren, noch bij hun intreding, noch bij hun uittreding.

Respondent 15: ‘Je hebt het gedachtegoed alleen onder de diehards. De grootste groep zijn meelopers. Die weten niet eens wat een hakenkruis betekent. Een groep had een hakenkruis gekalkt op de muren van een bejaardentehuis, toen vroeg ik “weten jullie wel wat dat betekent?”. Ze dachten dat het “buitenlanders weg” betekent. Ik zei “nee joh, het betekent heel wat anders”. Dan vertel ik over de fascist en de oorlog, en dat je die oudere mensen die dat hebben meegemaakt daar pijn mee doet.’

Ideologie bij respondenten uit islamitische boek

In de gevallen van islamitische deradicalisering zien we het tegenovergestelde van extreemrechts, namelijk dat de deradicalisering juist voornamelijk voortkomt uit een veranderde kijk op de – religieuze – ideologie. In alle gevallen bleven de mensen wel moslim, maar gingen ze een minder radicale koers aanhangen. De deradicalisering ging dan samen met een duidelijk andere ideologische invulling van de islam. Daarbij ging het niet expliciet om een veranderde kijk op de gewenste toekomst, maar vooral om een veranderde kijk op de weg tot verandering en op een veranderde visie op de huidige wereld. De veranderingen in ideologie kwamen voornamelijk doordat de respondenten in aanraking kwamen met andere denkbeelden (islamitisch en niet-islamitisch), die hun overtuigingskracht vooral ontleen aan de manier van argumentatie.

Respondent 18: ‘Toen ging ik een nieuwe website bezoeken: selefiepublications.com. (...) Ze zeiden: gewelddadige acties zijn niet alleen niet toegestaan, maar je komt ervoor in de hel! Grote geleerden,

bijvoorbeeld al-Albani deelden die mening. Niemand twijfelt over het onderzoek van Albani, wel over zijn methodiek. Hij zei dat we ons nu niet met politiek bezig moeten houden, want dat heeft geen zin. Er is wel een jihad, maar dat is nu nog niet goed. First things first. Begin eerst eens naar jezelf te kijken. En dan hebben we het niet over vijf jaar, maar over generaties. (...) Hij zegt: 'Ook al zouden we een sterke staat zijn, dan nog zou 11 september niet zijn toegestaan'. Dat hij dat zo goed kan onderbouwen, daarom deel ik (nog steeds) zijn mening. Alles past! De islam is helemaal niet zo gewelddadig, de islam is een van de vriendelijkste religies. De islam is niet gegroeid door geweld, maar door goed gedrag. (...) Voor mij is islam belangrijker dan politiek. Als de islam zegt dat de oorlog niet goed is, vind ik die ook niet goed.'

Weg tot verandering. Een van de experts uit onze achtergrondgesprekken vertelt dat er binnen sommige radicale groepjes een breuk ontstaat door meningsverschillen over de vraag of de jihad in Nederland is toegestaan. Sommige leden (vooral vrouwen) schrikken daarvoor terug. Ze willen/kunnen die laatste 'hobbel' niet nemen, dat gaat hen te ver. Ook een van onze respondenten vertelt over de twijfel over de jihad.

Respondent 17: 'En er was altijd de discussie: is deelnemen aan de jihad een individuele of een maatschappelijke verplichting? Er zijn daar tig uitspraken over. Sommige zeggen dat Irak de verplichting van de jihad heeft, maar die geven precies aan tot waar de kring loopt van landen rond Irak die die verplichting hebben. Daartegenover zeggen anderen dat jihad over de hele wereld verplicht is. Je gaat op zoek naar de extremen. (...) Jihad was voor mij nog altijd een vraag. Ik heb nooit op het punt gestaan om te gaan, ook al vond (en vind!) ik het daar heel onrechtvaardig. Ik wilde die weg niet kiezen omdat het ingewikkelder in elkaar zit. Ik wilde eerst de waarheid vinden.'

Een andere respondent had een strategische reden om een meer gematigde weg te volgen:

Respondent 19: '[*Dus je hebt meer een constructieve strategie gekozen in plaats van een confronterende?*] Ja, ik ben daar al vijf jaar vanaf gestapt. Ik beseft: als ik niet bereid ben daar vanaf te stappen dan krijg ik de massa niet mee.'

Visie op de huidige wereld. Het radicale gedachtegoed is bij de meeste respondenten gestoeld op orthodoxe religieuze denkbeelden, waarbij een hoofdvraag is wanneer iemand nu een goede moslim is. Dit heeft betrekking op houding en gedrag. Vanwege deze vervlechting van idealen en levenswijze scharen we deze opvattingen onder 'de visie op de huidige wereld'. In die zin verbreden we hier de visie op de huidige wereld naar een visie op de eigen leefwijze en identiteit. Bij twee respondenten werd hun deradicalisering deels ingegeven door het besef dat zij met die orthodoxie niet op de goede weg waren.

Respondent 17: 'Hij [de nieuwe Marokkaanse imam in de buurtmoskee, red.] heeft mij vaak aangesproken op mijn houding en mijn kleding. Dan zei hij: "Je denkt toch niet dat dat de islam is, die Pakistaanse en Afghaanse kleding? Dat kan toch niet?! De islam is voor iedereen". [*Maar als je radicaal bent, dan denk je toch gewoon: "hij is geen echte moslim!"?*] Ja, ik heb toen wel vaak gedacht: "Is hij wel goed bezig? Is hij geen nepmoslim?" Maar door zijn onderbouwingen geloofde ik hem.'

Een vergelijkbaar verhaal zien we bij een andere respondent. Ook zij raakte er steeds minder van overtuigd dat ze op het juiste pad was als ze delen van zichzelf moest verloochenen.

Respondent 16: 'Ik was toen op religieus gebied heel streng, ik droeg een hoofddoek en een lange jurk, en ik mocht geen muziek luisteren. Maar dan ging ik met vriendinnen naar winkels en werd er muziek gedraaid. En dat vond ik heel leuk. Ik merkte dat ik dan eigenlijk mee ging swingen. Maar dat mocht niet, en daardoor ging ik denken "Waarom mag het eigenlijk niet?". Ik ging meer delen van mijn identiteit ontdekken. Zei tegen mezelf: "Je kunt wel heel streng zijn, maar je houdt van muziek! Je houdt van dansen!" Ik wilde delen van mezelf niet ontkennen (...) In de zomer voordat ik naar de havo ging, ik was toen zestien, waren we in het dorp van mijn ouders. Er was Berbermuziek over de liefde. (...) Mijn broer zei: "Snap je nou dat Berbers niet kunnen radicaliseren?" Mannen en vrouwen zongen samen. Ik vond het niets, maar vond het toch eigenlijk wel wat. Ik dacht: "Waarom zou dit nu niet goed zijn?" Dat was de kentering, de confrontatie met mijn roots. "Kijk, hier kom ik vandaan, dit zijn gematigde moslims". Dat zorgde voor de eerste lichte twijfel. Het zorgde ervoor dat ik twee keer ging nadenken.'

Een derde respondent vertelt dat hij zich na een periode in het Midden-Oosten ging realiseren dat Nederland zijn land was, en dat hij zich beter kon richten op manieren om constructief bij te dragen aan de positie van moslims in Nederland – iets wat we ook al hoorden bij de Molukkers.

Respondent 19: 'Dat constructieve waar je het over had, dat heb ik pas sinds twee jaar. Ik ben toen even in Dubai gaan wonen (ik ging daar even werken, ik wou weg uit Nederland), maar ik was die wereld gauw beu. Na twee maanden kwam ik terug. Ik raakte daar hersendood, besepte dat dát niet mijn samenleving was. Ik vind het frustrerend om niet begrepen te worden. (...) Ik kan me nu het best inzetten voor Nederland. Dit is mijn land. Als Marokkaanse jongeren zeggen: "Ik ben Marokkaans", dan denk ik: je bent hier in Nederland geboren en getogen. Marokko is je moederland.'

En een vierde respondent werd zich er meer en meer van bewust dat er niet één waarheid bestaat.

Respondent 20: 'Maar die benadering van 'begin bij jezelf'... geleidelijk leerde je dat de islam anders is. Dat het gecompliceerder is. Maar dat is een proces van jaren. Je wordt geconfronteerd met dat je weinig weet. (...) Op die toer ontstond voor mij een proces van bewustwording. Je gaat ontdekken dat 'de waarheid' niet bestaat, maar dat er heel veel standpunten zijn. Dan relativeer je eerdere standpunten, het vereren van bepaalde acties zoals kapingen en zo.'

7.1.a Conclusies t.a.v. factoren gerelateerd aan ideologie

Deze beschrijving van factoren die zijn gerelateerd aan ideologie en dus samenhangen met een afname van normatieve betrokkenheid, is samengevat in de onderstaande tabel.

Tabel 7.1: Rol van ideologische factoren bij verschillende soorten uittreders

Uittreders	Afname normatieve betrokkenheid	Beschrijving
Moluks	+++	Ideologie vormt de belangrijkste reden van deradicalisering van Molukkers. De ideologie faalde op verschillende onderdelen. Voor drie respondenten was het de gewenste toekomst die niet haalbaar bleek. Verschillende personen wijzen geweld af(de weg). Deze houding heeft vooral een strategische achtergrond. En een respondent wijst geweld af omdat hij tot de conclusie is gekomen dat het niet legitiem is (binnen de context van dit conflict in Nederland – dit is geen afwijzing van geweld per se). Bij de laatste respondent komt dit vooral door een verandering van zijn visie op de huidige situatie: hij heeft zich gerealiseerd dat hij onderdeel van Nederland is en geen structurele vijandschap tussen Nederlanders en Molukkers wil.
Links	++	Bij een aantal respondenten heeft de uittreding te maken met een crisis in hun normatieve betrokkenheid. Dit is bij de meesten een gevolg van een crisis in hun affectieve betrokkenheid, doordat de ideologie van een betere en machtsvrije wereld sterk vervlochten was met de subcultuur van de beweging. Een aantal raakte teleurgesteld in wat er te bereiken viel. Bijna alle respondenten benadrukken dat geweld geen goed middel is om de gewenste toekomst dichterbij te brengen.
Rechts	O	Ideologie lijkt bij de uittreders van extreemrechts geen rol te spelen. Ze lijken niet echt van gedachten te zijn veranderd, of dit lijkt eerder gevolg dan oorzaak te zijn geweest van hun uittrede.
Islamitisch	+++	Ideologie is de belangrijkste reden van deradicalisering bij de islamitische respondenten. Daarbij zien we verschillende processen. Een respondent is minder radicaal geworden doordat hij zich realiseerde in Nederland te horen. Twee anderen waren zeer orthodox, maar zijn gematigder geworden toen zij tot de conclusie kwamen dat die orthodoxie niet goed bij hen paste en dus niet de goede weg was. Voor de een speelde vooral de confrontatie met de eigen smaak en behoeftes daarbij een grote rol, voor de ander de onderbouwingen van anderen. Een vierde respondent is wel erg orthodox gebleven, maar de salafistische stroming die hij overtuigend vond, staat een geweldloze strategie voor. En de laatste respondent realiseerde zich dat er niet één waarheid bestaat, maar meerdere.

Een belangrijke overeenkomst tussen bijna alle individuen uit de Molukse, linkse en islamitische hoek is dat op een bepaald moment het middel van geweld (de weg tot verandering) wordt afgewezen. Deze afwijzing van geweld is uiteraard van zeer groot belang voor het proces van deradicalisering, maar staat bijna nooit op zichzelf: meestal

hangt het samen met een veranderde visie op de huidige wereld, met een veranderde visie op de gewenste toekomst, of met een veranderde visie op de beweging. Voor de Molukkers speelde vooral een veranderende visie op de gewenste toekomst een grote rol: zij hadden een concreet politiek doel dat zij wilden bereiken, maar toen zij na meerdere gewelddadige acties tot de conclusie kwamen dat het doel niet haalbaar bleek, viel de motivatie voor radicale actie weg. Voor de linkse respondenten hing de afwijzing van geweld veel meer samen met organisatorische redenen: het geweld leidde tot een afstand tot de samenleving en tot machtsstrijd en verloedering binnen de beweging (zie ook 7.2). Ook bij de islamitische respondenten zijn de achterliggende redenen voor de afwijzing van geweld allemaal van ideologische aard. Een belangrijke reden is het inzicht dat hun geloof niet gewelddadig is. Een andere reden is een verandering in de visie op de huidige wereld. Daarbij draait het enerzijds om een verandering van de visie op de eigen leefwijze en identiteit: de respondenten realiseerden zich dat een orthodoxe leefwijze niet goed bij hen paste, en dat de eigen waarheid niet de enige waarheid was. Anderzijds was er het besef bij Nederland te horen: 'Nederland is mijn land'. We hebben gezien dat dit besef ook bij sommige Molukse respondenten een rol speelde bij de afwijzing van geweld.

Respondenten uit rechtse hoek noemen geen van alle een veranderde visie op geweld - of globaler: een veranderde visie op de weg tot verandering - als een factor bij hun uittreding. Dit zou ermee kunnen samenhangen dat de meerderheid van de respondenten in een niet-gewelddadige hoek van de extreemrechtse beweging actief was.

7.2 Factoren gerelateerd aan de beweging

Een andere categorie factoren die maakt dat mensen uittreden uit een radicale groep, houdt verband met de beweging zelf (affectieve factoren). Mensen zijn lid omdat de groep hun iets brengt waar ze behoefte aan hebben. Wanneer de groep niet langer voldoet aan hun wensen (hetzij omdat de groep verandert, hetzij omdat de wensen veranderen) dan kan men overwegen uit de groep te treden. Bij de vier casussen zien we dat bewegingsfactoren een verschillende rol spelen.

Bewegingsfactoren bij respondenten uit Molukse hoek

Er wordt door de respondenten niet gesproken van een Molukse 'beweging'. Aanvankelijk had de hele Molukse gemeenschap hetzelfde streven en hoewel niet iedereen koos voor de confronterende, gewelddadige koers, werden de actievoerders toch niet afgevallen. Er waren twee Molukse leiders met een verschillende politieke oriëntatie, maar jongeren organiseerden zich niet langs deze twee lijnen en probeerden de onenigheid tussen de twee politieke stromingen te overbruggen. Jongeren uit verschillende steden hadden contact met elkaar en zochten elkaar regelmatig op. Maar de acties werden georganiseerd vanuit losse cellen verspreid over heel Nederland. De losse cellen hadden onderling wel contact, maar dit was niet heel hecht. Ook waren er verschillende afzonderlijke linkse (studenten-) groepen. Deze losse structuur maakte dat het actievoeren niet afhankelijk was van individuele leiders. De organisatie heeft dan ook geen hoofdrol, maar wel een bijrol gespeeld bij de deradicalisering van deze respondenten. Er komt in de meeste gesprekken namelijk wel frustratie naar voren over de aanpak van de leiders.

Respondent 5: 'Ik zag steeds meer hoe de leiding was. Er is namelijk een verschil tussen contact hebben met verzetsgroepen, zoals de leiding had, en met de gewone mensen die zich afvragen: "wat wil ik met mijn bestaan?" En daar was totaal geen beeld van! Wat weet je daarvan als je alleen maar leeft om je eigen leven te hebben? (...) Maar er waren kansen – die door militair tromgeroffel en door politieke leiders om zeep geholpen zijn.'

Respondent 1: 'Onze leiders waren slecht en zwak. Terwijl wij met onze acties bezig waren, vielen zij ons af en gingen ze onderhandelen. Ze hebben zich laten afkopen. En uiteindelijk hebben ze onze acties gebruikt voor sociaal maatschappelijke doelen. Ze betitelden onze strijd als een sociaal maatschappelijke strijd. Dat was het niet! Dat waren we echt spuugzat!! Het gaat niet over weelde, en ze hadden niet van ons moeten profiteren. Ze hadden dit los moeten koppelen van ons.'

Bewegingsfactoren bij respondenten uit linkse boek

Een veranderde sfeer binnen de kraakbeweging wordt in veel van de gesprekken met de linkse respondenten genoemd als een van de hoofdmotivaties om uit de beweging te stappen. In plaats van de organische spontane beweging, zonder formele leiding en zonder voorschriften, werd de beweging meer rigide. Macht ging een rol spelen, er ontstonden zelfbenoemde leiders die uit naam van de beweging gingen spreken en het geweld 'sloeg naar binnen' – iets wat een sterk effect had op de sfeer. Deze verandering in organisatie en subcultuur contrasteerde sterk met hetgeen de meeste personen in de kraakbeweging zochten (dus met hun idealen en 'ideologie') en stelde veel respondenten teleur.

Respondent 7: 'De sfeer veranderde in de beweging: geweld, egoïsme, drugs. Dat paste niet in mijn ideale wereldbeeld. (...) En politiek gezien werd het binnen de beweging steeds vervelender. Het sociaal netwerk was leuk, met veel feesten en zo. We hadden een gedeeld wereldbeeld en voerden acties uit. Maar dit veranderde door de geweldsdiscussie. Geweld is niet goed voor je koppie. Het werkt namelijk. Je krijgt daarmee je zin – in ieder geval op korte termijn. (...) Op een gegeven moment wordt ook geweld gehanteerd binnen de beweging. Bijvoorbeeld bij discussies over bezit. Om de baas te zijn. Aanvankelijk gebruik je geweld alleen naar buiten toe, met rationele overwegingen. Bijvoorbeeld als een knokploeg vuurwapens meeneemt. Maar naarmate geweld functioneler en rationeler wordt, gaat het ook in relaties een rol spelen. Het is een probaat middel gebleken. Maar dat is destructief. Steeds meer mensen die het daar niet mee eens zijn haken af, en dan wordt het steeds harder en harder. In '84 werd dat steeds zichtbaarder – dat zie je ook aan de RARA-aanslagen in die tijd. En dat is een weg die ik als persoon, maar ook voor de beweging niet zag zitten. Ik had nog een carrière voor ogen... (...) Het is ook een generatieding. Vroeger of later gaan machtsdingen een rol spelen: iemand heeft geld nodig, iemand heeft ergens geen zin in, iemand jat, mensen laten zich uitkopen en worden gezien als verraders...'

Respondent 9: 'Zoals de Staatsliedenbuurt steeds meer met het vingertje ging wijzen. Dat zorgde voor benauwdheid. Toen kregen we ook die martelpraktijken. [*Toen bij de herkraak van de Grootte Keyser?*] Ja, dat heeft allemaal geleid tot het uiteenvallen van de kraakbeweging. (...) Op een gegeven moment gaf de Staatsliedenbuurt een stadsalarm. Er werd een jongen ontruimd die in onderhuur zat en die zijn huur niet had betaald. En de Staatsliedenbuurt ging de ontruiming verhinderen... Daar

stonden ze dan met hun helmen en knuppels... Ze waren totaál doorgeslagen! Je reinste fascisme! Daar wilde ik niet meer bijhoren.'

Respondent 8: 'Dat normatieve, dat kan niet. Toen ben ik weggegaan.'

Maar ook de samenstelling van de beweging veranderde zodanig dat mensen zich er niet meer in herkenden.

Respondent 6: 'Toen met het overlijden van Hans Kok in '85 was ik al over mijn hoogtepunt heen. Het was een heel andere krakerscene. Ik was geen punker. Ik zat toen al vijf jaar in de kraakbeweging, en daar was inmiddels plaatsgemaakt voor andere generaties.'

Respondent 7: 'De beweging werd steeds marginaler, kreeg steeds minder invloed. Er kwamen ook steeds meer verslaafden. Rond 1980 was er een soort blijmoedig activisme. Er waren duizenden activisten. Allemaal van mijn leeftijd. We wilden invloed. En dat lukte ook. Maar deze mensen vertrokken uit de beweging. Er kwamen criminelen. Heroïnehandelaren.'

En op een gegeven moment was de beweging zo veranderd dat ze niet meer haar doelen op een goede manier kon nastreven. Twee respondenten vertellen teleurgesteld te zijn in wat er met de beweging voor elkaar te krijgen was.

Respondent 10: 'Toen bij de Groote Keyser was ik een van de enigen die enorm teleurgesteld waren over de beslissing van Polak. (...) Ik was teleurgesteld. De beweging ging ten onder aan haar eigen succes. Ik houd ermee op. Ik was wel nog bij de scene betrokken, maar ik ben toen (...) gaan studeren. (...) Ik ben teleurgesteld dat een beweging zo sterk blijkt als de zwakste schakel. Een niet-hiërarchische beweging is niet te sturen. Er is diversiteit, dus er is geen autoriteit. Dat maakt een beweging zo zwak als de zwakste schakel. Het is gewoon niet te doen!'

Respondent 7: 'De beweging werd steeds marginaler, kreeg steeds minder invloed. (...) En het spelletje was uit op een gegeven moment. De beweging was gemarginaliseerd. Ik wou meer betekenen en wou deel uitmaken van iets groters.'

Bij een van de respondenten heeft ook het gevoel meegespeeld dat zijn activiteiten zijn misbruikt voor zaken waar hij niet achter stond.

Respondent 7: 'Ik ben ook misbruikt in mijn rol. Ik heb dingen geleverd aan groepen die gebruikt zijn voor (terroristische) activiteiten waar ik het niet mee eens was. In het buitenland. Zeker mensen uit het Midden-Oosten. Tussen '86 en '89 kwamen er steeds meer harde jongens. Ik heb mijn beslissing genomen. Mijn dingen zijn misbruikt voor acties zoals moord en doodslag. Daar ben ik tegen. Dat gaat tegen mijn geweten in.'

Bewegingsfactoren bij respondenten uit rechtse hoek

Ook bij de respondenten uit extreemrechtse hoek speelt teleurstelling in de organisatie een belangrijke rol bij uittreding. Daarbij gaat het om een gebrek aan loyaliteit binnen de organisatie, om teleurstelling in de leiding en om het besef dat de beweging weinig voet aan de grond krijgt in Nederland.

Respondent 14: 'Ik heb een half jaar voor de partij gewerkt. Ik heb zelfs eigen geld in de partij gestoken! Op een gegeven moment kreeg ik nog [honderden euro's, red.] van ze. Maar dat kreeg ik niet terug – door hun slechte financiële situatie. En toen heb ik aangegeven: ik wil niets meer met jullie te maken hebben. Ik heb ze het geld pas kwijtgescholden toen ze mij uit alle bestanden verwijderd hadden. Dat was een jaar later. (...) Ik ben erg actief geweest bij de partij. Een partij in opkomst. Vanwege bepaalde types is dat niets geworden (...) Wellicht... als de partij wel toekomst had, als ik lid was geworden van de PvdA of de CDA, dat ik er misschien wel was in gebleven, of dat ik het dan wat langer had volgehouden.'

Respondent 13: '[Hij, red.] en ik hebben wel bij elkaar uitgehuld. Ik had zo graag een echte leidersfiguur willen hebben, met of zonder snor! Ik heb mezelf altijd als een tweede man gezien. Maar misschien ziet iedereen dat wel – iedereen wacht op een echte leider. Misschien wachtte Fortuyn ook wel heel lang op de eerste man voordat hij het zelf maar ging doen.'

Ook voor de jongen uit het interview in *Alert!* speelde het gebrek aan steun en loyaliteit vanuit de beweging een rol bij zijn uittreding.

Uit gepubliceerd interview: 'En ik merkte dat er weinig steun te krijgen viel vanuit dat groepje waar ik mee omging. Om me dan in te zetten en ze laten je vervolgens barsten, dat schoot ook niet op. Oja, en de boetes moest je ook zelf betalen. Toen ik bijvoorbeeld voor de eerste keer ging folderen dacht ik, nou ja, het is een legale partij, zitten in de gemeenteraad, dus dat zit wel goed. Maar dan wordt je dus opgepakt en krijg je een boete en de partijtop die je dan vervolgens daarop aanspreekt doet daar heel nonchalant over. Geen medeleven. Dan geloof je er ook niet meer in. Als een partij staat voor wat ze uitdelen en er dan zo over doen...'

Voor een van de oud-politici hield zijn actieve periode in de politiek feitelijk op toen hij zijn zetel in de gemeenteraad verloor. De ander stapte uit de politiek toen zijn partij door interne ruzies ten onder ging (en hem ontslag boven het hoofd hing – zie volgende paragraaf).

Respondent 13: 'Het interesseerde me geen zak hoe mensen me noemden. Maar het was de combinatie: de partij is kapot (met al die ruzies, we kwamen in de media, we verloren in de peilingen) en de school zei: je moet kiezen.'

Beide respondenten staan ambigu tegenover hernieuwde politieke activiteiten. Zij benadrukken de zwakte van de beweging en van huidige leiders, maar blijken allebei nog wel eens een poging te hebben gewaagd opnieuw aansluiting te vinden. Dat is niet gelukt.

Respondent 12: 'Ik ben qua politiek eigenlijk werkeloos. Ik zou mijn energie wel kwijt willen; mijn ideeën zijn nog hetzelfde. Maar Wilders is arrogant. Als je hem belt, krijg je de voicemail. En als je die inspreekt, wordt je niet meer teruggebeld, dan lig je eruit. (...) Ze [andere leiders van extreemrechtse groepen, red.] zagen mij ook niet zitten, want ik zat teveel in de scorende, gevestigde politiek. Maar zij hebben nooit iets bereikt, nooit gewerkt, nooit iets gepresteerd. Daar zit ik me wild aan te ergeren. (...) Ik ben onlangs nog gevraagd door een clubje (...) . Maar je moet kader hebben, een topkader, want ik red het niet in mijn eentje. Ik had wel drie mensen bij elkaar die meededen.'

Maar toen ze zagen dat het een hele klus zou worden, zag je ze niet meer. Het was gebakken lucht.'

Respondent 13: '[*Wat vindt u van Wilders?*]' 'Ik heb hem wel eens gemaïld, maar hij heeft niet teruggemaïld.'

Bewegingsfactoren bij respondenten uit islamitische boek

In het geval van de respondenten met een radicale islamitische achtergrond is onze selectie helaas ontoereikend om iets te kunnen zeggen over de rol van een beweging. De respondenten waren geen onderdeel van een georganiseerde of sterk samenhangende groep of beweging. En er worden dan ook in de gesprekken geen motieven voor uittreding genoemd die betrekking hebben op de beweging, groep of organisatie.

Wel vertelt een expert uit een van onze achtergrondgesprekken het een en ander over de rol die de radicale groep kan hebben bij uittreding. Zij stelt dat uittreding vaak triviale redenen heeft als een interne ruzie of een scheiding: iemand wordt verketterd en de groep uitgezet. Intern vinden ideologische discussies plaats, waarbij er ook meningsverschillen zijn. Het zoeken naar bewijzen voor de verschillende stellingen is een soort sport waar de groepsleden veel tijd aan kwijt zijn. Maar een groep kan op een gegeven moment ook zo extreem zijn dat een lid om een triviale reden kan worden verketterd, zoals het dragen van een verkeerd merk schoenen. Deradicalisering kan ook het gevolg zijn van teleurstelling over de subcultuur van een groepje. Vaak vinden de jongeren zo'n radicale groep er van buitenaf heel spannend uitzien. Het geeft status om daarbij te horen, maar in de praktijk valt het soms tegen.

Een andere bron waaruit blijkt dat bewegingsfactoren een rol kunnen spelen bij de uittreding van islamitische radicalen, is de biografie van Ed Husain, *The Islamist* (2007). Teleurstelling in de steun en rechtlijnigheid van de leiding van de organisatie Hizb ut-Tahrir in Engeland speelt een grote rol bij zijn uittreding. Dit speelt wanneer een medeactivist een andere moslim doodsteekt, en hoewel Husain hiervan ondersteboven is, vindt hij dat de leiding achter de dader moet staan. In plaats daarvan distantieert de leider Omar Bakri zich van de gebeurtenis, met de bewering dat de Hizb een geweldloze partij is. Husain vindt dit hypocriet en spreekt over Omar Bakri's *deceit* (bedrog) (p. 155). Hij noemt dit als een directe aanleiding om uit te treden. Al eerder speelde deze teleurstelling wanneer Husain bij een leider zeer geraakt en verontwaardigd verhaal doet van het feit dat hij en zijn medeactiviteiten van de Hizb door moslimbroeders gewelddadig uit de moskee verwijderd zijn. Zijn reactie vormde aanleiding tot Husains eerste twijfels:

Ed Husain: 'Farid's response on hearing what had happened stunned me: "you must change public opinion in the area. That is the only way to control the mosque." There were no words of comfort (...) Farid's impersonal, indifferent response shook me. How could he? When Farid had been expelled from university campus, we had stood by him. (...) And yet, when we were down, he did not care.' (p.128)

7.2.a Conclusies t.a.v. factoren gerelateerd aan de beweging

Deze beschrijving van individuele factoren die zijn gerelateerd aan de groep, organisatie of beweging en dus samenhangen met een afname van de affectieve betrokkenheid, is samengevat in de onderstaande tabel.

Tabel 7.2: Rol van bewegingsfactoren bij verschillende soorten uittredders

Uittredders	Afname affectieve betrokkenheid	Beschrijving
Moluks	+	Teleurstelling in de beweging speelt een bijrol bij deradicalisering van radicale Molukkers. Men verwijst naar de zwakke leiders, die acties hebben gebruikt voor de eigen doelen en de strijd zelfs hebben gebruikt voor persoonlijk gewin.
Links	+++	Bij de krakers speelt de beweging de grootste rol bij uittredding. Er sloop 'verrotheid' in de beweging. De respondenten geven daarvoor twee verklaringen: (1) het geweld. Dit was aanvankelijk een reactie op het overheidsoptreden maar werd steeds meer een externe strategie, en het geweld sloeg uiteindelijk naar binnen. (2) Een steeds explicietere machtsstrijd, deels als gevolg van het geweld. Door vervlechting van de subcultuur met de ideologie leidde de teleurstelling over de dynamiek binnen de beweging bij sommigen ook tot twijfels over hun idealen en tot een crisis in hun <i>normatieve</i> betrokkenheid.
Rechts	+++	Teleurstelling in de organisatie speelt een belangrijke rol bij uittredding bij extreemrechts. Daarbij gaat het om een gebrek aan loyaliteit binnen de organisatie, om teleurstelling in de leiding en om het besef dat de beweging weinig voet aan de grond krijgt in Nederland.
Islamitisch	+	Het is moeilijk iets te zeggen over de organisatiefactoren bij deradicalisering van onze islamitische respondenten, daar degenen die wij gesproken hebben geen lid van een groep of organisatie waren. Uit andere bronnen blijkt dat verkettering binnen de beweging of teleurstellingen over de praktijk binnen een groep een rol kunnen spelen bij uittredding.

Zowel de respondenten uit linkse hoek als uit rechtse hoek geven aan dat bewegingsfactoren een belangrijke rol speelden bij hun uittredding. Voor de linkse respondenten ging het daarbij om de verharding en de verloedering binnen de beweging. Het ideaal was altijd een vrijplaats geweest waar iedereen evenveel te zeggen heeft, maar langzaam kwamen er steeds meer meningsverschillen over de te voeren strategie en de gewenste toekomst, en verschillende groepjes probeerden de zeggenschap daarvoor naar zich toe te trekken. De linkse respondenten beschrijven een sterke, inspirerende beweging met een grote aantrekkingskracht, die langzaam veranderde tot een 'zooitje ongeregeld' waarin geweld en drugs een steeds belangrijker plaats kregen. Voor de rechtse respondenten gaat

het meer om teleurstelling in de slagkracht en mogelijkheden van de beweging. Zij zien extreemrechts als een beweging met grote potentie die nooit tot wasdom komt. Dat heeft enerzijds te maken met de weinig capabele mensen die op de beweging afkomen, en anderzijds met de druk en buitensluiting van de buitenwereld. Bij respondenten uit Molukse hoek spelen affectieve factoren een veel minder grote rol. Dit zou kunnen samenhangen met het feit dat de Molukse ‘beweging’ samenviel met de Molukse gemeenschap in zijn geheel. Omdat de activisten op vele manieren – en niet alleen via hun radicalisme – met de gemeenschap verbonden waren, leidden affectieve overwegingen niet zo snel tot uittreding; een afwijzing van de beweging viel dan immers samen met een afwijzing van de gemeenschap. Dat de enige kritiek die duidelijk naar voren komt op dit vlak gericht was op de leiders en niet op de groep, bevestigt dit idee: leiders zijn immers vervangbaar, maar de gemeenschap niet.

De respondenten uit islamitische hoek noemen geen van alle bewegingsfactoren als reden tot deradicalisering. Dit heeft ermee te maken dat geen van hen zich als deel van een groep heeft ervaren. Dit betekent niet dat er bij radicale moslims geen sprake is van een beweging, maar dat wij daar niet veel empirisch inzicht in hebben. Uit onze secundaire gesprekken met experts en uit de biografie van Ed Husain komt naar voren dat bewegingsfactoren wel degelijk een rol kunnen spelen bij uittreding. Het kan dan gaan om teleurstelling in de leiders, om teleurstelling in wat het feitelijk betekent om bij zo’n groep te horen, of om onderlinge ruzie en verdeeldheid.

7.3 Factoren gerelateerd aan praktische leefomstandigheden

Dat praktische persoonlijke leefomstandigheden (continuerende factoren) een motief vormen voor uittreding en voor het terugschroeven van activisme, zien bij alle vier de casussen.

Praktische leefomstandigheden bij respondenten uit Molukse hoek

Een van de Molukse respondenten zette alle radicale activiteiten stop toen hij tijdens zijn studententijd trouwde en een dochter kreeg waarvoor hij verantwoordelijkheid voelde. Ook benadrukt hij hoe belangrijk de maatschappelijke mogelijkheden en kansen voor hem daarbij zijn geweest.

Respondent 4: ‘Maar bij mij was het maatschappelijk perspectief wel belangrijk. Ik werd in deze samenleving ook gezien als een succesvolle Molukker. (...) Het gaat erom dat je de kansen benut. Dus ook in je persoonlijke ontwikkeling moet je weer kansen hebben. En ook geluk hebben, zoals zo’n baan (...).’

Dat het activistische leven erg intensief was en niet oneindig lang op te brengen was, blijkt uit het volgende citaat van een andere respondent:

Respondent 2: ‘Toen ik begon had ik een ontzettend grote drive. Je levert alles in, je hebt geen privé-leven. En zelfs in mijn werk kwam het terug. Ik deed thuisbezoeken bij Molukkers, en daar speelden dezelfde thema’s een rol. [Waarom ben je gestopt?] Ik deed in die tijd niets anders. Je stopte er zó veel

in! 's Nachts discussieerden we, en in de weekenden gingen we vergaderen. En ik werkte dus ook. (...) En misschien waren we ook wel politiek moe. We waren moe om verder aan de RMS te doen.'

Ook de tijd vormt een factor op zich. Een van de respondenten heeft jaren kunnen nadenken terwijl hij in de gevangenis zat, en een ander geeft aan in de loop van de tijd ouder en wijzer te zijn geworden.

Praktische leefomstandigheden bij respondenten uit linkse hoek

Een aantal van de linkse respondenten noemt motieven waaruit blijkt dat ze afstand namen van het activistische leven omdat ze hun eigen leven weer op wilden pakken. Ze waren het intensieve leven zat. Ze wilden geld verdienen en aan een carrière beginnen, al dan niet omdat ze verantwoordelijk waren voor een kind.

Respondent 9: 'Op een gegeven moment had ik genoeg van het gemeengoed. Ik wilde verder. Ik wilde een huis om in te wonen. Ik had genoeg ingeleverd. In '81 was het grootstedelijke voorbij. Ik had zoveel ingeleverd. Ik wilde ook wel weer eens een vriendje. (...) En toen kwam ik dus [in een ander huis, red.]. Dat was een omkeer... Je hebt geen leven. Je idealen zijn ver weg. Dan ga je nadenken. Ik wilde mijn eigen geld gaan verdienen.'

Respondent 8: 'Het werd anders toen mijn dochter naar (...) school ging (...) Toen werd het anders. Ik heb zelfs een tijdje een echte baan gehad. Toen kwam ik er ook achter dat dat niets voor mij is! Dat was om de financiën op orde te krijgen.'

Bij een ander werd zijn leven geleidelijk in beslag genomen door andere interesses. 'Er gingen langzaam andere dingen prevaleren.' Hij zocht intellectuele uitdaging en ging zich meer en meer verdiepen in zijn studie. Weer een ander zag dat de kraakbeweging hem geen mogelijkheden meer bood om zijn leven nuttig in te vullen en effect te hebben.

Respondent 7: 'Mijn beslissing voor een carrière werd ook ingegeven doordat ik naar anderen keek. Hoe richten zij, oud-krakers, hun leven in? Wat bereiken zij? De meesten bleven echt marginaal. Ik wilde zélf impact hebben. Ik wou me blijven inzetten voor de rechtsstaat, voor eerlijkheid en openheid. Het was een rationele keuze. Ik wilde geen geweld, maar wilde wel effectief zijn. Dit wilde ik bereiken, invloed hebben. (...) Tja, en als je dan die mensen zag, die waren maar gewoon een beetje aan het aanklooien, aan het fröbelen met hun uitkering. Niet echt inspirerend.'

Praktische leefomstandigheden bij respondenten uit rechtse hoek

Ook bij de voormalig extreemrechtse respondenten komen factoren terug die te maken hebben met de wens om een rustig leven te gaan leiden. Uit het beeld dat zij schetsen van het leven ten tijde van hun extreemrechtse activiteiten komt naar voren dat extreemrechtse betrokkenheid grote consequenties heeft. Het leven wordt je haast onmogelijk gemaakt door de buitensluiting en stigmatiserende mechanismen door de rest van de samenleving. Bij de respondenten was sprake van vandalisme, bedreigingen en dreiging van ontslag. Ook speelden veroordelingen een rol en lopende rechtszaken. Dit alles gold zelfs voor diegenen

die actief waren in een democratische politieke partij. Deels namen (en nemen) ze dit voor lief en accepteren de situatie.

Respondent 12: ‘Toen stond er weer een enorme groep van die gasten voor mijn deur en was alles onder gekladderd. Hadden ze mijn naam en adres op de straat gekalkt. Het gaf een hoop spanning, het waren altijd de bekende hanenkammen, links-activisten. (...) Ons soort clubs worden kort gehouden en gestigmatiseerd. Het was wel erg jammer, ik werd ook buitengesloten bij de raadscommissies. (...) Je krijgt ook bonje met iedereen, met familie, met vrienden. Je wordt kapot gemaakt. Ik ben ook mijn huis uitgezet. (...) [U zei dat u ruzie had met uw familie. Hoe is dat nu?] Als de hetze zo lang duurt (twintig jaar) dan denk je op een gegeven moment: verrek maar! Ik kom bij bijna niemand meer over de vloer.’

Respondent 13: ‘Ik had thuis weinig last van antifascistische acties (...). Maar dan stonden ze voor de school [waar ik werkte, red.], bijvoorbeeld op open dagen, soms met borden; je ziet ook dat in die tijd het leerlingenaantal wel terugloopt. (...) Er zijn een aantal leraren flink tegen me, maar dat laat me helemaal koud. Tja, dat is mijn natuur. Het klinkt misschien hard, maar die leraren doen me helemaal niks. Maar ik was ook nooit geïsoleerd, zat nooit alleen. Want er waren ook rechtse leraren.’

Maar toch vormen deze factoren voor sommigen ook een duidelijke reden om te stoppen met extreemrechtse activiteiten.

Respondent 13: ‘Op school was de zaak ook helemaal uit de hand gelopen. Vaak werden de muren besmeurd. Ik hoorde van andere leraren “Ze willen jou eruit werken”. Ik wist dat ik nergens anders aan de bak kon komen. Het interesseerde me geen zak hoe mensen me noemden. Maar het was de combinatie: de partij is kapot (met al die ruzies, we kwamen in de media, we verloren in de peilingen) en de school zei: je moet kiezen. Ik mocht van hen wel gewoon lid blijven maar moest al mijn functies neerleggen, anders werd ik binnen een week ontslagen. (...) Het was die combinatie. “Als ik zo doorga, word ik nog ontslagen ook.” Ik (...) hield van mijn vak en van het leraarschap. En ik wilde niet buiten mijn schuld een social outcast worden. (...) Toen ik ben gestopt, heb ik wel in mijn bed liggen huilen. Dat was voor het eerst sinds mijn prille jeugd. (...) Ik heb jarenlang rechtszaken gehad. (...) Dat speelde ook wel mee. Ik heb zo'n enorme hekel aan rechtzaken. Ik had ook zoiets van: “Waarom sta ik hier?” Als ik was veroordeeld, was ik ontslagen. En dat bleef al die jaren maar boven me hangen.’

Respondent 14: ‘Ik ben ontslagen toen mijn werkgever lucht kreeg van mijn extreemrechtse activiteiten. Dat was via internet. Alles is via internet nog zo lang te zien, zelfs foto's. Dat is jammer. Ik heb veel moeite moeten doen om alles van internet af te krijgen.’

En de jongen uit het gepubliceerde interview werd de herhaaldelijke bezoeken van de politie op een gegeven moment zat.

Uit gepubliceerd interview: ‘Ten eerste bracht het enkel ellende; politie kwam steeds aan de deur om dagvaardingen te brengen, ik werd veroordeeld en het ging thuis niet meer zo lekker allemaal. (...) Toen de politie steeds vaker aan de deur kwam, bijna wekelijks, begon het haar [zijn moeder, red.] te vervelen.’

Ook de ex-hooligan noemt overwegend praktische redenen voor zijn keuze om uit de scene te stappen. Die hangen vooral samen met zijn steeds verdergaande drugsgebruik.

Respondent 15: 'Ik werd opgepakt toen mijn vriendin zeven maanden zwanger was. We werden van ons bed gelicht en ons hele huis werd overhoop gehaald. (...) En daarbij de drugs; ik gebruikte cocaïne en ging steeds gekker doen. Door het hooliganisme kwam ik in het criminele circuit terecht. Op een gegeven moment gaat de spiraal niet meer omhoog maar omlaag. En mijn dochter en mijn familie... Ik moest me steeds bewijzen, bewijzen, bewijzen. En daarvoor had ik steeds meer drugs nodig. Ja, want als ik nuchter was, werd ik onzeker. En ik verloor de relatie met mijn dochter, ging mijn handen laten wapperen naar mijn vriendin thuis, en met mijn werk ging het mis. Er is geen school en geen werk. Dan zie je geen positieve dingen meer. Op een gegeven moment dacht ik "het kan zo niet langer".'

Praktische leefomstandigheden bij respondenten uit islamitische boek

Bij de moslims die we gesproken hebben komt hier en daar ook het thema van de praktische leefomstandigheden naar voren. Verantwoordelijkheden ten aanzien van een echtgenote en het krijgen van een kind vormen redenen om te deradicaliseren of om niet verder te radicaliseren. Ook zien we dat de wens om iets van je leven te maken een rol speelt. Het vormt een motief voor deradicalisering en ook voor niet het verder radicaliseren. In een geval raakte de respondent geïnspireerd door het voorbeeld van anderen.

Respondent 17: 'Maar ik kwam toen ook in contact met andere jongens. Zij waren ook actief met de religie bezig, maar ze waren ook hoogopgeleid. Ik keek tegen hen op; zat ik daar met mijn onafgemaakte mavo. Ik hielp wel eens ouderen en andere mensen, en toen zeiden ze: "Hé, ga daar iets mee doen!">'

Respondent 16: 'Ik dacht: "Fuck the world, ik ga daarheen! Ik ga meestrijden!" Maar ik zou het niet hebben gedaan hoor, daarvoor houd ik teveel van het leven. En mijn omgeving reageerde daarop ook heel nuchter. Mijn moeder zei: "Ga jij maar eerst lekker een diploma halen".'

Een van de experts bevestigt dat stigmatisering een reden kan vormen voor deradicalisering, doordat mensen die radicaliseren en zich aansluiten bij een radicaal groepje door de buitenwereld een negatief stempel opgedrukt krijgen '...en dat valt niet mee'. Tenslotte beschrijft een respondent dat op het moment dat hij ging werken veel veranderde.

Respondent 20: 'Je gaat werken en dan gaan er heel andere werelden voor je open. Je leeft in een andere realiteit. Ik was nog wel hyperreligieus, maar niet meer zo bezig met grote verhalen. Je verlegt je aandacht – je wilt gewoon je brood gaan verdienen. Het gaat om tijd en kennis.'

7.3.a Conclusies t.a.v. factoren gerelateerd aan praktische leefomstandigheden

Deze beschrijving van factoren die zijn gerelateerd aan de praktische aspecten van iemands leven en die samenhangen met een afname van continuerende betrokkenheid, is samengevat in de onderstaande tabel.

Tabel 7.3: Rol van praktische leefomstandigheden bij verschillende soorten uittredders

Uittredders	Afname continuerende betrokkenheid	Beschrijving
Moluks	++	Praktische omstandigheden spelen bij de Molukkers een niet onbelangrijke rol. Een aantal respondenten geeft aan dat zij een rustiger leven wilden gaan leiden, de verantwoordelijkheid voor een kind kregen, in de loop van de tijd ouder en wijzer werden.
Links	++	Praktische omstandigheden spelen een belangrijke bijrol bij de uittredding van de krakers. Drie respondenten geven aan dat zij op een gegeven moment genoeg hadden van het leven binnen de beweging, en de behoefte hadden om een eigen leven op te bouwen. De andere drie respondenten trokken zich ook op een gegeven moment terug of zochten een baan, maar zij beschrijven deze persoonlijke ontwikkeling meer als een gevolg van het uiteenvallen van de beweging: 'de beweging was op'.
Rechts	+++	Praktische omstandigheden spelen een belangrijke rol bij uittredding van extreemrechtse activisten. Deze hebben bij alle respondenten te maken met de stigmatisering van de buitenwereld en de radicale antifascistische acties.
Islamitisch	++	Praktische omstandigheden spelen ook een rol bij de islamitische activisten. Verantwoordelijkheden voor vrouw en kind spelen een rol bij deradicalisering, evenals de wens om iets van het leven te maken. Ook het deelnemen aan het arbeidsproces kan bijdragen aan deradicalisering.

Een belangrijke overeenkomst tussen bijna alle individuen uit de verschillende bewegingen is dat praktische leefomstandigheden op een bepaald moment een reden gaan vormen voor deradicalisering. Er zijn twee varianten:

- Een 'positieve' variant: personen groeien uit de beweging en willen verder met hun leven. Ze worden moe van het activistische leven, krijgen of willen verantwoordelijkheid voor een gezin, of willen een carrière opbouwen. Dit speelt een rol bij links, bij de Molukkers en bij de islamitische activisten.
- Een 'negatieve' variant: personen willen hun toekomst niet (verder) vergooien. Door hun radicalisme worden zij gestigmatiseerd waardoor hun sociale leven wordt afgebroken en hun carrièrekansen worden geminimaliseerd. Dit speelt vooral een rol bij extreemrechts.

Alhoewel voor bijna alle respondenten praktische leefomstandigheden een factor vormden bij uittreding, speelt dit het duidelijkst bij respondenten uit rechtse hoek. Dit komt doordat deze respondenten met de negatieve variant van doen hebben: sterke stigmatisering en buitensluiting. De negatieve variant weegt zo zwaar dat die als een op zichzelf staande factor kan worden gezien die direct bijdraagt aan het uittredingsproces. De positieve variant is daarentegen vaak wel belangrijk, maar speelt toch vooral een bijrol.

7.4 Drempels

Eerder beschreven we dat radicale bewegingen niet alleen proberen aan de behoeftes van hun leden te voldoen, maar dat zij ook drempels opwerpen om uittreding van leden tegen te gaan. Deze drempels kunnen drie vormen aannemen: normatieve drempels, affectieve drempels en continuerende drempels.

Drempels bij respondenten uit Molukse hoek

De manier waarop het merendeel van de Molukkers tegen de RMS aankeek, en de mate waarin de RMS vervlochten was met de Molukse identiteit vormde een drempel tegen deradicalisering. Hoewel geen van de respondenten noemt dat ze zich hierdoor hebben laten weerhouden, laat het beeld dat zij schetsen zien dat een verlegging van de doelen geen gemakkelijk traject was. Blijkbaar weerhield dit anderen er wel van om af te zien van de strijd voor de RMS.

Respondent 2: 'Kijk, iedereen was het erover eens dat het geweld niet de weg was. Vooral toen op die school. Ja... dit is glad ijs... Je keurt het af, maar je staat erachter.'

Respondent 4: 'Andere mensen konden zich minder goed uiten. Ik heb van sommige mensen in die tijd wel gehoord dat ze blij waren dat ik het zo zei. Doordat ik dat durfde te zeggen kregen anderen ook wat ruimte.'

Diegenen die afzagen van de strijd voor de RMS of deze afkeurden, werden gezien als verraders. Dit was een pijnlijke situatie in de hechte gemeenschap. Bovendien ging dit vaak gepaard met onderling geweld. Voor de respondenten was dit een moeilijke periode, die veelal gepaard ging met eigen ambivalenties.

Respondent 3: 'Ik heb ook bedreigingen gekregen trouwens. Mijn huis is in '78 helemaal overhoop geschoten.'

Respondent 4: 'En toen vonden mensen '[Hij, red.] is een verrader', en dat was niet helemaal een onterechte beleving. (...) En vroeger leidde dat tot bedreigingen. In de jaren '70 werden er brandjes gesticht en sneuvelen onze ruiten. Je had ook een ambivalente houding: je was opgevoed dat je geen goede Molukker was als je niet voor de RMS was. En dat voelde je ook, van binnen.'

Respondent 5: 'Hoewel we toen bijna als tegenstanders waren. We werden gezien als verraders van de RMS, en we zijn zelfs beschoten! Het is dat ik nog leef.'

De Molukse respondenten ervoeren dus zowel affectieve drempels (het besef de eigen gemeenschap te verraden) als continuerende drempels (fysieke bedreigingen).

Drempels bij respondenten uit linkse hoek

De oud-krakers geven in tegenstelling tot de Molukkers allemaal aan dat ze geen druk voelden vanuit de beweging om bij de beweging te blijven. Ze voelden geen expliciete sociale druk die een drempel voor uittreding vormde.

Respondent 7: 'Ja, mijn uittreding werd wel geaccepteerd. Die vrijheid was er. Ik werd ook wel gewaardeerd. En vanaf het begin heb ik ook wel contact gehouden met de buitenwereld, ik schreef, had contact met andere schrijvers en politici.'

Respondent 9: '[*Wat was de reactie?*] Ik was een van de velen. Het was niets. Ik vond het genoeg. Het eruit gaan kwam voor veel mensen tegelijkertijd.'

Dat de uittreding uit de beweging bemoeilijkt werd doordat mensen buiten de beweging weinig contacten en activiteiten hadden, komt bij een enkeling naar voren. Maar vooral wordt het tegenovergestelde benadrukt, dat uittreding vergemakkelijkt werd door de contacten en activiteiten die men had buiten de beweging.

Respondent 7: 'Een van de dingen die mij hebben geholpen verantwoordelijkheid te nemen, is dat Nederland daar ruimte voor laat. Ik heb ervoor gekozen de marges te nemen. Dat voelt goed. Een goede keuze.'

Respondent 8: 'De mensen uit de linkse hoek, die hadden ook veel contact met het normale leven. Mensen zaten nog in een zangkoor, bij een voetbalvereniging. We hadden ook in de gewone wereld veel contacten. (...) Ik heb het eigenlijk nog steeds wel eens, het gevoel van: ik ben een verklede kraker. Ik kan best een mevrouw zijn, hoor. Maar het is wel een deel van mijn identiteit. Ik ken ook heel veel mensen die hun achtergrond in die bewegingen hebben omgezet in banen – in ontwikkelingssamenwerking of internationale diplomatie, of onderzoeker op universiteiten, in de journalistiek of in de muzikant...'

Respondent 11: 'Er was een gevoel van perspectiefloosheid in de strijd. Er was geen groei meer. En dat in combinatie met een samenleving die heel open staat om mensen te accepteren. Een open staande maatschappij is héél cruciaal. Wat als de deuren dicht zijn – dan heb je niets anders. Nu kan je terug, je kan nog kansen krijgen. Bij ons was het zo: je deed andere kleren aan en je kon weer meedoen. Bij de Marokkanen is het wel heel anders...'

De krakers ervoeren dus geen affectieve en continuerende drempels. Wel proeven we bij de oud-actievoerders dat het afstand nemen van het kraakleven gepaard ging met teleurstelling en weemoed, en we hebben het idee dat met name hun eigen liefde voor het kraakleven (het uitleven van hun gemeenschappelijke ideaal) bij sommigen de uittreding moeilijk maakte en de belangrijkste drempel vormde. Dit is vooral een normatieve drempel: het koste moeite toe te geven dat het ideaal niet goed uitgeleefd kon worden.

Respondent 9: 'Mijn uittreding kwam dus na die sombere winter. Ik had de hele winter nagedacht over: wat moet ik nou? Dat had iedereen trouwens. (...) [*Hoe vond je het om eruit te gaan?*] Ik vond het heel naar. Heel moeilijk. Er was een ontzettend diep gat. Ideologisch, maar ook over de verdere invulling van mijn leven.'

Drempels bij respondenten uit rechtse hoek

We krijgen niet de indruk dat er dusdanige druk vanuit de rechtse organisaties uitgeoefend werd dat continuerende factoren een grote drempel vormden bij het uittreden.

Respondent 14: 'Het ging best gemakkelijk. Als ze weten dat je eruit gaat omdat je bepaalde ideeën hebt, dan laten ze je wel gaan. En een aantal jongeren met wie ik omging zijn er dus ook uit gegaan.'

Uit gepubliceerd interview: 'Over het algemeen heb ik er geen last van gehad. Ik trok gewoon de stekker van de telefoon eruit en liet de deurbel lekker gaan. Wat me opviel was dat de voorzitter deed of ik niet gezegd had dat ik eruit wilde stappen en stug bleef opbellen of ik dan die zaterdag meeding naar een of andere bijeenkomst. Ze klampten zich wel aan me vast omdat ik zo actief was en dat soort lui waren niet makkelijk te vinden.'

Ook komen in de gesprekken geen normatieve drempels naar voren. Wat wel een drempel vormde die genomen moest worden, was de eigen sociale verbondenheid met de partij. We concluderen dat voor sommigen geldt dat al hun sociale contacten gerelateerd zijn aan de partij, en een van de respondenten geeft ook expliciet aan dat dit afstand nemen moeilijk is. Dit is dus een affectieve drempel tegen uittreding. Vrienden buiten de beweging hebben helpt dan ook.

Respondent 13: '[*En toen u actief was in de partij, kwamen toen al uw sociale contacten uit de partij, of ging u ook om met anderen?*] Ja, eigenlijk wel. Ik ging alleen om met mensen uit de partij, maar ik deed toen ook weinig anders.'

Respondent 14: 'Het heeft wel even geduurd Het zijn tenslotte je vrienden, in de partij. Het is niet gemakkelijk.'

De respondent uit het eerder gepubliceerde interview vertelt dat zijn contacten buiten de partij hem hebben geholpen deze drempel te overwinnen.

Uit gepubliceerd interview: 'Mijn weinige normale vrienden en collega's hebben me enorm geholpen. Ze hielpen me met de inschrijving bij de woningbouwvereniging zodat ik een eigen woning kon krijgen. Ze moedigden me aan om mijn rijbewijs te halen. Wat was ik trots toen ik slaagde voor het rijexamen. Ik had de CP'86 en de acties tegen allochtonen niet meer nodig.'

De ex-hooligan vertelt dat hijzelf geen drempels heeft ervaren bij zijn uittreding (alhoewel hij wel laat doorschemeren dat hij zou zijn afgestraft wanneer hij iemand zou hebben 'verlinkt'), maar dat het tegenwoordig veel moeilijker is om de scene de rug toe te keren.

Bovendien benadrukt hij dat het gebrek aan nazorg na een gevangenisstraf er vaak toe leidt dat vrijgekomen personen hun extreemrechtse vrienden weer gaan opzoeken.

Respondent 15: 'Het is tegenwoordig moeilijker om eruit te komen, want dan word je met de nek aangekeken. (...) Een van die jongens uit [plaatsnaam, red.] die eruit is gegaan, die wordt nu uitgescheten. (...) Er is een jongen die wil er wel uit. Die heeft het wel moeilijk. Ik weet niet of het lukt. Hij komt uit de bajes en heeft niets. Er is geen nazorg in Nederland. En dan sta je met tien euro op straat... en ja, dan zoeken die jongens steun bij familie. Maar als ze die niet hebben, dan bij hun vrienden... en dat zijn hun oude vrienden.'

Drempels bij respondenten uit islamitische hoek

De islamitische respondenten wijken af van de respondenten uit de andere bewegingen in de zin dat zij niet actief waren in een radicale beweging, en dus ook niet zijn uitgetreden uit zo'n beweging. Zij ondervonden dan ook geen affectieve en continuerende drempels. Hun proces van deradicalisering hield meer een innerlijk proces in, waarin zij radicale ideeën overboord zetten. Twee respondenten ervoeren daarbij een normatieve drempel: zij lieten langzaam de orthodoxe invulling van de islam varen en dit was een weg vol twijfels en onzekerheden.

Respondent 16: 'En dat muziek luisteren in winkels...de twijfel kwam heel subtiel. En mijn moeder die had bandjes met Berberse muziek. Die muziek...die raakte bij mij een snaar. Dan riep ik: "Doe die muziek uit" en dan zeiden mijn ouders: "Hé houd eens op, joh. Dit is ons huis en we luisteren naar wat we willen." En ik houd van die muziek. Dat kun je wel ontkennen, maar dat ben je dan niet helemaal.'

Respondent 17: '[Maar als je radicaal bent, dan denk je toch gewoon: "Hij is geen echte moslim!"]? Ja, ik heb toen wel vaak gedacht "Is hij wel goed bezig? Is hij geen nepmoslim?" Maar door zijn onderbouwingen geloofde ik hem. En door mijn contact met bepaalde intellectuelen.'

Een derde respondent is niet gederadicaliseerd door zijn orthodoxe islaminvulling los te laten, maar door te kiezen voor een andere stroming binnen de orthodoxe islam. Hij geeft aan dat hij geen drempels in dit proces ervoer, omdat hij zich al eerder in een andere religieuze invulling had verdiept en daardoor openstond voor andere ideeën.

Respondent 18: 'Ik had al (...) geleerd dat er heel andere ideeën bestaan. Ik stelde me helemaal open.'

7.4.a Conclusies t.a.v. drempels

De beschrijving van de drempels bij de respondenten uit de verschillende radicale hoeken is samengevat in de onderstaande tabel.

Tabel 7.4: Drempels bij verschillende soorten uittreders

Uittreders	Normatieve drempels	Affectieve drempels	Continuerende drempels
Moluks	O	++	++
Links	+	O	O
Rechts	O	+	O
Islamitisch	++	n.v.t.	n.v.t.

Er bestaat een overeenkomst tussen respondenten uit linkse en rechtse hoek in het gebrek aan drempels die zij hebben ervaren bij het uittreden. De meeste respondenten uit de linkse hoek geven aan dat de beweging vrij open was, en dat ze bovendien ook altijd contacten hebben onderhouden met mensen buiten de beweging. De enige drempel die sommigen ervoeren was van normatieve aard: het kostte moeite te erkennen dat de idealen niet meer goed uitgeleefd konden worden. Ook de respondenten uit de rechtse hoek vertellen dat de groep of partij waar zij uitstapten weinig drempels opwierp. In dit geval hebben wij echter sterke twijfels of deze uitkomst niet samenhangt met de selectie van de respondenten. We hebben geen uittreders uit skinhead- of neonazigroepen gesproken, en juist in die hoek zou wel eens sprake kunnen zijn van drempels bij uittreding. Dit vermoeden wordt bevestigd door de uitspraken van de ex-hooligan, die stelt dat uittreders uit extreemrechtse jongerengroepen door hun oude vrienden met de nek worden aangekeken, en door het gebrek aan opvang na gevangenisstraf weer in de extreemrechtse scene belanden.

Terwijl de linkse en rechtse respondenten weinig last hadden van drempels bij hun uittreding, ervoeren de Molukkers wel duidelijke drempels. Deze drempels hadden verschillende vormen. In de eerste plaats leidde de eerder genoemde vervlechting van beweging en gemeenschap ertoe, dat een afwijzing van de activistische doelen als een afwijzing van de gemeenschap werd gezien. De angst om als verrader te worden gezien en loyaliteit aan de gemeenschap vormden dan ook een affectieve drempel. Ten tweede kregen ‘verraders’ vaak te maken met fysieke bedreigingen en represailles. Dit vormde een continuerende drempel om uit te treden.

Omdat voor de respondenten uit islamitische hoek het deradicaliseringsproces niet een uittreding uit een beweging inhield, waren er ook niet door een beweging opgeworpen drempels die moesten worden overwonnen. De deradicalisering was meer een innerlijk proces, en de drempels die deze respondenten ervoeren kwamen dan ook voort uit de eigen ideologie. Het was moeilijk om de waarheid van de orthodoxie te relativeren. Hierin lijken de moslims enigszins op de respondenten uit linkse hoek, voor wie de grootste drempel werd gevormd door de moeite om te accepteren dat zij hun ideaal niet meer goed konden uitleven.

7.5 Aanleidingen en omstandigheden

Naast de motieven en de drempels die een rol kunnen spelen bij de deradicalisering van individuen, onderscheiden we ook een ander type factoren die hierbij van belang zijn, namelijk de aanleidingen en de omstandigheden. Welke gebeurtenis of welk moment

vormde voor de respondent de aanzet tot de eerste fase van deradicalisering; tot de crisis in betrokkenheid?

Aanleidingen en omstandigheden bij respondenten uit Molukse boek

Vier van de vijf Molukse respondenten geven aan dat zij begonnen te twijfelen aan de zin van radicale acties nadat zo'n actie had plaatsgevonden en geen resultaat had opgeleverd. Alhoewel dit proces van twijfel vaak langere tijd duurde, wordt opvallend vaak de gewelddadige actie bij De Punt in 1977 als moment genoemd om geweld serieus af te zweren. Ook geeft een respondent die zelf betrokken was bij zo'n actie, aan dat zijn crisis in gang werd gezet toen hij tijdens de actie zelf zich realiseerde dat de actie geen resultaten zou opleveren.

Respondent 4: 'En de gijzeling van Van Agt, dat was dus eerder. In die tijd kreeg ik door: gewelddadige acties in Nederland werken niet. (...) De kentering voor mij was De Punt. Ik zag toen niet alleen: geweld loont niet, maar zag ook dat geweld betekent dat er een structureel vijandige houding is tussen Molukkers en Nederlanders.'

Respondent 5: '[Maar wanneer ben je opgebouwen met het spelletje?] Nooit. Het is latente kennis... Wanneer...? In '77. Toen bedacht ik me: dat niet meer. Dat moeten we niet meer hebben. We moeten niet zo afgeslacht worden.'

Respondent 3: '[Dus je bent andere middelen gaan kiezen – wanneer was dat precies?] Dat was in '75. Na de actie van Wijster. Toen is het duidelijk begonnen. Ik heb nog lang gedacht: als ze nu een ander object gekozen hadden, dan had ik het nog kunnen plaatsen. En toen kwam '77, en toen dacht ik: "Nee. Dit is waardeloos".'

Respondent 1: 'We waren er zó van overtuigd dat het recht zou zegevieren. Pas na drie dagen in de trein, toen we doorkregen dat we onze zin niet zouden krijgen, zelfs al schoten we de hele trein dood, toen drong het tot ons door. (...) Tja, en in de gevangenis had ik alle tijd om na te denken: 'Wat hebben we gedaan dat we hier terecht zijn gekomen?'

Een van de respondenten geeft aan dat ook naasten invloed hadden op zijn deradicaliseringsproces.

Respondent 1: 'Mensen van buiten, daar praatte je ook mee. Vrienden en familie, die hadden er ook wel invloed op je. Ze hadden begrip, maar ze praatten de manier waarop wij het deden niet goed.'

Aanleidingen en omstandigheden bij respondenten uit linkse boek

Bij de linkse respondenten is er minder sprake van een duidelijke aanleiding. Veel van hen geven aan dat het proces van uittreding vrij geleidelijk verliep. Twee personen geven aan dat zij op een gegeven meer interesse kregen in studie of carrière, een derde vertelt dat de beweging op een gegeven moment gewoonweg 'op' was en dat hij toen ook een serieuze baan aangeboden kreeg. Ook geeft een respondent aan dat zij eigenlijk nooit echt bewust

uit de beweging is gegaan, maar wel honkvaster werd toen haar kind naar school ging. Slechts twee respondenten geven een duidelijke aanleiding voor hun uittreding. Een respondent noemt dat haar omslag getriggerd werd doordat zij zich ongelukkig voelde in haar nieuwe woonomgeving.

Respondent 9: 'Ik zat niet meer in de woongroep, maar in een groot, ongezellig pand, met een stel 'burgers' en dopers. Het was los zand. Ik voelde me er helemaal niet thuis. Ik zat toen ook in een ongelukkige liefde. (...) Dat was een omkeer... Je hebt geen leven. Je idealen zijn ver weg. Dan ga je nadenken.'

Een ander vertelt dat hij zo teleurgesteld was dat de Groote Keyser niet werd ontruimd, dat hij ter plekke besloot zich meer terug te gaan trekken.

Respondent 10: 'Toen bij de Groote Keyser was ik een van de enigen die enorm teleurgesteld waren van de beslissing van Polak. (...) Ik houd ermee op. Ik was wel nog bij de scene betrokken, maar ik ben toen (...) gaan studeren. (...) Ja, dat was een breuk ja! Het was een van de grootste stappen uit mijn leven.'

Aanleidingen en omstandigheden bij respondenten uit rechtse boek

De uittreding van de respondenten uit rechtse hoek had overwegend te maken met teleurstellende ervaringen met de partij. Een van de oud-politici had bonje in zijn partij en kreeg op dat moment te horen dat hem ontslag boven het hoofd hing. Dat was voor hem de directe aanleiding om zijn activiteiten stil te leggen. Bij een andere respondent speelde de onbetrouwbaarheid van de partij een rol (het is overigens niet duidelijk of dit de directe aanleiding of het sluitstuk van zijn uittreding inhield).

Respondent 13: 'Het was die combinatie. "Als ik zo doorga, word ik nog ontslagen ook." (...) Toen ik ben gestopt, heb ik wel in mijn bed liggen huilen. Dat was voor het eerst sinds mijn prille jeugd.'

Respondent 14: 'Op een gegeven moment kreeg ik nog [honderden euro's, red.] van ze. Maar dat kreeg ik niet terug – door hun slechte financiële situatie. En toen heb ik aangegeven: ik wil niets meer met jullie te maken hebben.'

De andere oud-politicus lijkt er niet bewust voor te hebben gekozen om zijn activiteiten stil te leggen, maar stopte feitelijk toen zijn partij de laatste zetel verloor. Daarna vond hij geen aansluiting meer bij andere partijen of groepen in het extreemrechtse veld. Ook de oud-hooligan geeft geen duidelijke aanleiding voor zijn uittreding. Hij werd zich door verschillende omstandigheden (waaronder de ongerustheid van zijn oma, die hem had opgevoed) steeds meer bewust dat zijn hooliganisme en drugsgebruik ernstige vormen begonnen aan te nemen.

Aanleidingen en omstandigheden bij respondenten uit islamitische boek

Net als bij de linkse respondenten lijkt het deradicaliseringsproces voor de meeste islamitische respondenten een geleidelijk proces te zijn geweest. Voor de meeste van hen

lijkt vooral een nieuw contact aanleiding te zijn geweest om hun ideeën te heroverwegen. Bij vier van de vijf respondenten komt expliciet naar voren dat andere personen een cruciale rol speelden bij de verandering in hun ideeën. Voor de een speelde een nieuwe imam een doorslaggevende rol, een ander leerde een moskee kennen waar hij zich erg thuis voelde, en een derde had een warme familie die haar een nuchter weerwoord gaf.

Respondent 17: ‘Maar die imams hebben het uiteindelijk wel voor mij verhelderd en mij geholpen met terugkeren. (...) vooral de imam uit de buurtmoskee. (...) Dat was een nieuwe imam uit Marokko Hij wist al wat er speelde vanuit Marokko, en hij was heel liberaal en was goed op de hoogte van alles. Hij had een open houding, hij had veel kennis over de islam en hij wist dat goed over te brengen. Ik kreeg heel snel het Arabisch onder de knie. (...) Het was mijn eigen houding: ik was zoekende. En ik kon met hem Marokkaans Arabisch spreken, mijn eigen dialect. Hij kwam niet als een heilige over. Je kon goed met hem praten.’

Respondent 18: ‘Die omslag ging heel snel. Ik ging naar een moskee in [plaatsnaam, red.], en kwam een aantal bekeerlingen tegen (...) Het was een wonder: de moskee werd bestuurd door jongeren, iedereen was heel actief, en de vrouwen kregen les. Ik voelde me daar altijd goed, ik voelde me daar altijd thuis. Ze waren hoog opgeleid. [Voelde je je vooral goed door de sfeer of door de denkbelden?] Het lag meer aan hun gedrag en houding dan aan hun denkbelden. Ik begon lessen te volgen: Arabisch maar ook over de islam. Ik moest aan het begin beginnen. Ik hoefde niets te betalen. Helaas is die moskee gesloten en heb ik geen contact meer. Dat was twee jaar geleden; ik ben er maar kort geweest. (...) Ik leerde in die tijd ook een groepje Surinaamse bekeerlingen kennen (...). Die hadden dezelfde ideeën.’

Respondent 16: ‘En mijn omgeving reageerde daarop ook heel nuchter. Mijn moeder zei: “Ga jij maar eerst lekker een diploma halen”. En mijn broers zeiden: “(...) doe eens even chill...” (...) En het kwam door het gezin waar ik uit kwam. Ik heb altijd goed contact gehouden met mijn familie. Mijn broers hielden van sigaretten en een biertje op zijn tijd. En ik wou niet zo streng oordelen over mensen, en vooral niet over mijn broers. (...) Het proces van deradicalisering ging geleidelijk. Het helpt als je allemaal oudere neven en tantes hebt die zeggen “Doe even normaal”.’

Een respondent geeft aan dat een schokkende gewelddadige gebeurtenis hem aanzette tot deradicalisering. De confrontatie met geweld kan een aanleiding zijn om doelen en gewelddadige middelen te gaan heroverwegen.

Respondent 17: ‘Ja, zo achteraf denk ik dat dat de dood van Van Gogh was. Dat was de druppel. Ik wist: zoiets mag niet gebeuren. Er waren toen ook veel Marokkaanse geleerden heel afkeurend over de moord. Het was voor mij het punt om over heel veel dingen te gaan nadenken.’

7.5.a Conclusies t.a.v. aanleidingen en omstandigheden

Het is lastig om op basis van onze gegevens uitspraken te doen over de aanleidingen die het proces van twijfel en uittreding in gang zetten. Veel respondenten noemen geen duidelijke aanleiding; wellicht omdat het uittredingsproces zo geleidelijk ging dat er van een directe aanleiding geen sprake was. De aanleidingen die wel worden genoemd, zijn divers. Eén

aanleiding valt op, omdat die in verhouding door veel respondenten wordt genoemd: een (gewelddadige) politieke actie. Deze kan twee uitwerkingen hebben: ten eerste kan het gewelddadige karakter de radicalen doen realiseren dat ze geweld onwenselijk vinden, maar ook kan het mislukken van zo'n actie twijfel zaaien over het nut van dergelijke acties.

In het geval van de Molukkers is vooral het verloop en het mislukken van de treinkaping bij De Punt van belang in hun deradicaliseringsproces. Het lijkt er echter op dat hun proces van twijfel over radicale actie en geweld al bij eerdere acties in gang werd gezet. Een respondent uit linkse hoek vertelt dat het moment waarop duidelijk werd dat het kraakpand De Grootte Keyser niet zou worden ontruimd, voor hem een breukpunt vormde. Hij ervoer de tijd van de Grootte Keyser als een grote opbouw van spanning. Voor hem was het besef dat er niet zou worden ontruimd een enorme afknapper: de spanning zou zich niet ontladen. Voor zowel de Molukkers als voor de linkse activist gold dat het verloop van de politieke actie leidde tot het besef dat het nagestreefde doel op deze manier niet haalbaar was. Dit was de kern van de crisis die tot hun uittreding zou leiden. Voor een van de islamitische respondenten was de moord op Van Gogh aanleiding om gewelddadige acties af te keuren. Hij realiseerde zich dat de moord op Van Gogh te ver ging; die gewelddadigheid was toch niet de bedoeling.

Bij de islamitische respondenten komt het contact met *significant others* ook naar voren als belangrijke omstandigheid bij deradicalisering. Daarbij ging het om personen – of het nu een nieuwe imam, geloofsbroeders of familieleden waren – die door de respondent werden gerespecteerd en die met de respondent in discussie gingen over zijn of haar ideologie. Doordat de respondent hen als een legitieme gesprekspartner zag, hadden zij de mogelijkheid om hem of haar op een nieuw gedachtespoor te zetten. Dit was voor de meeste van de islamitische respondenten de aanleiding voor een crisis in hun normatieve betrokkenheid. Het belang van het contact met anderen zien we bij geen van de andere casussen zo goed terug als bij de islamitische casus. Dit zou kunnen samenhangen met het feit dat de respondenten uit de overige casussen het deradicaliseringsproces al langer achter zich hadden liggen dan de islamitische respondenten, waardoor zij de precieze omstandigheden en invloed van anderen niet meer precies wisten. Maar wij achtten dit niet heel waarschijnlijk: veel van de andere respondenten konden nog vrij precies en beeldend het moment of de periode beschrijven dat hun deradicalisering begon. Bovendien lag voor twee van de islamitische respondenten de deradicalisering ook al ver achter hen. We vermoeden dat de invloed van anderen zo groot was bij de islamitische respondenten, omdat hun radicalisering zo ideologisch van aard was en nauw verbonden was met hun geloof en hun identiteit als lid van een minderheidsgroep. Zij waren onzeker in hun zoektocht naar een eigen plek en waarheid, en stonden daarom vrij open voor de opvattingen van anderen (mits zij die persoon geloofwaardig achtten).

7.6 Niet verder radicaliseren

Een belangrijke vraag naast de vraag waarom personen deradicaliseren, is de vraag waarom mensen in radicale bewegingen niet *verder* radicaliseren. Deze vraag is vooral van belang bij personen die al een aantal stappen in het radicaliseringsproces hebben gezet, geweld in

principe goedkeuren, maar niet de finale stap zetten om zelf geweld te gaan gebruiken. Wat weerhoudt deze mensen om nog verder te gaan in dit proces?

Niet verder radicaliseren bij respondenten uit Molukse hoek

Bij de Molukse respondenten is het niet altijd even duidelijk waarom de een wel voor gewelddadige actie koos en de ander niet. De een noemt het ‘gezond verstand’, maar het lijkt soms ook puur met bepaalde toevallige omstandigheden te maken te hebben.

Respondent 2: ‘Dat is zó vernederend! Ik had zó verder kunnen radicaliseren en de wapens op kunnen pakken. [*Waarom deed je dat niet?*] Ja, mijn gezond verstand.’

Respondent 4: ‘Als ik in Assen was blijven wonen, en niet gestudeerd had, dan had ik misschien wel in de trein gezeten. Alle Molukkers waren rijp voor terroristische acties! Wij wilden toen Van Agt gijzelen. Toen studeerde ik al! En we hadden plannen gemaakt, maar toen mocht ik niet meedoen, omdat ik studeerde. Ze zeiden: misschien hebben we jou nog nodig...’

Een respondent geeft aan dat zijn moeder – hoewel ook betrokken bij de Molukse zaak – een rol speelde bij het feit dat hij niet verder radicaliseerde.

Respondent 5: ‘[*En je ouders?*] Zij waren er ook wel bij betrokken. Ze zagen veel voorbij komen, met name mijn moeder. (...) Het is leuk, want ondanks dat ze niet alles volledig begreep, heeft ze er toch een rol in gehad dat wij aan deze kant van de aarde zijn – dus dat we niet dood zijn, niet verder gegaan zijn. [*Hoe dan?*] Mijn moeder was echt een bindende factor. Het komt door haar dat we niet harder zijn geworden dan we waren. [*Hoe werkte dat dan? Wat deed ze dan?*] Mijn moeder had altijd een spirituele invloed. Als ze bijvoorbeeld had gedroomd over ons, en ze vertelde iedereen dat, dan ging ik altijd wel extra daarover nadenken.’

Niet verder radicaliseren bij respondenten uit linkse hoek

Een afwijzing van geweld speelde bij de linkse respondenten een kleine rol bij deradicalisering, maar speelde daarentegen een grote rol bij het niet verder radicaliseren. Geweld tegen mensen werd door velen expliciet afgewezen omdat het op zichzelf slecht was. Daarbij kwam nog dat het gebruik van vuurwapens niet paste bij de subcultuur van de kraakbeweging omdat ze geassocieerd werden met politiek-rechts en met criminelen. Ook geeft een enkeling toe geweld niet per se af te keuren, maar er zelf gewoon niets mee te hebben.

Respondent 10: ‘[*Heb je overwogen om verder te radicaliseren?*] Dat betekent geweld, en wapens zag ik als conservatief. Dat gaat dan richting die burgeroorlog. Dan kan je niet meer jezelf zijn. Kan je je niet ontwikkelen. Dat is niet creatief.’

Respondent 11: ‘Er was iets met geweld. Cultureel voelde ik mij er niet helemaal thuis. Zo’n koelkast op het dak. Dat hoefde van mij niet... Ik vond het een beetje te heftig. Ja, ik was erbij. Ik was ook in de organisatie betrokken geweest. Maar met geweld – dat ben ik niet. Ja, ik vind het gewoon eng. Ik ben fysiek ook niet zo sterk.’

De kraakbeweging kon lange tijd rekenen op brede solidariteit vanuit de samenleving, maar na gewelddadige acties, zoals de rellen tijdens de kroning van Beatrix, nam de goodwill snel af. Een aantal respondenten gaf aan dat zij niet de laatste stappen naar geweld wilden zetten, omdat zij zich daarmee echt buiten de samenleving zouden plaatsen. Dat ging hen te ver: ze voelden zich, ondanks hun radicaliteit, toch nog ergens onderdeel van de Nederlandse maatschappij. Voor een van die respondenten vormden zijn ouders ook een belangrijk referentiekader van wat wel en wat niet toegestaan was.

Respondent 11: 'Ik heb wel wat radicale dingen gedaan, maar een paar finale stappen heb ik niet gezet. [*Wat was de reden daarvan?*] Het zat in mezelf. Ik heb me namelijk altijd deel gevoeld van de Nederlandse samenleving. In het 'wij-zij' moet het 'wij' niet te klein worden. Niet iedereen moet je vijand zijn.'

Respondent 9: 'Ja, maar met geweld plaats je jezelf buiten de samenleving. Dat wilde ik niet. Ik had geen zin om altijd bang te moeten zijn opgepakt te worden. En misschien de kans lopen dat ik mijn familie niet meer kan zien.'

Respondent 11: 'Dat scheelt: mijn ouders zijn altijd een referentie geweest. Zij vonden al die dingen die ik deed, al die acties, prima. Ik dacht dan ook wel: wat zouden zij ervan vinden. Zij hebben me mijn normen en waarden bijbracht. Ik vroeg me wel eens af: Kan ik dat aan hen uitleggen? Ik denk dat ze radicalere acties, zoals geweld tegen personen niet goed gevonden zouden hebben.'

Uit de verhalen van sommige krakers komt ook naar voren hoe de alledaagse praktijk een rol speelde bij het niet verder radicaliseren. De woonomgeving speelde bijvoorbeeld een rol, of de verantwoordelijkheden die iemand had.

Respondent 9: [*Waarom ben je niet verder geradicaliseerd, zoals anderen, richting de RARA?*] De woongroep viel uit elkaar. We hadden elkaar volledig uitgewoond. Het is een keerpunt wanneer je weer voor elkaar gaat kiezen. Dan had je samen kunnen kiezen om ondergronds te gaan. Zo is de RARA ook gevormd, uit een groot pand.'

Respondent 8: [*Als je in een andere situatie gezeten had en geen kind gehad had, was dat dan anders geweest?*] O, dat denk ik wel. Dan had ik me er vast dieper ingestort.'

Niet verder radicaliseren bij respondenten uit rechtse hoek

Uit de interviews met de respondenten uit de extreemrechtse hoek wordt niet duidelijk waarom ze nooit verder geradicaliseerd zijn. Wel geven de voormalig politici een duidelijke reden waarom ze niet weer politiek actief worden: de stigmatisering en uitsluiting.

Respondent 12: 'Ik ben er fysiek niet meer toe in staat om de kar te trekken. Je krijgt ook bonje met iedereen, met familie, met vrienden. Je wordt kapot gemaakt. (...) Ik actief worden? Ja, ik zou het wel willen. Maar de overlast die je dan hebt... en mijn klanten... (...) Ze [bepaalde extreemrechtse groepen, red.] zouden mij dolgraag willen hebben, want dat legitimeert de boel. Maar in plaats van

dat ik ze dan uit de modder trek, trekken ze mij de modder in. Dan krijg ik een tsunami van hetze. Ik (...) denk beter na over de risico's dan toen ik twintig en dertig was.'

Respondent 13: 'Fortuyn kon het redden, omdat hij alleen was. Hij had geen partner, geen kinderen. Toen is hij doodgeschoten. Kapotgeschoten! [respondent krijgt tranen in zijn ogen, red.] Ik word er nog emotioneel van. Want dat herken ik: dan sta je alleen, met al die losers die je moet trekken. Ik zag allerlei parallellen met ons vroeger. Dat had mij ook kunnen overkomen. (...) Maar ik heb kinderen. Als je alleen bent maakt het niet uit, maar met een vrouw en kinderen... Dan ben je heel kwetsbaar. Dus voor mij geen openbare rol meer.'

Niet verder radicaliseren bij respondenten uit islamitische hoek

De islamitische respondenten noemen verschillende redenen waarom zij niet verder zijn geradicaliseerd. Een van de respondenten noemt zijn verantwoordelijkheden voor zijn gezin als belangrijke reden. Daarnaast geeft hij aan dat hij altijd een zoekende houding heeft aangenomen en daardoor niet zo snel te overtuigen was om zelf een gewelddadige weg te kiezen.

Respondent 17: 'Ik was getrouwd, had een kind. En ik ben niet makkelijk te overtuigen. En ik vond wel dat het moest gebeuren, maar ik was daar niet toe in staat. Ik had maatschappelijke verplichtingen, ik was verantwoordelijk voor mijn gezin. Mijn vrouw was ook moslim, maar ze was niet zo extreem, zij was het ook niet altijd met mij eens. Ze was niet zo bezig met mijn gedachten, ze had andere gedachten. [Zij stimuleerde je dus niet in je radicale opvattingen?] Nee, ze stimuleerde me niet. (...) [Maar misschien als je avontuurlijker was geweest?] Ja...of niet getrouwd. Als ik niet was getrouwd en er was een aanval op Afghanistan of Irak geweest en ik was wanhopig geweest... misschien was ik dan gegaan.'

En evenals bij de respondenten uit linkse hoek noemt een respondent dat het hebben van maatschappelijke kansen bij haar een rol speelde. Dit weerhield haar ervan verder te radicaliseren.

Respondent 16: 'En ik had kansen om me te ontplooien. De toekomst was niet somber, dus ik had de religie niet nodig tegen somberheid. Maar ik had een bepaalde wereldvisie; het ging om eerlijkheid.'

Al reflecterend beschrijft ze ook dat de ruimte en het begrip voor haar eigen ontdekkingstocht en puberale protesthouding maakte dat ze niet verder radicaliseerde. Ze denkt dat een sfeer met veel onbegrip en negatieve aandacht in de hand werkt dat jongeren zich nog verder af gaan zetten.

Respondent 16: 'Maar toen schrokken ze ook niet van mijn hoofddoek op school, ze dachten: laat haar maar haar identiteit ontdekken. Nu zou dat niet kunnen. In deze tijd zou ik echt zijn geradicaliseerd. Het debat wordt heel anders gevoerd. Veel indringender. (...) We kregen de ruimte, en daardoor bleven we betrokken. We vroegen bijvoorbeeld toen of we op vrijdag het laatste uur naar de moskee mochten als we dat op dinsdag inhaalden, en dat mocht. Dat was heel goed, daardoor bleven we betrokken bij de school. (...) We waren heel vroom, maar zijn nooit echt heel radicaal geweest. In deze tijd zou ik wel zijn geradicaliseerd; het is vaak anti-gedrag. Ik ben niet

geradicaliseerd, want er was de ruimte en begrip om die evolutie door te maken. Nu is die ruimte er niet; al dat gezeik over die hoofddoeken. Veel meisjes gaan nu een hoofddoek dragen om zich af te zetten. Dat zou ik ook hebben gedaan.’

Zoals bij de Molukkers werd genoemd dat toevallige omstandigheden lijken te bepalen waarom iemand wel of niet verder radicaliseerde, zo zien we dat ook bij een islamitische respondent het feit dat hij niet de juiste contacten had, een rol speelde bij zijn niet verder radicaliseren.

Respondent 18: ‘Ik had toen zelf wel wat willen doen, maar ik had geen netwerk. Geen contacten. Ik zat in [plaatsnaam, red.] en had geen geld om ergens anders naartoe te gaan. Ja, zonder twijfel was het anders gelopen als ik in Amsterdam of Eindhoven had gezeten.’

7.6.a Conclusies t.a.v. niet verder radicaliseren

De redenen die worden genoemd waarom mensen niet verder zijn geradicaliseerd, zijn divers. Veel Molukse respondenten weten niet goed te benoemen waarom ze uiteindelijk zelf niet bij een radicale actie betrokken waren; ze noemen het ‘gezond verstand’ of ‘toeval’. De respondenten uit rechtse hoek noemen in het geheel geen redenen hiervoor. De respondenten uit linkse hoek zijn wel redelijk eensgezind hierin: zij noemen de afkeer van vergaand geweld en de binding met de samenleving. Met name deze laatste factor is een interessante: het geeft aan dat voor veel mensen het radicaliseringsproces een proces van losmaken van de samenleving is. Veel mensen twijfelen bij het zetten van de laatste stappen; dat betekent namelijk een ondergronds leven dat is losgezongen van oude sociale banden en kaders. Voor de islamitische respondenten gelden verschillende redenen waarom zij niet verder zijn geradicaliseerd. Deze zijn samen te vatten als: verantwoordelijkheden voor gezin, ruimte en kansen, en gebrek aan contacten. Twee respondenten vertelden dat zij de ruimte hadden om hun identiteit te ontwikkelen en hun eigen weg te zoeken. Zij gaven aan dat zij vast verder zouden zijn geradicaliseerd wanneer zij in de huidige tijd waren opgegroeid, omdat er nu veel teveel angst en wantrouwen is om rustig uit te kunnen zoeken wie je bent, en te kunnen experimenteren met verschillende interpretaties van het geloof.

7.7 Algemene conclusies

De rol van de verschillende factoren bij individuele deradicalisering zijn samengevat in de onderstaande tabel.

Tabel 7.5: De invloed van de verschillende aangrijpingspunten en drempels bij deradicalisering van verschillende soorten uittreders

	Ideologie	Organisatie/ Subcultuur	Praktische leefomstandigheden
Aard van crisis bij uittreders	Afname normatieve betrokkenheid	Afname affectieve betrokkenheid	Afname continuerende betrokkenheid
Moluks	+++	+	++
Links	++	+++	++
Rechts	O	+++	+++
Islamitisch	+++	+	++
Drempels bij uittreders	Normatieve drempels	Affectieve drempels	Continuerende drempels
Moluks	O	++	++
Links	+	O	O
Rechts	O	+	O
Islamitisch	++	n.v.t.	n.v.t.

Wat kunnen we concluderen wanneer we de gegevens over uittreding van personen uit Molukse, linkse, rechtse en islamitische hoek met elkaar vergelijken? In de eerste plaats is het belangrijk om te noemen dat respondenten die uit dezelfde beweging komen, vaak dezelfde soort factoren noemen die een rol hebben gespeeld bij hun uittreding: voor de Molukse en islamitische respondenten draaide het meestal om ideologische overwegingen, voor de meerderheid van de linkse respondenten speelden ontwikkelingen binnen de beweging een doorslaggevende rol, en voor de rechtse respondenten grijpen teleurstelling in de beweging en druk van buitenaf vaak op elkaar in. Alhoewel we per casus maar vier tot zes personen hebben gesproken, wijzen deze resultaten erop dat de overeenkomsten tussen respondenten *binnen* eenzelfde beweging meer dan incidenteel voorkomen. Wanneer we de gegevens van respondenten *tussen* de casussen met elkaar vergelijken, zien we dat zij op verschillende vlakken met elkaar vergelijkbaar zijn maar dat er ook grote verschillen bestaan. Op basis van het voorafgaande kunnen we een aantal algemene conclusies trekken:

1. Onderdeel van het proces van deradicalisering is de afwijzing van gewelddadige actie. Die afwijzing kan verschillende achterliggende redenen hebben: redenen van ideologische aard (geweld is inherent slecht, geweld leidt tot ongewenste vijandschap), van strategische aard (met geweld wordt niet de gewenste toekomst bereikt), of van organisatorische aard (geweld slaat naar binnen en leidt tot verloedering van de eigen beweging). De afwijzing van geweld kan getriggerd worden door een (mislukte) gewelddadige actie.
2. Een belangrijke ideologische factor bij deradicalisering is het besef dat de gewenste toekomst niet haalbaar is. Dit besef kan een sterk demotiverend effect hebben, en ertoe leiden dat radicalen gaan twijfelen aan het nut van radicale acties. Vaak hangt dit besef samen met het mislukken van een radicale actie; het is het besef dat alles op alles is gezet, dat men tot het uiterste is gegaan, maar dat dat de gewenste

toekomst geen stap dichterbij heeft gebracht. Het lijkt er echter op dat deze factor vooral een rol kan spelen wanneer de radicaal concrete politieke doelen nastreeft (een onafhankelijk RMS, meer woonruimte). Wanneer de doelen abstracter en vager zijn, zijn zij moeilijker te weerleggen: het feitelijke mislukken van een actie zegt dan niets over de bereikbaarheid van het ideaal.

3. Een andere belangrijke ideologische factor is een verandering in de visie op de huidige wereld. Vaak gaat het daarbij om het besef dat men onderdeel is van de samenleving en die binding als belangrijk ervaart. Men wil deze maatschappij niet langer meer als vijand zien. Dit kan zowel een rol spelen bij deradicaliseren als bij het niet verder radicaliseren. Radicalisering is een proces waarin de banden met de samenleving steeds meer worden doorgesneden. Wanneer het tot mensen doordringt dat verdere radicalisering inhoudt dat de banden definitief doorgeknipt worden, kan dit mensen afschrikken. Het kan ertoe leiden dat men die stap niet zet (niet verder radicaliseert) of zelfs stappen terug begint te nemen (deradicaliseert). Voor radicalen afkomstig uit minderheidsgroepen lijkt zich hierbij een iets ander proces voor te doen. Veel personen uit minderheidsgroepen ervaren de banden met de samenleving minder sterk dan personen uit de meerderheid. Voor hen speelt het gevoel dat zij 'er niet bijhoren' in de samenleving vaak juist een belangrijke rol in het radicaliseringsproces. Voor personen afkomstig uit de meerderheid vormt het besef onderdeel uit te maken van de samenleving een drempel bij de laatste stap in het radicaliseringsproces. Voor veel radicalen afkomstig uit minderheidsgroepen is dit juist een eerste stap in het deradicaliseringsproces. Zij beseffen 'erbij te horen' en er ook bij te willen horen.
4. Teleurstelling in de beweging kan een belangrijke factor zijn bij deradicalisering. Dit kan op twee manieren verlopen. 1) Wanneer de leefstijl van de groep als de manifestatie van de eigen idealen wordt gezien, kan teleurstelling in de groep leiden tot twijfels over de haalbaarheid van die idealen. 2) Wanneer de groep structureel weinig politieke invloed heeft, kan men teleurgesteld raken in de slagkracht van de groep. Men kan dan uittreden en deradicaliseren, maar men kan het ook gaan zoeken in een andere, wellicht nog radicalere hoek.
5. De rol van praktische leefomstandigheden vormt een constante bij uittreding. Factoren als het uit de beweging groeien, verantwoordelijkheden krijgen, en een eigen leven willen opbouwen, spelen bij alle soorten radicalen. Deze factoren zijn belangrijk in het proces van deradicalisering, maar lijken vooral een bijrol te spelen. Ze vormen een extra motivatie naast affectieve en normatieve factoren. Alleen in het geval van de 'negatieve' variant ligt dit anders: stigmatisering, druk van buiten en isolement vormen een directe reden voor uittreding. Dit zien we vooral bij extreemrechts.
6. Bij radicalen uit minderheidsgroepen lijkt de loyaliteit aan de eigen gemeenschap een grote drempel om uit te treden. Ook een gebrek aan maatschappelijke perspectieven en sociale alternatieven kunnen een drempel vormen bij uittreding (dit speelt ook een rol bij extreemrechts). Daarnaast kunnen ook innerlijke

drempels een rol spelen. Het gaat dan vooral om het besef dat de eigen leefstijl niet goed bij je past, of dat de eigen waarheid niet de enige waarheid is.

7. *Significant others* kunnen een cruciale rol spelen bij deradicalisering. Dit zijn personen die de radicaal vertrouwt en respecteert, en die een ideologische discussie met de radicaal aangaan. Omdat de radicaal (enigszins) openstaat voor de mening van deze persoon/personen, is er de mogelijkheid dat hij of zij wordt beïnvloed door de ander, en er een proces van twijfel over de eigen ideologie op gang komt.

8. Ervaringen met deradicaliseringsprogramma's

We hebben nu enig inzicht in de factoren en motieven die een rol spelen bij deradicalisering van individuen. We zullen in dit hoofdstuk op deze kennis voortbouwen en onderzoeken of en op welke wijze het proces van deradicalisering bij personen kan worden gestimuleerd en/of kan worden ondersteund. Alhoewel Nederland met verschillende vormen van radicalisme te maken heeft gehad en nog steeds heeft, is er hier nog weinig ervaring opgedaan met initiatieven om deradicalisering van individuele radicalen te stimuleren of te ondersteunen. We zullen daarom over de grens kijken om verschillende deradicaliseringsprogramma's te onderzoeken. Daarbij willen we antwoorden vinden op de volgende twee vragen:

1. In hoeverre sluiten de bestaande programma's aan op de factoren die leiden tot individuele deradicalisering?
2. Welke lessen zijn uit de bestaande programma's te trekken voor een toepassing op islamitische radicalen in Nederland?

De meeste ervaring is opgedaan met programma's voor rechts-extremisten en islamitische radicalen. In het eerste deel van dit hoofdstuk richten we ons op deradicaliseringsprogramma's voor extreemrechts (8.1). We bespreken ervaringen uit Noorwegen, Zweden en Duitsland, en noemen een pilot-programma in Nederland. In het tweede deel van het hoofdstuk zullen we ons richten op deradicaliseringsprogramma's voor islamitische radicalen (8.2). Het gaat daarbij onder andere om programma's in Saoedi-Arabië, Indonesië en Groot-Brittannië. We besluiten het hoofdstuk met een beantwoording van de twee hoofdvragen (8.3).

8.1 Deradicaliseringsprogramma's voor rechts-extremisten

In verschillende West Europese landen zijn deradicaliseringsprogramma's ontwikkeld, die bedoeld zijn individuele aanhangers van radicale bewegingen te stimuleren om uit te treden en hun gedachtegoed te wijzigen. De Noorse onderzoeker Bjørge is één van de grondleggers van een programma om rechts-extremisten te helpen uit te treden. Dit zogenoemde Exitprogramma werd halverwege de jaren negentig ontwikkeld en toegepast in Noorwegen, en daarna is Exit – enigszins aangepast – toegepast in Zweden en Duitsland. We zullen hier de programma's in de verschillende landen bespreken. Bij de bespreking maken we gebruik van verscheidene bronnen. Onze studie naar Exit in Noorwegen is een casestudie die bestaat uit een literatuurstudie en uit interviews die we ter plaatse hebben afgenomen met de bedenkers en uitvoerders van dit programma. Onze studie naar het Exitprogramma in Zweden en naar Exit en aanvullende deradicaliseringsprogramma's in Duitsland bestaat uit een literatuurstudie. Ook stippen we een lopend pilotproject aan in Nederland.

8.1.a Noorwegen¹⁴

In Noorwegen zijn er in totaal maar zo'n 100 à 200 actieve rechts-extremisten, en zij zijn verdeeld over vijf tot tien locaties. De beweging beleefde zijn hoogtepunt in 1995-1996 met ongeveer 300 leden. Er was een tweede, kleinere piek in 1999-2000, maar nadien stabiliseerde de beweging zich. De leden zijn jong en hebben een relatief korte carrière binnen de beweging. Slechts een aantal blijven actief na hun twintigste. De meeste leden hebben niet meer dan een basisopleiding en ervaren sociale en maatschappelijke problemen. Hierdoor is de organisatie zwak, en gevoelig voor het oppakken van leiders. Maar alhoewel de beweging zwak is, zijn er toch een aantal lokale groepjes die krachtig genoeg zijn om anderen te intimideren en de straten in hun gemeenschap te domineren. In Oslo en Kristiansand hebben zich gewelddadige conflicten voorgedaan tussen neonazi's en groepen migrantenjongeren. Er hebben verscheidene gewelddadigheden tegen migranten plaatsgevonden, waarvan het ernstigste incident zich in januari 2001 voordeed, toen een vijftienjarige jongen met een donkere huidskleur werd doodgestoken door twee leden van de neonazi beweging in Oslo.

In de afgelopen jaren is de Noorse neonazi beweging zich beter gaan organiseren, inspiratie puttend uit en geholpen door de Zweedse Verzetsbeweging. De Noorse Verzetsbeweging organiseert voornamelijk jongens en jonge mannen die eerder hebben geparticipeerd in de gewelddadige skinheadgroep Boot Boys. De beweging benadrukt het belang van fysieke training, en in de loop der tijd is ze steeds zichtbaarder en steeds meer ideologisch georiënteerd geworden. Een andere organisatie, Vigrid, wordt geleid door de 62-jarige Tore Tvedt en is geïnspireerd op de National Alliance, de grootste en meest actieve neonazi organisatie in de Verenigde Staten. Vigrid aanbidt oude Noorse goden, verheerlijkt Adolf Hitler en ontkent de Holocaust. De organisatie stimuleert niet direct geweld, maar het promoot een racistische en gewelddadige ideologie en zet zich af tegen het 'zionistische bezettingsregime' in Noorwegen. De organisatie met de vaderfiguur Tvedt probeert actief jongeren in heel Noorwegen te rekruteren. Ook 'Blood and Honour' heeft de afgelopen jaren voet aan de grond proberen te krijgen in Noorwegen, tot nu toe met weinig succes.

In 1996 heeft de Noorse overheid een groep van experts op het gebied van rechts-extremisme opgericht, de Interdisciplinaire Adviesdienst voor Lokale Actie tegen Racisme en Xenofobie. Dit adviesorgaan bestaat uit een dozijn onderzoekers en professionals, waaronder politieagenten, maatschappelijk werkers, pedagogen en conflict mediators. Omdat het probleem van rechts-extremisme vrij beperkt is in Noorwegen, is het orgaan niet permanent bemand. Het wordt ingeroepen in geval van lokale problemen, en meestal gaat dan een team van twee adviseurs de lokale gemeentelijke instanties helpen bij het analyseren van de problemen en het ontwikkelen van effectieve reacties. Het samenbrengen van verschillende experts heeft ertoe geleid dat kennis, methoden en praktijkervaring gesystematiseerd werden. Dit is onder andere uitgemond in het Exitproject. Het Exitproject is ontwikkeld in de periode van 1995 tot 1997, en heeft drie doelen:

- Het helpen en ondersteunen van jongeren die uit extreemrechtse of andere gewelddadige groepen willen stappen,

¹⁴ Deze casestudie van Noorwegen is gebaseerd op interviews met sleutelfiguren uit Oslo en Kristiansand, en op Bjørge (2002), Bjørge (2005) en op Carlsson (2006).

- Het ondersteunen van ouders wier kinderen in extreemrechtse of andere gewelddadige groepen zitten, door het opzetten van lokale ouderlijke netwerken,
- Het ontwikkelen en verspreiden van kennis en methoden onder professionals die werken met jongeren uit gewelddadige groepen.

Er werd besloten dat er niet een apart instituut zou worden opgericht, maar dat het Exitprogramma moest worden uitgevoerd door direct betrokken instanties. Het Exitproject heeft inmiddels meer dan 700 professionals zoals leraren, lokale jongerenwerkers, politieagenten enzovoort opgeleid in de preventie van en interventie in rechts-extremisme en andere gewelddadige groepen. Wij hebben gesprekken gevoerd met drie verschillende instanties die zich bezighouden met de preventie en interventie bij rechts-extremisme: de organisatie Adults for Children (die het Noorse Exitprogramma heeft geleid), de afdeling van de Police Security Service die zich bezighoudt met extreemrechts, en het overlegorgaan voor criminaliteitspreventie in Kristiansand.

Adults for Children¹⁵

Adults for Children is een Noorse non-gouvernementele organisatie die zich bezighoudt met het mentale welzijn van kinderen, en heeft het Noorse Exitprogramma geleid van 1997 tot 2000. Omdat de Noorse politie niet de middelen en contacten had die nodig waren voor het Exitprogramma, werd de hulp ingeschakeld van Adults for Children. Deze organisatie heeft namelijk veel kennis, een goed netwerk en contacten met ouders. Exit werd gesubsidieerd door drie verschillende ministeries (het Noors directoraat van Immigratie, het ministerie van Justitie en Politie en het ministerie voor Kinderen en Familiezaken). Nu is er geen financiering meer omdat de overheid het probleem als opgelost ziet.

Volgens Adults for Children draait het voor de jongeren die verzeild raken in het rechts-extremistische milieu in eerste instantie om de groep, pas later komt de ideologie in beeld. Veel van de jongeren hebben psychische problemen. Het Exitprogramma kiest voor 'ouderwets' maatschappelijk werk en werkt samen met de politie. Voor ouders van jongeren die betrokken zijn bij een extreemrechtse groep zijn ouderlijke netwerken opgericht. Deze ouders hebben vaak behoefte aan kennis en informatie. Door hun ervaringen te delen, kunnen zij beter inzicht krijgen in het milieu waarin hun kind betrokken is geraakt. Zij kunnen hun dilemma's bespreken met mensen die hen niet gelijk stigmatiseren omdat hun kind in extreemrechtse kringen verkeert. En gezamenlijk kunnen zij oplossingen aandragen en initiatieven ontplooiën om hun kind weer los te weken. Er bestaan aanzienlijke verschillen tussen de verschillende oudergroepen. Sommige ouders zijn zeer succesvol: zij weten binnen een paar maanden hun kinderen terug te halen. Andere ouders hebben daar niet de middelen of motivatie voor. Sommige ouders delen de opvattingen van hun kinderen, en zeker in deze groepen is professionele ondersteuning noodzakelijk. Niet iedere ouder is even gemotiveerd om aan een groep deel te nemen, sommigen zijn bijvoorbeeld blij dat hun kind eindelijk vrienden heeft gevonden. Anderen zijn bang gestigmatiseerd te worden, zijn apathisch of onverschillig, of willen niet met vreemden over hun problemen praten. Ouderlijke netwerken werken dus niet voor iedereen, maar de aanpak wordt toch als succesvol gezien.

¹⁵ Deze tekst is gebaseerd op een interview dat is gehouden met Randi Talseth en Jan Steneby, beide werkzaam voor Adults for Children (Voksne for Barn, VfB), op 12 december 2006.

Om een succesvol Exitprogramma te draaien, zijn goede werknemers onontbeerlijk. Het zijn vaak maatschappelijk werkers die met de jongeren meedenken en kunnen begrijpen waarom zij in een rechts-extremistisch milieu belanden, maar die tegelijkertijd stevig genoeg in hun schoenen staan om met die jongeren te praten en hen bij te staan. Het gaat dus vooral om persoonlijke kwaliteiten en minder om een specifieke opleiding. Werknemers van Exit zijn als een spin in een web: ze moeten ervoor zorgen dat alle instanties goed functioneren en ze moeten toegang tot de ouders krijgen.

Een belangrijk aspect van Exit is het vrijwillige karakter van het programma. Het biedt een ondersteunend contact aan de persoon die wil uittreden, aan ouders en aan professionals. Mensen die uit de beweging willen stappen, kunnen bellen met het speciale telefoonnummer van Exit. Ook mensen die in de gevangenis zitten, kunnen contact opnemen met Exit. Vaak zie je dat vooral aan het begin en aan het eind van een gevangenisstraf mensen gemotiveerd zijn om uit te treden. Een succesvolle methode die Adults for Children heeft toegepast, is het in contact brengen van jongeren met mensen die eerder uit het rechts-extremistische milieu zijn gestapt. Het idee om eerdere uittreders in te zetten werd in 1997 gelanceerd door Tore Bjørgo. Het idee werd overgenomen in Zweden in 1998, toen er een Exitprogramma werd opgericht met vroegere uittreders als medewerkers. Omdat er te weinig mensen waren die deze rol konden vervullen in Noorwegen, heeft Adults for Children jongeren in contact gebracht met de uittreders uit Zweden. In ongeveer twee jaar heeft Exit meer dan zeventig jongeren uit het milieu geholpen.

De Police Security Service¹⁶

De Noorse geheime dienst houdt zich bezig met het identificeren van (potentiële) rechts-extremisten en tracht in samenwerking met de lokale politie te voorkomen dat individuen worden opgenomen in het rechts-extremistische milieu. Volgens de Police Security Service (PST)¹⁷ gaat het in het algemeen om jongeren van ongeveer veertien jaar, die weinig of geen vrienden hebben en veel op straat rondhangen. Het zijn 'social dropouts': laagopgeleide jongeren met weinig kansen die een sociaal vangnet missen. Soms hebben ze een gewelddadige confrontatie gehad met een groepje migrantenjongeren, en zoeken zij bescherming bij een rechts-extremistische groep. Vaak hebben hun ouders dezelfde racistische opvattingen. Deze jongeren missen een ideologie: ze zijn toevallig bij een rechts-extremistische groep terechtgekomen, en vinden daar de vrienden naar wie ze op zoek waren. Wel zijn er een aantal leiders die meer belezen zijn en die veelal de rol van een vaderfiguur vervullen voor de jongeren.

De PST heeft twee taken: ervoor zorgen dat jongeren niet dieper in het rechts-extremistische milieu verzeild raken en de meer doorgewinterde leden uit de groep halen. Bij de eerste, preventieve taak wordt er samengewerkt met de lokale gemeenschap, jongerenclubs, de kinderopvang en de lokale politie. Een belangrijk middel bij de preventie is de 'preventive talk', ook wel de 'empowerment conversation' genoemd. Hierbij wordt door de lokale politie contact gelegd met de betreffende jongere, en worden de jongere en diens

¹⁶ Deze tekst is gebaseerd op een interview dat is gehouden met Tommy Larsen en een collega, beide werkzaam bij de Police Security Service, op 12 december 2006, en op Bjørgo (2002).

¹⁷ De Noorse afkorting van de Police Security Service is PST.

ouders gevraagd op het politiebureau te verschijnen. Jongeren onder de achttien jaar en hun ouders zijn verplicht aan dat verzoek gehoor te geven wanneer de politie het vermoeden heeft dat de jongere betrokken is bij illegale praktijken of aan het afglijden is richting een criminele jongerengroep. Er wordt een gesprek gevoerd waarbij het draait om de concrete aanleiding (diefstal, drugsgebruik, participatie in extreemrechtse groep). Er wordt vooral ingegaan op de problemen die de jongere te wachten staan, en op het feit dat hij zijn toekomst aan het vergooien is. Het doel van het gesprek is niet om de jongere te straffen, maar om een basis te creëren voor een heroriëntatie en een gedragsverandering. De politie vraagt de ouders toestemming om andere belangrijke instituties, zoals de school, te betrekken in de volgende stappen van heroriëntatie. Het gesprek is gebaseerd op een gestructureerde procedure waarbij het er om gaat het kind bewust te maken van de gevolgen van zijn gedrag en te zoeken naar mogelijke (legale) alternatieven. Deze methode is vooral geschikt als preventieve maatregel bij jongeren die dreigen af te glijden. Een goed voorbeeld van het effect van het preventieve gesprek is de actie die in 2003 is gehouden tegen de Noorse neonazigroep Vigrid. In veertig dagen werden er 109 gesprekken gevoerd met 95 leden van deze groep. In 39 gevallen waren de ouders erbij. 60 mensen zijn daarna uit de groep gestapt, maar dit waren wel vooral de jongere leden.

Bij oudere, meer doorgewinterde leden worden andere tactieken gebruikt. Het gaat dan vooral om ‘verstorende’ activiteiten waarbij de politie om de kleinste vergrijpen de persoon oppakt en meeneemt naar het bureau. Tegelijkertijd wordt er elke keer wanneer iemand is opgepakt een kort gesprek gevoerd waarin keer op keer de gevolgen van iemands handelen worden benadrukt. Op deze manier zijn er ook een aantal doorgewinterde leden uit het rechts-extremistische milieu losgeweekt. Ook het isoleren van de centrale leiders van de groep kan helpen. Hierdoor wordt de leider losgeweekt van de groep en vallen de groepen uit elkaar. Het gaat de PST erom geweld te voorkomen, maar zij is geen ‘gedachtepolitie’. Wanneer zij jongeren van het geweld af kan houden, is haar missie geslaagd. In hoeverre de jongeren dan ook hun rechts-extremistische sympathieën hebben laten varen, is niet duidelijk.

Het is een voordeel dat Noorwegen voornamelijk lokale gemeenschappen kent waarin de politie op gemeenschapsniveau opereert. Meestal kent de lokale politie de jongeren dus persoonlijk en probeert zij met hen allemaal een gesprek te voeren. De PST werkt veel samen met de lokale politie. Af en toe lenen zij iemand uit aan het Exitprogramma, maar dit gebeurt niet heel vaak. Terwijl het Exitprogramma op basis van vrijwilligheid werkt, is het de taak van de PST om jongerengeweld te voorkomen en daarbij kan ze sommigen jongeren verplichten aan de gesprekken deel te nemen. En terwijl het Exitprogramma gebaseerd is op eigen aanmelding en jongeren daarbij dus niet actief geworven worden, gaat de PST juist zelf op de jongeren af.

Overlegorgaan voor criminaliteitspreventie in Kristiansand¹⁸

Kristiansand is een plaats aan de zuidkust van Noorwegen. De stad zelf telt ongeveer 75.000 inwoners, maar het grotere stedelijke gebied (inclusief enkele buurgemeenten) heeft een populatie van ongeveer 100.000 inwoners – een typische middelgrote Scandinavische

¹⁸ Deze tekst is gebaseerd op een gesprek dat is gevoerd met onder anderen Nanna Thune (inter-agency crime prevention group), Else Berge Loland (Exit, Mentor project), "Kikkan" (the Church Youth Project) en Ole Hortemo (Police Station Chief) op 13 december 2006, op Bjørge (2005) en op Carlsson (2006).

stad. Kristiansand is een welvarende stad, zonder uitgesproken arme of ‘slechte’ wijken, en met een goed ontwikkeld netwerk van welzijnsinstanties. Ongeveer tien jaar geleden is er een overlegorgaan voor criminaliteitspreventie opgericht van alle instanties die zich met jongeren bezighouden, waaronder de politie, het jeugdwerk, het maatschappelijk werk, de kinderopvang, het cultureel centrum, de kerk en een vertegenwoordiger van Adults for Children (de organisatie die het Exitprogramma heeft opgezet). Eens per maand komt het overlegorgaan bijeen om de ontwikkelingen en problemen op het gebied van de jeugd in Kristiansand te bespreken.

Halverwege de jaren negentig begon een groep jongens van tussen de veertien en twintig jaar door te straten te marcheren, en nam het jeugdcentrum over. De jongens waren boos op de maatschappij, hadden racistische opvattingen en waren bang voor de migrantenpopulatie. De overgrote meerderheid van deze groep ‘neonazi’s’ – zoals ze door de lokale bevolking werden genoemd – was afkomstig uit de onderklasse: eenoudergezinnen met een laag inkomen en met problemen rond alcohol- of drugsmisbruik, psychiatrische problemen of mishandeling. De jongeren waren in veel gevallen mislukt op school, en veel van hen waren slachtoffers van pesten of geweld. Bovendien had de meerderheid negatieve persoonlijke ervaringen met personen met een migrantenachtergrond (zoals mishandeling door de hun moeders partner of door hun eigen vriend) die zij generaliseerden over de hele migrantenpopulatie. Een relatief groot aantal van hen gaf aan dat de behoefte aan bescherming tegen vijanden het belangrijkste motief was om lid te worden van de neonazi groep. De mate van ideologisch bewustzijn varieerde sterk: enkele jongeren hadden een relatief coherent geheel van nationaal-socialistische ideologische opvattingen, maar de meerderheid had slechts een oppervlakkig en fragmentarisch beeld van de racistische ideologie, maar uitte zich racistisch en haatdragend. Voor hen verschaft de groep vooral een sterke groepsidentiteit, en loyaliteit aan de groep was voor hen vele malen belangrijker dan de ideologische identificatie.

Er ontstonden gevechten tussen rechts-extremisten en een antiracistische, gewelddadige groep migrantenjongeren, de zogenaamde Valla-gang. Beide groepen haatten de politie, beide groepen hadden het gevoel dat de maatschappij hen in de kou liet staan, en beide groepen hadden behoefte aan respect. Terwijl de neonazi’s racistische motieven hadden, had de migrantengroep andere motieven, variërend van criminaliteit tot puur de opwinding van een gevecht. In die tijd werd het overlegorgaan opgericht, en werden door de verschillende instanties in onderling overleg interventies ontwikkeld. Zo werd door de vertegenwoordiger van Adults for Children een lokale variant van het ‘Nightravens-project’ gestart. Het Nightravens-project bestaat sinds begin jaren negentig in Noorwegen en het houdt in dat teams van ouders op uitgaansavonden door de stad lopen en praatjes aanknopen met de uitgaande jongeren. Zo wordt gepoogd om alcohol- en drugsmisbruik en geweld onder jongeren te voorkomen. Het team van de Nightravens surveilleert altijd van tien uur ’s avonds tot vier uur ’s nachts en werkt nauw samen met de politie. Per keer zijn er in Kristiansand acht ouders op straat (teams van twee of van vier personen). Nightravens zijn er in ongeveer 450 gemeentes in Noorwegen.

Ook werd in Kristiansand door Exit een ouderlijk netwerk opgericht, en werd praktische hulp verleend aan jongeren die uit een gewelddadige groep wilden stappen. Veel van deze jongeren bleken ouderlijke steun te ontberen, doordat ouders psychiatrische problemen of een drugsverslaving hadden, of waren overleden. Zij konden hun ouders dus niet gebruiken als ‘opstapje’ terug naar de samenleving. Een alternatief ‘opstapje’ kan

worden gevormd door een *significant other* die een band met de jongere aangaat door naar hem of haar te luisteren, en helpt bij de uittrede uit de extreemrechtse groep. In Kristiansand speelde het Church Youth Project (CUP) deze rol. Dit is een kleine, flexibele organisatie van drie maatschappelijk werkers en een groep vrijwilligers die werken met probleemjongeren in de stad. De drie maatschappelijk werkers wisten contact te leggen en een vertrouwensband op te bouwen met een aantal neonazi jongeren. Ze hielpen de jongeren een baan, een woning of een opleiding te vinden. Deze aanpak was nadrukkelijk van sociale aard, en niet van ideologische aard; er werd vermeden om over ideologie te praten. Er werd vooral gepoogd om in de praktische en sociale behoeften van deze jongeren te voorzien door een alternatieve sociale omgeving aan te bieden. In drie jaar tijd hebben zij 24 neonazi jongeren geholpen, van wie nu slechts twee personen nog in het rechts-extremistische milieu verkeren.

Alle leden van het overlegorgaan zijn het erover eens dat de samenwerking tussen de vele instanties erg belangrijk is. Het voordeel van het brede samenwerkingsverband is dat er altijd iemand is met een link naar het betreffende individu. Hoewel het regelmatig gebeurt dat men het onderling oneens is over de aanpak, heeft men respect voor elkaars professie. Op die manier blijft de samenwerking goed. Er is een goede structuur met toegewijde mensen, maar naast goede wil is er ook een gedeelde basis en een gedeeld beleid op hogere niveaus nodig. Het is goed dat de samenwerking blijft bestaan in rustiger tijden. Met die basis kunnen er nieuwe dingen worden ontwikkeld en blijft de stap klein om met elkaar in contact te treden wanneer een van de instanties een andere instantie nodig heeft.

8.1.b Zweden¹⁹

In Zweden bestaat het extreemrechtse milieu uit ongeveer 3000 personen en kan er met recht van een sociale beweging worden gesproken. Er zijn enkele duizenden sympathisanten en de extreemrechtse beweging heeft een organisatorische, economische en media-infrastructuur ontwikkeld. Bovendien gaat het niet meer puur om een jeugdscene: veel van de activisten zijn in de twintig of dertig en zijn al tien jaar of meer betrokken bij de beweging. De beweging kan bescherming bieden tegen vijanden van buitenaf. Door zijn grootte is de beweging niet kwetsbaar: wanneer leiders in de gevangenis worden gezet staan er nieuwe leiders op.

Exit Stockholm

Kort na de oprichting van het Noorse Exit-project in 1997, werd er contact gelegd met de Zweedse ex-neonazi Kent Lindhal. Hij was begin jaren negentig uit de neonazibeweging gestapt en gaf lezingen op scholen om te waarschuwen voor het extreemrechtse milieu. Lindhal zetten in 1998 het Zweedse Exitprogramma op in Stockholm. Het Zweedse programma had dezelfde doelstellingen als het Noorse programma, maar had een iets andere opzet. Zo heeft een groot gedeelte van de staf zelf een achtergrond in het extreemrechtse milieu, en deze persoonlijke ervaringen zorgen ervoor dat deze stafleden een grote geloofwaardigheid hebben onder jongeren die willen uittreden. Bovendien is het voor hen gemakkelijker om contact te leggen met jongeren die erover denken uit de

¹⁹ Deze tekst is gebaseerd op Englund (2002), National Council for Crime Prevention (BRÄ) (2001), Bjørge en Carlsson (2005) en Rheims (2002).

beweging te stappen. Ook heeft het Zweedse project een vijf-stappenplan ontwikkeld die personen over het algemeen doorlopen wanneer zij de extremistische groep verlaten en waarbij de persoon op verschillende manieren ondersteund wordt.

1. *Fase van motivatie.* De persoon zit nog in de groep, maar heeft twijfels en neemt contact op met het Exit-team. Het team geeft informatie en biedt een contactpersoon aan, die zelf ook dit proces heeft doorgemaakt en weet wat het betekent.
2. *Fase van uittreding.* De persoon heeft de beslissing genomen uit de groep te stappen. Dit is een chaotische periode, waarin hij hulp van het Exit-team krijgt om mee te praten. Soms moet iemand verhuizen of heeft financiële hulp nodig. De contactpersoon is altijd telefonisch bereikbaar en is de intermediair naar de instanties toe. Ook geeft hij of zij persoonlijke steun.
3. *Fase van vestiging.* De breuk is nu compleet. De persoon heeft een woonplaats, financiële middelen, en soms een baan of een studie. Maar hij is vaak sociaal geïsoleerd en voelt zich leeg en eenzaam. De contactpersoon probeert nieuwe verbindingen te leggen naar het 'normale' leven. Groepsdiscussies zijn vaak nuttig in deze fase.
4. *Fase van reflectie.* De persoon begint zich vrij te maken van dingen uit het verleden zoals geweld, misdaad en extremistische ideologie en haat. Sommigen ervaren problemen als angst, depressie, slapeloosheid of alcoholmisbruik. Vaak worden zij verwezen naar een therapeut. Dit is de fase waarin zij hun extremistische en racistische ideeën loslaten.
5. *Fase van stabilisatie.* De persoon heeft nu weer een 'normaal' leven met werk, een studie en soms een eigen gezin. Hij is nog steeds wel bang dat het verleden zijn toekomst zal ruïneren en ervaart vaak schuldgevoelens en schaamte. Het Exitprogramma is nu niet meer actief, maar veel personen blijven contact houden met hun contactpersoon.

De periode van het Exitprogramma beslaat over het algemeen tussen de zes en twaalf maanden. In de gesprekken die worden gevoerd gaat het er niet om de uittrekkers ideologisch op andere gedachten te brengen, maar er wordt vooral voortgebouwd op de persoonlijke wil om los te komen uit het extreemrechtse milieu en een normaal leven op te bouwen. Er wordt ingegaan op de persoonlijke negatieve gevolgen van het verblijf in de extreemrechtse beweging, en op de mogelijkheden en alternatieven die aan een uittrede verbonden zijn.

Tussen 1998 en 2001 namen 133 personen contact op voor hulp. De meerderheid (meer dan negentig procent) bestond uit jonge mannen. Zij waren tussen de 18 en 25 jaar en hadden tussen de twee en vijf jaar in de beweging gezeten. De helft gebruikte gedurende de tijd in de beweging overmatig alcohol en soms ook drugs. Bovendien was de helft veroordeeld voor criminele delicten, en gaf daarnaast nog een kwart aan dat zij wel delicten hadden gepleegd, maar daarvoor niet waren veroordeeld. Volgens een evaluatie van de Zweedse Raad voor Criminaliteitspreventie uit 2001 zijn 125 van de 133 personen uit de beweging gestapt nadat zij contact hadden opgenomen met Exit. Er zijn later twijfels ontstaan of dit hoge aantal successen wel klopt.²⁰ Alhoewel de evaluatie over het algemeen

²⁰ Zie Englund (2002).

erg positief was over het programma en de resultaten, bracht het wel naar voren dat er organisatorische problemen waren en een hoge omloop onder de staf.

Exit Motala

In 1999 werd een tweede Zweeds deradicaliseringsprogramma opgericht in Motala, dat Exit Motala werd genoemd. Het programma van Lindhal heette vanaf dat moment Exit Stockholm. Het programma van Exit Motala verschilt in meerdere opzichten van Exit Stockholm. Er wordt niet alleen hulp geboden aan jongeren uit het extreemrechtse milieu, maar ook aan gemarginaliseerde migrantenjongeren uit gewelddadige groepen, en aan asielzoekers. Ook de doelstellingen zijn breder: het gaat niet alleen om uittrede uit extreemrechtse kringen, maar ook om het tegengaan van racisme en marginalisering en het bevorderen van democratische principes. Het project heeft drie onderdelen: Exit, Amir en Dellen. Exit is, net als het programma van Exit Stockholm, gericht op extreemrechtse jongeren. Het onderdeel Amir is gericht op migrantenjongeren uit criminele bendes, en is in 2002 uitgebreid met hulp aan en activiteiten voor asielzoekers. Dellen is een programma dat zich specifiek richt op meisjes uit het extreemrechtse milieu. Alhoewel de drie onderdelen specifieke hulp bieden aan hun doelgroep, is de algemene doelstelling om de verschillende groepen zoveel mogelijk met elkaar te integreren. Zo is er elke week een activiteitenavond in het plaatselijke jeugdcentrum waar de leden van de verschillende onderdelen aan meedoen, en elkaar leren kennen. Op die manier wordt gepoogd vooroordelen en racistische opvattingen weg te nemen. Door alle leden te betrekken bij de besluitvorming en hen suggesties te laten doen voor volgende activiteiten, wordt getoond hoe democratie in het klein werkt en welke invloed eenieder hierop kan uitoefenen. In het project worden verschillende methoden toegepast:

- *Het vijf-stappenplan voor uittrede* (dat ook wordt gebruikt in Exit Stockholm).
- *Het 'Choice of Path' programma*. Dit programma is gericht op jongeren met een criminele levensstijl. Het maakt gebruik van een folder met verschillende ethische en morele vragen en verschillende oefeningen omtrent waardeoordelen. De folder kan gebruikt worden in zowel individuele gesprekken als groepsgesprekken. Het idee is dat door dit soort zaken te bespreken, mensen op nieuwe gedachten en inzichten kunnen komen.
- *De 'Aggressive Replacement Training' (ART)*. Uitgangspunt in deze training is dat agressief gedrag wordt gezien als zowel een gedrags-, een cognitief, als een emotioneel fenomeen, en er wordt vanuit gegaan dat elk agressief gedrag aangeleerd is. Er wordt een sociale vaardigheidstraining gegeven, een woede beheersingstraining en een training in moreel redeneren.
- *Individuele therapie*.
- *Het Diversiteit en Dialoog programma*. In dit programma worden activiteiten als toneelspelen en andere rollenspelen georganiseerd om problemen zoals sociale marginalisatie aan te pakken.

In de loop van de tijd zijn er strubbelingen ontstaan tussen Exit Stockholm en Exit Motala. Sinds eind 2001 werken zij niet meer samen, en sinds begin 2002 is Exit Motala een geheel zelfstandig project dat door de overheid wordt gesubsidieerd.

8.1.c Duitsland²¹

Duitsland kampt al lang met extreemrechtse jongerengroepen. Vooral veel jongeren uit het oosten van Duitsland sluiten zich aan bij skinheadgroeperingen en neonazistische Kameradschaften. Momenteel telt Duitsland ongeveer 39.000 rechts-extremisten, van wie ruim tienduizend personen (voornamelijk afkomstig uit skinheadgroeperingen) als geweldsbereid worden beschouwd²². Duitsland heeft dan ook een scala aan programma's ter bestrijding en ter preventie van rechtsextremisme. Rond het jaar 2000 zijn er verschillende deradicaliseringsprogramma's gestart. Momenteel bestaan er zo'n vijftien à twintig projecten die gericht zijn op het deradicaliseren van rechts-extremisten. Deze programma's verschillen erg van elkaar in termen van doelgroep (sleutelpersonen, ervaren activisten, meelopers of sympathisanten), methodieken en organisatorische opzet. Er zijn projecten die op deelstaatniveau zijn opgezet en landelijke projecten. Grunenberg en Van Donselaar (2006) hebben vier van deze projecten onderzocht: het landelijke NGO-gebaseerde programma 'Exit Deutschland', het landelijke overheidsprogramma van de *Bundesverfassungsschutz* en twee overheidsprogramma's op deelstaatniveau (Noordrijn-Westfalen en Hessen). Het programma 'Exit Deutschland' is ook door Rommelspacher (2006) onderzocht.

Exit-Deutschland

Dit project was het eerste deradicaliseringsprogramma in Duitsland. De 'gemiddelde' uittreder is een man tussen de achttien en vijfentwintig die tussen twee en zes jaar lid was van een skinheadgroepering of een neonazistische Kameradschaft. Het overgrote deel heeft criminele antecedenten. Meestal stappen zij eruit omdat zij beseffen dat hun extreemrechtse activiteiten leiden tot een vicieuze cirkel met negatieve uitwerkingen voor de toekomst. De uittreder moet zelf het initiatief nemen en contact opnemen met het project. Vervolgens wordt er een algemeen profiel geschetst van de uittreder en worden potentiële problemen in kaart gebracht. Veiligheid en bestaanszekerheid zijn belangrijke thema's bij de aanpak. Daarnaast is de opbouw van een sociaal netwerk erg belangrijk, en krijgt de uittreder ondersteuning bij mogelijke psychische problemen. De duur van een dergelijk traject verschilt aanzienlijk. Meestal worden de uittreders tussen de zes maanden en drie jaar begeleid. Het project maakt geen deel uit van een netwerk van verschillende overheidsinstanties en verkeert in financiële problemen. Toch heeft Exit Deutschland de laatste jaren circa 230 uittreders uit het extreemrechtse milieu gehaald.

Volgens Rommelspacher (2006) is het kernonderdeel van Exit Deutschland een inhoudelijke verwerking van de eigen persoonlijke geschiedenis. Er worden intensieve gesprekken gevoerd om te onderzoeken wat de motieven voor intreding waren, welke argumentaties worden gehanteerd, en waar er openingen bestaan om die argumentaties te weerleggen. Daarbij gaat het er niet om de uittreder een ander wereldbeeld op te dringen, maar om hem of haar kritisch naar zichzelf en de eigen opvattingen te laten kijken. Maar deze persoonlijke reflectie kan pas plaatsvinden wanneer de veiligheid van de uittreder gegarandeerd is. Daarom staat veiligheid op de voorgrond, evenals het resocialiseren om nieuwe sociale contacten en beroepsperspectieven te bevorderen.

²¹ Deze tekst is grotendeels gebaseerd op Grunenberg en Van Donselaar (2006).

²² http://www.verfassungsschutz.de/de/arbeitsfelder/af_rechtsextremismus/zahlen_und_fakten.html

Aussteigerprogramm für Rechtsextremisten vom Bundesverfassungsschutz

Dit programma heeft twee verschillende doelgroepen. De eerste doelgroep bestaat uit leiders van extreemrechtse organisaties die zich er bewust van zijn geworden dat hun politieke doeleinden niet haalbaar zijn en hulp nodig hebben bij het verlaten van hun groepering. De *Bundesverfassungsschutz* (BfV) benadert deze personen actief en informeert hen over de mogelijkheden uit de beweging te stappen. De tweede doelgroep bestaat uit personen die niet tot de top van de groeperingen behoren. De BfV verstrekt alleen informatie over de tweede groep. Het typische lid van die doelgroep heeft een leeftijd van twintig à vijfentwintig jaar, en negentig procent is man. De uittreders hebben vaak te maken met alcoholisme, psychische problemen en drugsverslaving. Bovendien heeft het overgrote deel gewelddadige antecedenten. De tijd die een persoon in het extreemrechtse milieu zit, hangt sterk samen met de leeftijd van de uittreder. De redenen voor uittreden zijn divers: verwachtingen van de partner en dreigende strafzaken kunnen een rol spelen, of personen worden zich bewust van de negatieve gevolgen van hun participatie in de extreemrechtse beweging. In het programma worden alleen personen aangenomen die daadwerkelijk bereid zijn schoon schip te maken. Er wordt een profiel van de uittreder gemaakt en er worden gedetailleerde contracten opgesteld, waarin wordt vastgelegd wanneer de uittreder specifieke doelen moet behalen. Als de uittreder een vaste partner heeft, wordt die betrokken in het programma. Uittreders worden geholpen bij het opbouwen van een nieuw bestaan, en vaak hebben ze een ontwenningsskuur nodig. Het uittreden is succesvol afgerond als iemand de vastgelegde doelen heeft bereikt en daarna twee jaar stabiel is. Het bereiken van de doelen duurt meestal ongeveer twee jaar, dus het duurt in totaal zo'n vier jaar voordat iemand het hele traject heeft doorlopen. Het BfV werkt samen met de veiligheidsdiensten van de deelstaten. Honderd personen zijn door het programma uitgetreden of worden nog begeleid.

Het Noordrijn-Westfaalse uittredersprogramma

De uittreders van dit programma zijn vooral mannen van rond de vijfentwintig jaar en komen met name uit de Kameradschaften en skinheadgroeperingen. Ze zijn vaak verslaafd aan alcohol en drugs en hebben bijna allemaal een strafblad met geweldsdelicten. Ze willen uittreden omdat ze in een uitzichtloze situatie zitten. Vaak eisen de ouders of de partner dat ze de extreemrechtse beweging verlaten, en ook hier spelen dreigende strafzaken een rol. Er worden contracten opgesteld, maar die zijn minder gedetailleerd dan die van het BfV. Het traject begint met het opruimen van de woning, waarbij alle extreemrechtse attributen in beslag worden genomen. Er wordt geëist dat de uittreder het milieu verlaat en geen strafbare feiten meer begaat. Bovendien moet hij ondubbelzinnig afstand nemen van alle extremistische waarden. Uittreders worden geholpen bij het opbouwen van een nieuw bestaan, en vaak hebben ze een ontwenningsskuur nodig. Het uittreden wordt als geslaagd beschouwd als de betrokkene geen contact meer heeft met de extreemrechtse beweging, geen nieuwe strafbare feiten pleegt en redelijk stabiel is. Idealiter verandert de uittreder ook van wereldbeeld, maar dit blijkt lang niet altijd haalbaar te zijn. De uittreders worden gemiddeld drie jaar begeleid. In het begin is de begeleiding intensief, maar dit wordt later teruggeschroefd.

Het Hessense uittredersprogramma

Het programma in Hessen is in 2003 van start gegaan. Het is vooral gericht op meelopers en jongeren die relatief kort in het extreemrechtse circuit verkeren. Dit zijn vooral jongeren van 13 tot 16 jaar, waarmee een gesprek over de negatieve gevolgen van hun extreemrechtse oriëntatie al veel effect kan hebben. Maar het programma richt zich ook op jongeren die al langer in een extreemrechtse groepering zitten. Dit zijn jongeren tussen de 18 en 20 jaar die vaak verslaafd zijn aan alcohol, gewelddaden hebben gepleegd en te kampen hebben met psychische problemen. De redenen voor uittreden hebben ook hier vaak te maken met druk van de partner en dreigende strafzaken. Ideologische redenen spelen nauwelijks een rol. Aan het begin van het traject wordt een persoonlijkheidsprofiel van de uittreder opgesteld. De woning wordt ontdaan van extreemrechtse attributen en er wordt een vrij gedetailleerd contract opgesteld. Ook in dit project gaat het om de veiligheid van de uittreder, het opbouwen van een bestaan en persoonlijke steun. De begeleiding duurt meestal drie tot zes maanden. De meeste uittreders zijn dan redelijk stabiel. Maar vooral bij uittreders die een voorwaardelijke straf krijgen opgelegd kan de begeleidingstijd oplopen tot twee jaar. Er wordt gewaarschuwd tegen al te hooggespannen verwachtingen: de uittreders plegen weliswaar geen nieuwe delicten meer en hebben geen contact meer met de extreemrechtse beweging, maar hun ideologische opvattingen blijven vaak ongewijzigd. Het programma heeft ongeveer vijftig personen uit het extreemrechtse milieu gehaald.

Samenvattend vallen in de Duitse programma's twee profielen op. Het eerste profiel is dat van skinheads of neonazi's, 18 tot 25 jaar, verslaafd aan alcohol, geen geregeld werkend bestaan, een gewelddadige staat van dienst, vaak strafrechtelijke veroordelingen, soms psychische stoornissen. Het tweede profiel is dat van een minder ontspoorde, jongere groep van nieuwe aanwas en meelopers. Een belangrijke uitkomst is de relatief geringe betekenis die ideologische overwegingen lijken te hebben. De meerderheid van de programma's is vooral gericht op het resocialiseren van de uittreder, en niet op het reflecteren op de extreemrechtse ideologie. Alleen het Exit programma lijkt hier nog wel aandacht aan te besteden, maar in hoeverre men hieraan in de praktijk toekomt (naast het verzorgen van een veilige omgeving en nieuwe sociale contacten) is niet duidelijk. Ook is niet duidelijk of er op dit terrein succes wordt geboekt. Vaak wordt namelijk een uittreding al als succesvol beschouwd wanneer de uittreder op tijd opstaat, gewoon naar zijn werk gaat en bij een meningsverschil niet meteen op de vuist gaat. In dergelijke gevallen gaat het niet om een verandering van het extreemrechtse wereldbeeld.

8.1.d Nederland

In Nederland is in september 2007 een pilot gestart van een deradicaliseringsprogramma voor extreemrechtse jongeren. Het programma is ontwikkeld op initiatief van het instituut FORUM, de Monitor Racisme & Extremisme en het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES). Het programma wordt uitgevoerd in de gemeentes Winschoten en Eindhoven en de aanpak richt zich op het individu. Bij het schrijven van dit rapport is de pilot nog in volle gang en kan het programma nog niet worden beoordeeld.

8.1.e Beoordeling van de programma's voor rechts-extremisten

Een opvallend gegeven van de Exit-aanpak is het 'gedepolitiseerde' karakter ervan: radicalisering wordt beschouwd als een psychosociaal probleem dat voortvloeit uit een zwakke sociale en maatschappelijke achtergrond. Aspecten van politiek activisme en een radicale ideologie spelen een minimale rol. Met name in Noorwegen is deze visie van de radicaal als 'social dropout' dominant. Hier richt Exit zich er vooral op om jongeren die in aanraking komen met het extreemrechtse milieu zo snel mogelijk weer op het rechte pad te krijgen. De achterliggende gedachte is dat de jongeren in eerste instantie nog nauwelijks ideologisch gevormd zijn maar de extreemrechtse groep opzoeken vanwege een behoefte aan binding en identiteit. Wanneer zij eenmaal in de groep verkeren, zullen zij langzaam ideologisch worden gevormd en worden klaargestoomd voor het plegen van geweldsmisdrijven, en dit moet te allen tijde worden voorkomen. Volgens de Noorse visie is het in wezen vrij gemakkelijk om dit te voorkomen: de jongeren die zich aangetrokken voelen tot het rechts-extremisme moeten geholpen worden bij basale zaken als een opleiding, een woning en sociale contacten en activiteiten. Het zijn jongeren die aangeven vooral een vriendenkring te missen, en die erg gebaat zijn bij het ontwikkelen van een alternatief sociaal netwerk. Exit richt zich daarom op maatschappelijke hulp in combinatie met samenwerking met de politie. Het Noorse Exit-programma speelt dus met name in op de rol van continuerende factoren en doorbreken van continuerende drempels (het bieden van hulp bij de praktische leefomstandigheden). Ook wordt er enigszins aandacht besteed aan affectieve factoren (zorgen voor een andere sociale omgeving), maar de factor 'ideologie' wordt buiten beschouwing gelaten. Deze aanpak blijkt in Noorwegen goed te werken. Het Exit-programma heeft een groot aantal jongeren die naar het extreemrechtse milieu neigden op andere gedachten weten te brengen, en heeft succesvolle ouderlijke netwerken geleid. Er is zo'n goed resultaat geboekt dat de overheid in veel gevallen de subsidie heeft ingetrokken, omdat zij het probleem van extreemrechts als opgelost beschouwt.

Ook in Zweden en Duitsland staan praktische leefomstandigheden en sociale factoren centraal, maar de ideologische factor lijkt – in ieder geval in het Exit programma in Duitsland – ook een rol te krijgen. Rommelspacher (2006) stelt dat inhoudelijke reflectie een kernelement van het programma is. Zij zet deze aanpak zelfs expliciet af tegen de andere Duitse deradicaliseringsprogramma's die de ideologie als een tweederangs probleem zouden zien naast het belangrijkere probleem van de agressiviteit en gewelddadigheid van de uittreeders (2006: 214). De rol van ideologie in Exit Deutschland komt echter in het geheel niet terug in de rapportage van Grunenberg en Van Donselaar (2006). Die leggen juist de nadruk op de praktische hulp die door het programma wordt geboden. Een mogelijke verklaring voor deze discrepantie is dat Rommelspacher in haar onderzoek zich vooral heeft gericht op de doelstellingen van het programma, en Grunenberg en Van Donselaar vooral op de concrete uitwerking. In die laatste publicatie wordt de weinig ideologische insteek van de uittreeders zelf benadrukt (het lijkt er op dat zij vooral willen uittreden omdat zij daar een praktisch persoonlijk voordeel bij hebben, en niet zozeer omdat zij de extreemrechtse ideologie afwijzen) en hun nauwelijks op ideologie stoelende definitie van succes (een redelijk geslaagde resocialisatie zonder duidelijke verandering van ideologische opvattingen). Het is met andere woorden goed mogelijk dat het Duitse

Exitprogramma een aantal ideologische doelstellingen heeft, maar in de praktijk niet veel verder komt dan de uittreder een nieuwe en veilige sociale structuur te bieden.

Het Exit-programma is met name succesvol bij jongeren die nog niet diep in het extreemrechtse milieu zitten, en bij oudere personen die door dreigende strafzaken, druk van buitenaf en/of alcohol- en drugsverslaving geen perspectief meer zien. De conclusie dringt zich op dat enkel personen die nog niet diep in het milieu zitten of personen die druk van buitenaf ervaren, kunnen deradicaliseren, en dat personen met een ander profiel te diep in de ideologie zitten om nog 'gered' te kunnen worden. Er komen immers enkel personen met de genoemde profielen op het programma af, en alleen deze groepen worden succesvol geholpen. Deze conclusie is echter niet gerechtvaardigd omdat dan over het hoofd wordt gezien dat de Exit aanpak zelf de nadruk legt op (het opheffen van) de praktische nadelen van extreemrechts lidmaatschap. Het is dus goed mogelijk dat rechts-extremisten met een ander profiel niet worden aangesproken door het programma.

In Noorwegen bestaat het gros van de rechts-extremisten uit jongeren met een zwakke sociaal-maatschappelijke positie die nog niet diep in het extreemrechtse milieu verzeild zijn geraakt. De ideologische 'harde kern' bestaat slechts uit een hele kleine groep. Het Exit programma spreekt dan ook de meerderheid van de extreemrechtse groep aan, en is daardoor in verhouding erg succesvol. Maar in Zweden en Duitsland ligt dat anders. In Zweden hebben veel rechts-extremisten in tegenstelling tot de 'social dropouts' in Noorwegen, een politiek-activistische achtergrond. Ook in Duitsland is extreemrechts niet slechts een probleem van gemarginaliseerde jongeren, maar vormt het een serieuze beweging. In deze landen lijkt het erop dat rechts-extremisten met een ander profiel zich niet aangesproken voelen door het programma (en in Duitsland door aanverwante programma's). Het programma is dus wel succesvol, maar alleen binnen de groep die zich ook door het programma aangesproken voelt.

We kunnen concluderen dat de programma's er baat bij zouden kunnen hebben om ook aandacht te besteden aan de factor 'ideologie'. Uit ons onderzoek naar individuele deradicalisering (zie hoofdstuk 7) komt naar voren dat voor veel uittreders ideologische factoren een grote rol spelen bij het in gang zetten van het proces van deradicalisering. Twijfels over de haalbaarheid van de gewenste toekomst en veranderingen in de visies op de huidige wereld, kunnen een crisis in de ideologische betrokkenheid bewerkstelligen. Door deze factor mee te nemen in een deradicaliseringsprogramma kunnen ook personen worden bereikt die nu buiten beeld blijven.

Praktische toepassing

Alhoewel in deze studie naar deradicaliseringsprogramma's voor extreemrechts de focus niet lag op de praktische toepassing van de programma's, kunnen we toch kort enkele conclusies van praktische aard trekken:

- Uit de casestudie van Kristiansand blijkt hoe cruciaal samenwerking tussen verschillende instanties is voor het slagen van het programma. De aanpak moet ingebed zijn in een ondersteunende structuur van politie, school, maatschappelijk werk, jeugdzorg, en buurtwerk. Door de inzichten van de verschillende instanties te combineren, kan een geïntegreerde aanpak ontstaan.
- Om ervoor te zorgen dat verschillende regio's niet tegen elkaar inwerken en dat niet steeds opnieuw het wiel hoeft worden uitgevonden, is het verstandig een mobiel

team samen te stellen dat expertise over extreemrechts verenigd en op verschillende plaatsen kan worden ingezet.

- In Noorwegen is het programma erg georiënteerd op gemeenten. Het achterliggende idee daarbij is dat je gedetailleerde kennis over de lokale scene en de lokale beweegredenen van de jongeren moet hebben om een succesvol programma te kunnen opzetten. De kennis van lokale instanties wordt dan gecombineerd met de expertise van het mobiele team. Nadeel daarvan is dat er weinig zicht is op groepen of bewegingen die het lokale niveau overschrijden. Ook de rol van internet wordt niet meegenomen.
- Goede werknemers zijn onontbeerlijk voor het slagen van een deradicaliseringsprogramma. Het gaat daarbij om een mix van persoonlijke betrokkenheid en professionele distantie. Bovendien moet de medewerker overwicht op de uittreder hebben. Het gaat dus deels om persoonlijke kwaliteiten die niet goed aangeleerd kunnen worden. Het gebruik van eerder uitgetreden personen lijkt een pre.

8.2 Deradicaliseringsprogramma's voor islamitische radicalen

Nu we een aantal deradicaliseringsprogramma's beschreven hebben die gericht zijn op uittreding uit extreemrechtse groeperingen, richten we ons op een serie deradicaliseringsprogramma's die specifiek gericht zijn op islamitische vormen van radicalisering. We richten ons eerst op een aantal in het oog springende programma's in het Midden-Oosten en Azië en bespreken daarna nog de aanpak in Birmingham en Amsterdam.

8.2.a Saoedi-Arabië

Na de bomaanslagen in Riyad in 2003 zijn er naast directe veiligheidsmaatregelen ook 'softe' strategieën ingezet. Deze maatregelen hebben tot doel het extremistische gedachtegoed minder aantrekkelijk te maken. Een 'sophisticated hearts and minds campaign' werd gelanceerd (Boucek 2007). Dit bestaat uit een combinatie van educatie-, PR- en media programma's, en alle staatsgerelateerde religieuze bronnen worden hierbij ingezet. Uit deze 'war of ideas' is drie jaar geleden een 'hereducatieprogramma' voortgekomen. Boucek beschrijft in zijn artikel hoe dit programma eruit ziet en hoe het geëvalueerd wordt. Ook een artikel van Amnesty International geeft een idee van het programma (Zuijdsgeest 2007).

Doel van het programma is om gevangenen die de extremistische *takfir* ideologie²³ aanhangen een andere visie op de islam te laten krijgen, in ruil voor vervroegde vrijlating. Dit gebeurt door middel van intensieve religieuze gesprekken en psychologische ondersteuning. Het programma richt zich op mensen in de gevangenis, maar het is niet duidelijk in hoeverre een verandering van ideeën echt samenhangt met vrijlating. Zo wordt in het artikel van Amnesty International kritisch opgemerkt door iemand van Human

²³ Bij *takfir* ideologie worden andere moslims en andersgelovigen tot ongelovige verklaard. In feite komt deze ideologie neer op een informele ter dood verklaring van iedereen die zich niet aan de strikte wetten van een radicale versie van de islam houdt.

Rights Watch: ‘Het is voor gevangenen verplicht aan het programma deel te nemen, maar ze krijgen er niet per definitie vrijlating voor in ruil’.

Het programma wordt uitgevoerd onder de auspiciën van het Ministerie van Binnenlandse Zaken door een Adviescommissie, gezeten in Riyad. Deze adviescommissie bestaat uit vier subcomités. Ten eerste is er een religieus comité, dat bestaat uit ongeveer honderd geestelijken, geleerden en professoren. Dit is de groep die daadwerkelijk in gesprek gaat met de deelnemers. Het psychologische en sociale comité bestaat uit ongeveer dertig psychologen, sociale wetenschappers en onderzoekers. Zij evalueren de status van de deelnemer, zijn medewerking en vooruitgang, en zij bepalen de steun die de gevangene en zijn familie moeten krijgen. Daarnaast bestaan nog het veiligheidscomité (dat besluit over de vrijlating van elke gevangene en als taak heeft de deelnemers te begeleiden na hun vrijlating), en het mediacomité (dat alle opleidings- en informatiematerialen verzorgt).

In een eerste gesprek met de gevangene wordt er voornamelijk naar hem geluisterd. Gedurende het verloop van de contacten wordt er steeds meer met hem in discussie getreden. Er wordt geprobeerd de gevangene in te laten zien dat zijn ideeën en motivaties eigenlijk niet islamitisch zijn en berusten op een verkeerde interpretatie van de islam. Het uitgangspunt is dat de gevangene in gaat zien dat hij verleid is tot een verkeerde interpretatie en dat de versie die door de staat wordt aangehangen de beste is. Een onderdeel van het programma bestaat uit een serie individuele gesprekken. Een ander onderdeel bestaat uit een lesprogramma in groepsverband van zes weken, waarin onderwerpen als *takfir*, *jihad* en terrorisme aan de orde komen, en waarin psychologische cursussen gegeven worden ter bevordering van het zelfvertrouwen. Aan het eind volgt een examen, en als dat niet gehaald wordt, moet de cursus herhaald worden.

Sinds de start in 2004 hebben ruim tweeduizend gevangenen aan het programma deelgenomen. Zevenhonderd hebben hun ideeën afgezworen en zijn vrijgelaten. Veertienhonderd gevangenen hebben geweigerd aan het programma deel te nemen. De Saoedi's claimen een slagingspercentage van ruim tachtig procent. Boucek wijst er terecht op dat het succes van het programma moeilijk vast te stellen is, mede doordat het nog niet zo lang bestaat. Wel zijn er volgens de Saoedische autoriteiten van diegenen die het programma doorlopen hebben en vrijgelaten zijn, slechts negen mensen gearresteerd voor overtredingen op het gebied van veiligheid.

Succesfactoren

Boucek wijst verschillende succesfactoren aan. Het programma werkt volgens hem onder andere doordat er gewerkt wordt vanuit welwillendheid, en niet vanuit het oogpunt van wraak of vergelding. De aanname is dat de verdachten misleid en misbruikt zijn en dat de staat hen het rechte pad op leidt. Verreweg de meeste van de deelnemers hebben tijdens hun jeugd geen religieus onderwijs gehad en zijn geradicaliseerd door het lezen van extremistische boeken, bandjes en internet. Wat ook een belangrijke factor lijkt te zijn, is het feit dat de professionals in de gesprekken benadrukken dat ze onafhankelijke en oprechte wetenschappers zijn, en dat ze niet in dienst zijn van het ministerie, noch gelieerd zijn aan de inlichtingendiensten. Daarnaast wint het programma aan legitimiteit doordat er een aantal voormalige militante strijders aan meedoen, die veel geloofwaardigheid hebben bij de deelnemers. In het artikel van Amnesty International wordt door de Saoedische regeringsadviseur bovendien benadrukt dat er niet wordt gemarteld. Het verleden heeft

volgens hem geleerd dat dit slechts leidt tot verdere radicalisering. Omdat de terreurverdachten tijdens hun 'terroristentraining' ervoor zijn gewaarschuwd gemarteld te worden bij gevangennamen, vormt een welwillende benadering, waarbij ze behandeld worden 'in overeenstemming met de islam', een verrassing.

Wat Boucek ook aanwijst als cruciaal voor het slagen van het programma, is de aandacht voor de sociale behoeften van de gevangene en zijn familie. Door het Psychologische en Sociale subcomité wordt bekeken hoe het best tegemoet gekomen kan worden aan deze behoeften. Middelen zijn bijvoorbeeld het uitbetalen van een vergoeding aan de familie, als de gevangene hun kostwinner was, of het verschaffen van onderwijs en gezondheidszorg. Deze steun wordt voortgezet na vrijlating als het hereducatietraject naar tevredenheid is afgerond en de oude ideeën door de gevangene zijn afgezworen. Hij wordt gestimuleerd om contact te blijven houden met zijn gesprekspartner en studiegroep. Ook wordt hij gestimuleerd zich te settelen, vanuit de verwachting dat iemand met verantwoordelijkheden voor een gezin minder gauw in de problemen raakt. Er wordt gezorgd voor voldoende financiële middelen, voor een baan, en soms zelfs voor een bruidsschat van ongeveer tienduizend euro, zodat een huwelijk mogelijk is.

Ook maakt het programma volgens Boucek gebruik van veel traditionele Saoedische methoden om met conflicten om te gaan. Het was voorheen niet ongewoon dat families geleerden verzochten om met een gevangengenomen familielid te gaan praten over zijn gedrag. Ook wordt gebruik gemaakt van de Saoedische sociale netwerken en familieverplichtingen. Bij vrijlating wordt de familie erop gewezen dat ook zij verantwoordelijk is voor het gedrag van hun familielid.

Uitdagingen, knelpunten en punten van kritiek

Het programma wordt door sommige gevangenen actief tegengewerkt. Dit zijn gevangenen die weten dat ze niet vrijkomen, en het idee hebben dat ze het nuttigst zijn als ze deze pogingen saboteren.

Er is veel kritiek op het programma, ook in Saoedi-Arabië, waar sommigen vinden dat deze aanpak veel te soft is en te weinig een afschrikwekkend voorbeeld vormt, zo schrijft Boucek. Ook in de media werd het programma bekritiseerd, omdat het geen goede resultaten zou hebben en omdat het in het geheim was opgezet. Ook, zo luidt de kritiek, kan je er niet vanuit gaan dat de deelnemers oprecht zijn. Zij zullen immers alles zeggen om vrijgelaten te worden. Dat is ook waar een Saoedische mensenrechtenactivist zich zorgen over maakt (Zuijdgeest 2007). Hij beweert dat diegenen die vrijgelaten worden nog steeds erg gevaarlijk zijn omdat opvattingen niet zo gemakkelijk te veranderen zijn.

Een andere mensenrechtenactivist plaatst in hetzelfde artikel andere vraagtekens. Zo vindt hij het niet rechtvaardig dat mensen verplicht zijn aan het programma deel te nemen, maar niet per definitie vrijlating in ruil krijgen. Ook wijst hij erop dat zo niet de oorzaken van radicalisering worden aangepakt. En, zo stelt hij, mensen die daadwerkelijk bloed aan hun handen hebben, zouden niet opgenomen moeten worden in het programma maar zouden gewoon vervolgd moeten worden.

8.2.b Indonesië

In Indonesië heeft de politie een goed lopend deradicaliseringsinitiatief, zo blijkt uit een rapport van de International Crisis Group (2007). Het uitgangspunt van het politieprogramma is dat jihadi's niet luisteren naar gematigde mensen van buiten hun eigen groep, maar dat het debat over het goed van fout van gewelddadige strategieën binnen de beweging zelf gevoerd moet worden. Zij richten zich op opgepakte leden van de Jamaah Islamiyah (JI), de grootste radicale organisatie in Indonesië. De politie selecteert mensen van de JI die gevangen zitten. Ze kiest mensen die aanzien hebben binnen de beweging en de beweging goed kennen, en die mee willen werken met de politie. Centraal staat in deze aanpak een gedegen kennis van de individuele gevangene. Er wordt tegemoet gekomen aan de persoonlijke behoeften, die meestal zijn gerelateerd aan de economische situatie van zijn familie, communicatie en aandacht. Deze mensen proberen vervolgens andere radicale gevangenen in informele discussies te wijzen op wat goed en slecht is in hun benadering van de jihad. De politie heeft onder andere twee belangrijke figuren van de JI in het programma op kunnen nemen. Omdat het gevaar groot blijft dat jihadi's die in de gevangenis van gedachten zijn veranderd, na vrijlating direct weer onderdeel worden van de oude radicale netwerken (die fungeren als intensieve sociale netwerken), wordt tevens geprobeerd de netwerken te neutraliseren. In juli 2007 werd er daarom onder leiding van een van de meewerkende JI kopstukken een bijeenkomst georganiseerd van niet-gevangen jihadi's. Dat was vooral een aftasten van de mogelijkheden, maar men was het erover eens dat er een vervolg op moest komen. Het bereik was echter beperkt. De meest strikte ideologen van de beweging waren niet uitgenodigd. En de grootste leiders van JI zijn niet naar de vergadering gekomen. Ook was deze bijeenkomst niet gericht op andere jihadigroepen dan de JI. De taak ligt er nu om dergelijke omvattende programma's verder vorm te geven, en na te denken over de indicatoren van succes.

De aanpak van de gevangenen wordt als een succes beschouwd. Er zijn al ruim twintig leden van de JI en een aantal mensen van andere organisaties die hun medewerking hebben verleend aan de politie binnen het programma. Een van de factoren die bijdragen aan het succes is de vriendelijke behandeling door de politie. Door een welwillende houding doorbreekt de politie de aanname van de jihadi's dat de politie on-islamitisch is. En ze hopen dat ze daarmee de jihadi's ook aan het twijfelen brengen over andere overtuigingen. Het succes drijft voor een groot deel op de economische steun, vooral na vrijlating, die volgens de auteurs van het rapport belangrijker blijkt dan religieuze argumenten in het veranderen van de houding van een gevangene. Helaas is dit in het rapport een zijdelingse opmerking die niet verder wordt onderbouwd.

Het programma wordt alleen uitgevoerd binnen de politieorganisatie, omdat de situatie in de gevangenis ongeschikt is om een dergelijk programma daar uit te voeren. Er is te weinig staf, men wordt onderbetaald en er is vrijwel geen kennis over de individuele situatie van de afzonderlijke gevangenen. De corruptie tiert welig. En er is te weinig coördinatie tussen de gevangenisautoriteiten en de politie die zich bezig houdt met contraterroerisme. Om te voorkomen dat terrorismeverdachten in de gevangenis terecht komen, worden sommige dan ook zo lang mogelijk in politiecellen vastgehouden. Om

deradicaliseringsprogramma's in gevangenissen te kunnen implementeren, zullen de gevangenisorganisaties verbeterd moeten worden.

De auteurs van het rapport merken op dat er een balans moet zijn tussen de behandelingen van verschillende soorten gevangenen, maar ook tussen de deradicalisering van daders en het recht dat gedaan moet worden aan de slachtoffers.

8.2.c Andere hereducatie programma's

Zo hier en daar duiken nog vergelijkbare initiatieven op, zoals in Singapore en Maleisië (Montlake 2007) en in Egypte (Goerzig and Al-Hashimi 2007). Deze initiatieven zijn, net als het programma in Saoedi-Arabië, gebaseerd op een hereducatieprogramma dat naar verluidt het eerst in Jemen werd toegepast, maar dat daar volgens Montlake in 2005 werd stopgezet vanwege de hoge recidive. In de documentaire van de Moslimomroep *The Judge and the Fanatic* van 12 maart 2007 wordt er van het stopzetten echter niet gerept. Wel wordt daarin uitgelegd dat het programma van de 'Dialoog' oorspronkelijk moeilijk van de grond te krijgen was omdat geestelijken niet mee wilden werken uit angst hun aanhang tegen zich in het harnas te jagen. Dat verbeterde, en het programma werkt nu uiteindelijk goed, met name doordat het verankerd is in het eeuwenoude stammenstelsel in Jemen, waarbij mensen in geval van conflict met elkaar in gesprek gaan onder leiding van een neutrale bemiddelaar. Uitgangspunt van het dialoogprogramma is dat geestelijken een open en gelijkwaardig gesprek aangaan met gevangenen, waarbij beide kanten elkaar proberen te overtuigen van hun gelijk, op basis van een bron die door beide kanten als waarheid erkend wordt: de koran. Het doel was onder andere ervoor te zorgen dat terroristen niet langer de commandanten van hun Al-Qaida terreurcel als de leider op aarde zagen, maar de president. Dat moest worden bevestigd in een eed waarin ze gehoorzaamheid aan de president beloven. Vrijheid kon daarop volgen, mits ook nog duidelijk het geweld aan het adres van niet-moslims werd afgezworen.

Singapore kent een dergelijk programma sinds 2001. Toen zijn zeventig mensen gevangen gezet onder de International Security Act²⁴ nadat een complot ontdekt werd van de regionale tegenhanger van Al-Qaida, de Jamaah Islamiyah (JI). Meer dan een derde van hen is inmiddels vrijgelaten, na meegewerkt te hebben met het programma. In 2003 is de Religious Rehabilitation Group opgericht, waaraan twintig geestelijken vrijwillig deelnamen, die wekelijks één-op-één gesprekken voerden met de gevangenen om hun visie op de islam recht te zetten. Hieronder bevinden zich ook enkele voormalige militante strijders. De Verenigde Staten kijken met veel interesse naar dit programma, en denken volgens Montlake na over implementatie onder gevangen jihad strijders in Irak.

Ook in Maleisië loopt een dergelijk programma, maar bij de uitvoering daar komt naar voren dat het programma niet goed werkt bij dwang. In tegenstelling tot Indonesië, waar er voor mensen ook hoop is zonder deelname aan het programma en waar de mensen die meedoen hier ook echt zelf voor kiezen, wordt er in Maleisië dwang uitgeoefend op de gevangenen (Montlake 2007). Blijkbaar is het in Maleisië, evenals in Singapore, niet mogelijk om vrij te komen zonder aan het programma deel te nemen. Het lijkt dan ook logisch dat in die situatie mensen eerder zullen liegen, wanneer hun ideeën niet voldoende veranderd zijn.

²⁴ De International Security Act (ISA) maakt het mogelijk om verdachten van terrorisme gevangen te zetten zonder proces.

Goerzig en Al-Hashimi beschrijven dat een dialoog-aanpak van de groep Jamaah Islamiyah in Egypte zijn vruchten afwierp, en wel op een zodanige manier dat de groep in 1997 het geweld afzwoer en zelfs pogingen deed een politieke partij op te richten om deel te nemen aan het democratische meerpartijen systeem. De aanpak van de Egyptische regering is vergelijkbaar met de hierboven beschreven programma's en kwam voort uit het inzicht dat de harde repressieve koers die er altijd gevaren was alleen maar averechtse effecten had. Islamitische geleerden die zich aanmeldden bij de overheid gingen in debat met gevangenen van de JI om hen op andere gedachten te brengen ten aanzien van geweld. De overheid spoorde de gevangenen aan om onderling in discussie te gaan in aanwezigheid van islamgeleerden. Ze kregen alle ruimte voor hun discussies en alle mogelijkheden voor verdere verdieping in de islam, en de overheid stond toe dat de leiders van de groep langs andere gevangenen gingen om met hun volgelingen te praten over hun nieuwe visies. Deze kennismaking met andere denkbeelden en andere inzichten heeft gaandeweg hun opvattingen veranderd, zelfs zonder dat zij hier verder veel mee te winnen hadden. Er werd ze geen vrijlating in vooruitzicht gesteld, ze kregen geen erkenning, mochten niet met mensen van buiten praten, maar toch veranderden hun opvattingen, zo stellen de twee auteurs. Het belangrijkste was dat ze in gingen zien dat geweld niet past binnen de bedoeling van de islam. De leiders hebben officieel geweld afgezworen en hebben sindsdien verschillende uitspraken gedaan over hun nieuwe standpunten en hun uitgeroepen staakt het vuren. Ze hebben in verschillende televisie en radio uitzendingen hun standpunten toegelicht, en er zijn verschillende boeken verschenen over het hernieuwde gedachtegoed. Wel pleiten de auteurs van het artikel voor enig voorbehoud in het beoordelen van het succes. De JI is 'still in an inner search stage'.

8.2.d Birmingham²⁵

In Birmingham is in januari 2007 een programma gestart. Het initiatief tot het opzetten van het programma werd genomen in reactie op arrestaties van mensen in Birmingham onder de 'Prevention of Terrorism' wetgeving. Er zou sprake zijn van een terroristische dreiging in Groot-Brittannië, met name vanuit de moslimgemeenschappen in Birmingham. In Birmingham is vervolgens in verschillende bijeenkomsten met de moslimgemeenschappen een programma ontworpen om extremisme tegen te gaan. En er is een functionaris aangesteld die zich specifiek bezighoudt met het voorkomen van terrorisme.

Het programma is gebaseerd op het idee dat het islamitische waardesysteem goede uitgangspunten biedt voor goed burgerschap, en dat daarom het islamitische vertoog gebruikt kan worden om radicalisering tegen te gaan. Het programma bestaat uit verschillende onderdelen. Deels is het programma gericht op weerbaarheid en andere vormen van preventie. En deels draait het om mensen die radicaal zijn en is het gericht op deradicalisering. Onder deze laatste soort programma's vallen de *Study Circles*, de *Success Clubs*, de *Journey of the Soul* en een vrouwenproject. Met de eerste twee is al ervaring opgedaan bij mensen die lid waren van een bende. De projecten zijn gericht op het ontwikkelen van verantwoordelijk gedrag als individu en als onderdeel van de gemeenschap en verwijzen daarbij naar islamitisch waarden.

²⁵ Deze tekst is gebaseerd op een interview met Yousiff Meah op 13 december 2007 in Amsterdam. Meah leidt het Preventing Extremism Project Team in Birmingham.

In *Study Circles* wordt op niet-religieuze plekken, zoals jeugdcentra, kennis van de islam aangeboden aan jonge mensen. Er nemen ook wel eens niet-moslims aan deel, maar de *Study Circles* zijn voornamelijk gericht op moslimjongeren. Het doel is ervoor te zorgen dat deze jongeren (weer) aansluiting vinden bij gevestigde islamitische instituties en leren op een verantwoordelijke manier hun identiteit en hun plek in een westerse samenleving vorm te geven. Het programma is gebaseerd op een ouder, niet-islamitisch programma onder de naam *Cultural Studies*. Maar volgens Meah is het belangrijk dat dit specifiek vertaald wordt naar moslims, want het is belangrijk dat de islamitische aspecten van de identiteit van moslimjongeren erkend worden. De lessen worden niet gegeven door imams, maar door speciaal opgeleide leraren. Er zijn tien *Study Circles* in Birmingham, negen voor mannen en een voor vrouwen. De groepen hebben tussen de vijftien en twintig deelnemers. Er zijn goede bibliotheken beschikbaar, en er is een ruim budget, want dit is cruciaal om aan de goed gefinancierde jihadistroming tegenwicht te kunnen bieden. Hoewel dit volgens Meah ook te zien is als een deradicaliseringsprogramma, lijkt dit toch meer gericht jongeren die (nog) niet geradicaliseerd zijn.

De *Success Clubs* zijn *Community Service Programs* waarin jongeren, waaronder radicaliserende jongeren, zich inzetten voor doelen voor de gemeenschap die ze zelf gesteld hebben. Het is niet alleen gericht op moslims. Kern van dit programma is dat jongeren kennis opdoen en vaardigheden leren die de kans op persoonlijk succes vergroten. Jongeren tussen de 13 en 30 worden benaderd door jongerenwerkers of sleutelfiguren die hen kennen. Het voorstel is dat deze persoon voor de jongeren als mentor optreedt, terwijl zij gaan werken aan iets dat ze graag verbeterd zouden willen zien. De groepen variëren in grootte. De kleinste club bestaat uit een persoon, de grootste uit 27 personen. In Birmingham zijn acht clubs. Drie daarvan richten zich specifiek op probleemjongeren. De mentor heeft trainingen gehad in het stellen van doelen, in islamitische moraal en islamitische waarden, en in islamitische uitgangspunten voor succes. Een Success Club kan gaan om een klein project van enkele maanden, of een groter project van enkele jaren. Belangrijk hierbij is dat de jongeren gedurende het hele project door de mentor worden begeleid. Het doel is dat ze leren samenwerken en een moreel besef aangeleerd krijgen. Ze ontwikkelen eigen vaardigheden en ze leren iets tot stand te brengen. Familieleden worden zoveel mogelijk betrokken bij 'succesmomenten'. De volgende twee voorbeelden illustreren de opzet. Een jonge moslima van 21 wilde graag een eigen organisatie oprichten om vrouwen te trainen zodat ze beter hun stem kunnen laten horen. Een mentor heeft haar geholpen haar ideeën vorm te geven, en inmiddels heeft ze met haar plannen twee prijzen gewonnen en staat ze op het punt om een eigen organisatie en website te lanceren. Een ander voorbeeld is een groep islamitische straatjongens die steen en been klaagden over het gebrek aan mogelijkheden voor hen in de buurt. Een jongerenwerker heeft hen benaderd. Ze zijn nu samen een half jaar bezig met het maken van een plan voor verbeteringen in de buurt. Ze hebben een cursus gehad om onderzoek te doen naar de situatie in de wijk en hebben een diner georganiseerd met lokale politici om hun ideeën te bespreken.

In de *Journey of the Soul* worden jongeren uit radicale groepen benaderd en in overleg met de ouders meegenomen op reis. Het idee is dat ze zich meer open stellen doordat ze uit hun oude omgeving zijn. Zo kan hun vertrouwen gewonnen worden. Er wordt met hen over hun religieuze beleving gesproken. Ze worden onderwezen in een andere religieuze interpretatie en ondersteund in hun zoektocht naar identiteit. Volgens Meah sluit deze ingrijpende aanpak aan bij de traditionele leermethodes in de meeste

moslimgemeenschappen. De eerste reis was ruim een jaar voor het schrijven van dit rapport. Vijftien jongeren, die veroordeeld waren tot gevangenisstraffen, zijn op reis gegaan naar de religieuze plaatsen Mekka en Medina in Saoedi-Arabië. Volgens Meah zijn ze sindsdien niet meer vervallen in negatief gedrag, volgens hem mede doordat ze zich gingen realiseren dat ze door God verantwoordelijk zouden worden gehouden voor hun eigen gedrag.

Daarnaast is er een vrouwenproject opgezet, het *Women's Development Project*. Gezien het feit dat er in Birmingham eigenlijk niets bekend is over radicaliseringsprocessen onder vrouwen, is dit programma niet gericht op radicalisering onder vrouwen. Vrouwen worden gezien als belangrijke sleutelfiguren die als moeders, zussen en echtgenotes tijdig processen van radicalisering kunnen signaleren en daarop in kunnen springen. Het project is erop gericht vrouwen op te leiden om tijdig signalen van radicalisering te kunnen herkennen en om kwetsbare familieleden te kunnen helpen weerstand te bieden tegen invloeden van radicalisme en extremisme. Er wordt geprobeerd islamitische vrouwenorganisaties samen te brengen. Wat dit project bemoeilijkt, is de rol van politie en justitie. Eigenlijk zijn mensen verplicht personen aan te geven die radicaliseren. Dit maakt het moeilijk voor ouders om hulp te vragen wanneer zij zien dat hun kinderen radicaliseren. Dit geeft frictie tussen de politie, die inzicht wil hebben in de gevallen van radicalisering die zich voordoen, en het project. Er is groot wantrouwen tussen de twee partijen. Een nieuw onderdeel van het programma is een opvoedcursus voor islamitische families. Hiervoor moet een gangbaar taboe doorbroken worden, namelijk dat in moslimgemeenschappen ouders niet uitkomen voor het feit dat ze moeilijkheden hebben met hun kind.

De programma's bestaan nog niet lang genoeg om iets te kunnen zeggen over de effecten. Volgens Meah spelen de volgende factoren een rol bij de opzet van dergelijke programma's. Ten eerste bestaat het Preventie Extremisme Team volledig uit moslims en zijn alle stromingen en oriëntaties vertegenwoordigd. Voor de geloofwaardigheid naar de jongeren is het belangrijk dat er een open houding is, en het feit dat sommige leden uit het team zelf ook vrij radicaal geweest zijn draagt bij aan de geloofwaardigheid. Daarnaast is draagvlak vanuit de moslimgemeenschap belangrijk, en is het belangrijk dat niet alle initiatieven onder de vlag van de overheid uitgevoerd worden, maar ook door mensen uit de moslimgemeenschap zelf. Zo hebben ze goede contacten met een zeer respectabel moslimnetwerk, de *Association of Muslim Schools*. Er blijft een belangrijke uitdaging: het benaderen van meisjes. Tot nu toe worden vanuit het team alleen jongens bereikt.

8.2.e Amsterdam²⁶

In Amsterdam ligt de nadruk van de aanpak van islamitische radicale jongeren op maatwerk. Er is een systeem opgezet om zo vroeg mogelijk gedrag te signaleren dat mogelijk wijst op radicalisering. Het systeem is gebaseerd op formele en informele netwerken. Er worden zo veel mogelijk contacten opgebouwd met en tussen mensen van buurtorganisaties en meldpunten, maar ook met jongerenwerkers, leerkrachten, hulpverleners en sleutelfiguren binnen de moslimgemeenschappen. Onderling vertrouwen is cruciaal. Iedereen die zich zorgen maakt over het gedrag van iemand kan dit melden bij

²⁶ De informatie over de aanpak van radicalisering in Amsterdam is gebaseerd op een artikel van Colin Mellis, beleidsadviseur van de gemeente Amsterdam op het gebied van radicalisering (2007), en op een interview met hem op 21 januari 2008.

het meld- en adviespunt van de Informatiehuishouding Radicalisering. Hier komen vooral meldingen binnen uit het formele netwerk (jongerenwerkers, hulpverleners, docenten, ambtenaren) en van sleutelfiguren. In het najaar van 2007 waren sinds maart 2005 ruim zeventig meldingen binnengekomen, van uiteenlopende ernst (Gemeente Amsterdam 2007). Vervolgens wordt de casus besproken in het Casusoverleg, dat de situatie op basis van haar kennis en achtergrondinformatie analyseert en op basis daarvan de melder adviseert. De melder wordt verder ondersteund in zijn of haar contact met de (vermoedelijk) radicaliserende persoon of groep. Het is de bedoeling dat de melder het gesprek aangaat met deze persoon en deze gaat begeleiden. Alleen als dit niet lukt wordt er binnen het netwerk van de Informatiehuishouding gekeken of er mensen zijn die de melder kunnen ondersteunen, of die de begeleidende taak beter op zich kunnen nemen doordat ze beter toegang hebben tot de betrokkene vanwege hun positie of vanwege hun kennisachtergrond. Doel is de radicale persoon weerbaarder te maken tegen radicale ideeën, en hem of haar weer terug te brengen naar een volwaardige deelname in de samenleving.

Om dit te bereiken wordt een tweesporenbeleid gevoerd. Enerzijds is het nodig om mensen zo veel mogelijk op een materiële en sociale manier aan de samenleving te binden. De Informatiehuishouding heeft contacten met instanties die kunnen helpen met het vinden van werk, scholing en stageplaatsen, of andere manieren om de persoon steviger te verankeren in de samenleving. Anderzijds moet er een ideologisch tegenwicht geboden worden. Hoe verder men is geradicaliseerd, hoe meer er volgens Mellis de nadruk komt te liggen op de ideologische kant. Het programma van de Informatiehuishouding bestrijkt in deze zin het gehele radicaliseringsproces (uitgesloten het daadwerkelijk gebruik van geweld wat buiten het programma valt). Binnen het informele netwerk wordt gezocht naar sleutelfiguren die aan de individuele gevallen gekoppeld kunnen worden en die mogelijk met succes de denkbeelden van de radicale persoon kunnen beïnvloeden. Dit heeft zowel politieke als religieuze componenten, hoewel Mellis erop wijst dat in latere stadia van radicalisering de religieuze legitimatie belangrijker is. De sleutelfiguren zullen dus gedegen kennis moeten hebben van islamitische theologie en democratische samenlevingen. Ook moeten ze zelf nadrukkelijk een praktiserend moslim zijn om geloofwaardig over te komen. Het helpt als dit religieuze geleerden zijn die een zeker aanzien genieten, maar er wordt door radicalen uit een bepaalde stroming niets aangenomen van mensen die nadrukkelijk aanhanger zijn van een rivaliserende religieuze interpretatie.

8.2.f Beoordeling van de programma's voor islamitische radicalen

Opvallend is dat in de deradicaliseringsprogramma's die in de recente literatuur besproken worden, de nadruk ligt op ideologie en hereducatie. We weten niet of dit komt doordat dat daadwerkelijk de meest centrale speerpunten zijn van de aanpak van islamitische radicalen in de verschillende landen, maar vast staat dat er brede aandacht is voor dergelijke initiatieven. Dit weerspiegelt het blijkbaar breed gedeelde gevoel dat repressieve maatregelen (alleen) onvoldoende toereikend zijn om deradicalisering te bewerkstelligen. En de grote interesse voor de ideologische invalshoek duidt erop dat men de indruk heeft dat een veranderde kijk op de ideologie een belangrijke factor kan zijn bij deradicalisering. Dit brengt het risico met zich mee dat er onvoldoende aandacht is voor andere factoren. Dat deze ook een belangrijke rol spelen bleek eerder in het rapport, maar dat blijkt ook uit de beschrijving van het programma in Indonesië. Daar wordt opgemerkt dat de

economische maatregelen meer aanslaan dan de ideologische. Dit is een interessante bevinding die een nadere beschouwing verdient. Overigens volgen bijna alle projecten twee sporen, waarbij een ideologische invalshoek wel gecombineerd wordt met een aanpak die is gericht op de praktische leefomstandigheden. De onderliggende aanname is dat iemand in een schrijnende situatie zich gauw weer zal laten verleiden tot het radicale circuit. Daarbij wordt het belang van maatwerk benadrukt. Om mensen optimaal te helpen en te motiveren is het belangrijk dat ingegaan wordt op de specifieke behoeften van de betrokkene.

Wat bij enkele projectbeschrijvingen opgemerkt wordt, is dat het programma aansluit bij traditionele gebruiken die diep verankerd zijn in de maatschappij. Zo sluiten de regels van de Dialoog in Jemen aan bij de conflictbemiddeling in het oude stammenstelsel, is men in Saoedi-Arabië gewend dat geleerden familieleden in de gevangenis op andere gedachten proberen te brengen, en gebruikt het programma in Birmingham opvoedingsmethoden die gebruikelijk zijn in veel moslimgemeenschappen. De aanname is dat dit het draagvlak en daarmee het succes vergroot.

Er is in de programma's in Azië en het Midden-Oosten vooral een focus op gevangenen. Volgens het rapport van de International Crisis Group is dit het startpunt van deradicaliseringsinitiatieven in veel landen, omdat deze doelgroep verschillende voordelen heeft (2007). Ten eerste is het een duidelijk te identificeren en af te bakenen groep, die goed te benaderen is voor dergelijke initiatieven. En na vrijlating beïnvloeden ze mogelijk ook hun radicale omgeving met hun veranderde ideeën. Daarnaast zal ook een reden zijn voor de focus op gevangenen dat deze groep gemakkelijk beloningen in het vooruitzicht gesteld kunnen worden. Indonesië is het enige geval in Azië en het Midden-Oosten waar naar voren komt dat de hereducatie ook gericht is op radicalen buiten de gevangenis.

Er is in alle programma's grote aandacht voor de geloofwaardigheid en legitimiteit van de personen die de dialoog aangaan met de radicalen. Het is belangrijk dat deze mensen onafhankelijk zijn en kennis van zaken hebben. In sommige programma's worden respectabele geleerden ingezet. Mensen die zelf ook radicaal zijn geweest lijken de grootste legitimiteit te hebben. In veel programma's wordt dan ook geprobeerd voormalige militante strijders in te zetten en te laten samenwerken met de overheid. De dialoog moet plaatsvinden in een open, gelijkwaardige sfeer en gebaseerd zijn op bronnen die voor beide kanten onbetwist zijn. Ook op een andere manier wordt gewerkt aan de geloofwaardigheid. Er wordt zo veel mogelijk gezorgd voor een vriendelijke benadering van jihadi's. Deze 'islamitische behandeling' moet hun verwachting doorbreken dat de politie en de overheid niet-islamitisch zouden zijn, en daarmee de vijand zijn van de echte moslims. En dit zou zo iemand dan ook moeten aanzetten tot herevaluatie van andere radicale opvattingen. We merken hierbij op dat deze religieuze dialoog, die wordt geïnitieerd vanuit de overheid, in seculiere landen ingewikkelder is dan in landen met een vorm van staatsgodsdienst, vanwege de vraag welke religieuze invulling als alternatief moet worden aangeboden.

Ondanks de pogingen om zo overtuigend mogelijk over te komen blijft een kritiekpunt van deze hereducatieprogramma's het feit dat nooit volledig zeker is dat iemand zijn werkelijke overtuigingen bloot geeft. Mensen kunnen gemakkelijk liegen over hun opvattingen. Dat maakt ook dat onder dwang deze programma's falen. En het is ook waarschijnlijk dat te grote beloningen, zoals vrijlatingen, het liegen in de hand werken. Over het succes van de programma's zijn op dit moment sowieso weinig uitspraken te doen. Er is te weinig bekend over de effectiviteit van de beschreven islamitische

hereducatieprogramma's om reeds te kunnen zeggen dat deze daadwerkelijk succes hebben. Deels komt dit doordat ze pas enkele jaren lopen. Daarnaast is het de vraag in hoeverre rapportages over het succes betrouwbaar zijn, vooral wanneer het gaat om situaties in niet-democratische landen.

Een andere gevoeligheid is de rechtvaardigheid. Onder welke omstandigheden is een voorkeursbehandeling voor jihadi's-die-van-gedachten-zijn-veranderd nog rechtvaardig tegenover andere gevangenen en tegenover de slachtoffers van terreurdaden? Opvallend is tot slot dat de programma's vrijwel alleen gaan over radicalisering onder mannen. Blijkbaar wordt er vanuit vrouwen weinig terreurdreiging gevoeld.

8.3 Conclusies en discussie t.a.v. deradicaliseringsprogramma's

Aan het begin van dit hoofdstuk hebben we twee hoofdvragen gesteld die we nu zullen proberen te beantwoorden.

Vraag 1: In hoeverre sluiten de bestaande programma's aan op de factoren die leiden tot individuele deradicalisering?

Wanneer we de bestaande deradicaliseringsprogramma's voor rechts-extremisten en islamitische radicalen met elkaar vergelijken op basis van de eerder onderscheiden factoren, dan ontstaat de volgende tabel:

Tabel 8.1: Rol van de individuele factoren binnen deradicaliseringsprogramma's

Uittreders	Normatieve factoren	Affectieve factoren	Continuerende factoren
Accenten in programma's extreemrechts	O	+	++
Accenten in islamitische programma's	++	O	+

Programma's die gericht zijn op extreemrechts leggen het accent op het opheffen van de nadelen die aan extreemrechts lidmaatschap verbonden zijn. Deze nadelen liggen vooral op het terrein van praktische leefomstandigheden (carrière, drugsverslaving, dreigende strafzaken) en op het sociale vlak (afhankelijkheid van de extreemrechtse groep). De programma's richten zich dus vooral op de continuerende en affectieve betrokkenheid bij de radicale groep, en pogen drempels op die terreinen op te heffen door maatschappelijke en sociale alternatieven te bieden. Zij richten zich niet op de normatieve betrokkenheid bij de groep. Programma's die gericht zijn op islamitische radicalen leggen het accent juist wel op de ideologie. Zij proberen door middel van discussie en dialoog het radicale gedachtegoed om te buigen en de radicaal te laten inzien dat geweld niet de goede weg. Daarnaast besteden zij ook aandacht aan de praktische leefomstandigheden van de radicaal, met name in sociaal-economische zin. Deze programma's richten zich dus vooral op de normatieve en continuerende betrokkenheid bij de radicale groep, maar houden zich niet bezig met de affectieve betrokkenheid van de radicaal bij de groep.

De twee soorten programma's vullen elkaar goed aan; beide type programma's missen namelijk een factor die van belang is bij uittreding. De programma's voor extreemrechts hebben veel te winnen bij het introduceren van de factor 'ideologie'. Het gaat er daarbij om met de rechts-radicaal op constructieve wijze in discussie te treden over zijn of haar wereldbeeld. Daarbij kunnen deze programma's leren van de gesprekstechnieken die worden toegepast in de programma's voor islamitische radicalen. Met een dergelijke aanvulling zouden ook de meer politiek gemotiveerde radicalen aangesproken kunnen worden. De vraag is wel of het systeem van zelfaanmelding daarbij werkt – daar komen we bij de beantwoording van de tweede hoofdvraag op terug.

Ook de programma's voor islamitische radicalen hebben te winnen bij een aanvulling: de affectieve factor. Nu wordt er nauwelijks ingegaan op de binding met en afhankelijkheid van de radicale groep, terwijl die een zeer belangrijke drempel voor uittreding kan vormen. Door personen (in geval van gevangenzetting na het uitzitten van de straf) te begeleiden bij het vinden van sociale alternatieven, kan de binding met de groep worden doorbroken. Het programma *Journey of the Soul* uit Birmingham probeert dit te bereiken door jongeren tijdelijk uit hun radicale omgeving te halen. Een andere manier is door de uittreder te helpen bij het vinden van een nieuwe woonplaats. Dit gebeurt nog wel eens met uittreders uit extreemrechtse hoek van wie de veiligheid op de oude woonplek niet kan worden gegarandeerd – maar dit is uiteraard een stuk lastiger wanneer het om nog thuiswonende jongeren gaat. Ook het Indonesische politieprogramma richt zich enigszins op de affectieve betrokkenheid door de radicale groep van binnenuit te laten discussiëren over de eigen ideologie, maar dit is meer een methode op collectief dan op individueel niveau.

Vraag 2. Welke lessen zijn uit de bestaande programma's te trekken voor een toepassing op islamitische radicalen in Nederland?

Op basis van de beantwoording van de eerste hoofdvraag kan gelijk de eerste les voor toepassing op islamitische radicalen in Nederland worden geformuleerd.

Les 1: Een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland moet zich zowel op affectieve, normatieve als op continuerende factoren richten.

Bij een vergelijking van de twee soorten programma's valt het verschil in doelgroep op: terwijl het bij de programma's voor rechts-extremisten overwegend om vrijwillige deelname op basis van eigen aanmelding gaat, zijn de meeste programma's voor islamitische radicalen gericht op gevangenen die vrijwillig, maar soms ook verplicht deel moeten nemen. Er worden dus verschillende keuzes gemaakt op het terrein van vrijwilligheid en verplichting, en met betrekking tot passieve of actieve werving voor het programma. Wat betreft het eerste terrein is het de vraag of verplichte deelname ethisch verantwoord is en of verplichte deelname wel het gewenste resultaat zal opleveren. Deelname op basis van vrijwilligheid heeft een veel grotere kans op succes, omdat men er geen belang bij heeft om te liegen. Op het tweede terrein lijkt een combinatie van passieve en actieve werving de meeste geëigende weg. Zoals blijkt uit de resultaten van de programma's voor extreemrechts, leidt passieve werving ertoe dat alleen personen zich aanmelden die zelf willen uittreden, met name omdat ze tegen de praktische nadelen van hun lidmaatschap aanlopen. De meer ideologisch gemotiveerde personen worden niet bereikt. Als een passieve werving gecombineerd wordt

met een actieve werving, voelen deze personen zich wellicht ook aangesproken. Zoals in de volgende alinea's zal worden uitgewerkt, moet die actieve werving dan wel de juiste vorm aannemen. Om radicalen aan te spreken moeten zij op de juiste manier benaderd worden.

Les 2: Het is aan te bevelen een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland te baseren op vrijwilligheid, en een passieve en actieve werving te combineren.

De ideologische dimensie van een deradicaliseringsprogramma, die bestaat uit het confronteren en bediscussiëren van de ideologie van de radicaal, vereist een zorgvuldige en weloverwogen aanpak. Ten eerste is het belangrijk dat de radicale persoon op een goede manier benaderd wordt. Het blijkt contraproductief te zijn wanneer de persoon die met de radicaal in discussie gaat, de houding heeft dat hij de radicaal wil overtuigen van diens ongelijk (Rommelspacher 2006). Deze houding leidt juist tot extra stelligheid en spoort de radicaal aan extra bewijzen voor het eigen gelijk aan te dragen. Deze 'ideologische strijd' wordt door Rommelspacher onderscheiden van een 'activering van twijfel'. De ideologische strijd moet vermeden worden en de discussie moet leiden tot een activering van twijfel. De radicaal moet door de input van de ander aangespoord worden zelf de eigen redeneringen te bevragen. Dit vereist een gesprekspartner die als geloofwaardig beschouwd wordt, en die inhoudelijk goed bekend is met de verschillende ideologieën. In sommige van de programma's wordt daarom gebruik gemaakt van mensen die ooit aanhanger waren van een zelfde beweging of ideologie. Maar vooral vereist dit een open benadering van deze gesprekspartner: ook diegene moet de eigen ideologische opvattingen durven onderzoeken. In de meeste beschrijvingen van islamitische deradicaliseringsprogramma's wordt dan ook het open, gelijkwaardige en welwillende karakter van de programma's benadrukt.

In het verlengde hiervan ligt de vraag naar de ideologie die in de discussie als alternatief wordt aangedragen. Welke ideologische boodschap wordt door het deradicaliseringsprogramma uitgedragen? Deze vraag is extra moeilijk te beantwoorden wanneer het om een religieuze radicale ideologie gaat. Moet hiertegenover een religieus alternatief gesteld worden? En zo ja, welke religieuze invulling moet dan worden gebruikt? Zeker in seculiere landen is dit een moeilijke keuze. Hier volstaat het om te stellen dat de concrete beantwoording ervan buiten het bestek van dit onderzoek ligt, maar dat het in de eerste plaats van belang is dat men zich bij de ontwikkeling van een programma bewust moet zijn van de eigen ideologische vooronderstellingen.

Les 3: Bij de ontwikkeling van een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland moet men zich bewust zijn van het religieus-ideologische alternatief dat door een dergelijke programma wordt/ moet worden uitgedragen. Vervolgens moet er een open ideologische discussie gevoerd worden door iemand met gedegen inhoudelijke kennis.

Een volgend punt van discussie draait om de mate waarin sociaal-economische hulp moet worden geboden aan uittrekders. Wanneer uittrekkende radicalen worden geholpen met het vinden van woonruimte, een baan, en – in het geval van het Saoedische programma – zelfs met een niet geringe bruidschat, roept dat al snel de vraag op of radicalen niet teveel worden 'beloond' voor hun radicaliteit. We kunnen hierover opmerken dat het van groot belang is dat de uittrekker wordt geholpen om zelfstandig het eigen leven weer op te bouwen. Zelfredzaamheid moet dus voorop staan. Financiële bijdrages lijken daarbij niet de beste manier; wel ondersteuning bij het vinden van betaald werk en advies bij eventuele

schuldsanering. Bovendien moet hulp aan uittreeders in verhouding staan tot hulp aan slachtoffers van radicaal geweld.

Les 4: Een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland moet gericht zijn op het ontwikkelen van de zelfredzaamheid van de uittreder.

Tenslotte zijn er lessen te trekken voor de praktische toepassing van een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland.

Les 5: Samenwerking tussen verschillende instanties is cruciaal voor het slagen van een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland. Daarbij is maatwerk op basis van een combinatie van lokale kennis en algemene expertise onontbeerlijk.

9. Suggesties en dilemma's

Dit slothoofdstuk brengt ons bij een discussie van de onderzoeksresultaten en de formulering van suggesties voor beleid. In dit onderzoek zijn vier Nederlandse casussen bestudeerd en met elkaar vergeleken met het doel om daaruit conclusies te trekken over deradicalisering, zowel op collectief niveau (de teruggang van radicale bewegingen) als op individueel niveau (wanneer individuen minder radicaal worden en/of uittreden uit een radicale groepering). De bedoeling was vooral om op basis van de drie historische casussen van de radicale Molukkers uit de jaren '70, de kraakbeweging uit de jaren '80 en de extreemrechtse Centrumstroming uitspraken te kunnen doen over mogelijke teruggang van actuele islamitische vormen van radicalisering. We zullen ons hieronder dan ook vooral concentreren op beleidsaanbevelingen ten aanzien van islamitisch radicalisme, hoewel veel van de suggesties ook waardevol kunnen zijn in andere gevallen van radicalisering.

Nu is een van de conclusies uit het onderzoek dat processen van deradicalisering uitermate complex zijn. Het moge duidelijk zijn uit het rapport dat de vergelijking van radicale bewegingen niet automatisch leidt tot algemeen toepasbare aanbevelingen. Daarvoor is elke casus te specifiek. Het is onmogelijk om te stellen dat bepaalde factoren onder alle omstandigheden een bepaalde uitwerking hebben. Processen van deradicalisering hangen onder andere af van de specifieke kenmerken van de beweging, van specifieke individuele motivaties en van de specifieke maatregelen en specifieke doelstellingen die ermee beoogd worden. Het is te complex om in detail een allesomvattend scenario van deradicalisering uit te werken. Wel hebben we in dit rapport een analytisch kader ontwikkeld dat als handvat kan dienen om de factoren te analyseren die bij een mogelijke teruggang van een beweging een rol spelen. En op basis van de gedetailleerde vergelijkingen kunnen we toch bruikbare lessen trekken uit de geschiedenis om hedendaagse verschijnselen te duiden en verwachtingen uit te spreken over mogelijke toekomstige ontwikkelingen en mogelijke effecten van overheidsbeleid. Op basis hiervan zijn suggesties te formuleren voor een deradicaliseringsaanpak van radicale bewegingen en radicale individuen.

In dit hoofdstuk beschrijven we uitgangspunten voor beleid die voortkomen uit onze analyses. Bij sommige van de suggesties zijn kanttekeningen te plaatsen en sommige suggesties vormen onderdeel van een beleidsmatig of politiek dilemma. Een aanpak van radicalisme vereist een genuanceerde beschouwing, weloverwogen politieke beslissingen en een uitgebalanceerd beleid. In de volgende paragraaf (9.1) bespreken we kort een aantal van de dilemma's. Daarna gaan we verder met suggesties voor een mogelijke aanpak, zowel op collectief niveau (9.2) als op individueel niveau (9.3).

9.1 Aanpak van radicalisme: dilemma's

Welk maatschappelijk verschijnsel moet aangepakt worden en welk maatschappelijk verschijnsel niet? Dit verdient een zorgvuldige afweging. Wat is onwenselijk? Welke verschijnselen en welke benaderingen passen in onze open, democratische seculiere samenleving? In welke mate zijn terroristische plannen strafbaar? In welke mate moeten vijandige gedachten uitgeroeid worden? Welke denkbeelden moeten als vijandig bestempeld worden? In hoeverre is afzondering van de samenleving onwenselijk? Dit zijn

vragen waarop politieke antwoorden geformuleerd moeten worden. Hiermee hangen twee dilemma's samen die te maken hebben met de relatie tussen het religieuze karakter van islamitische radicalisering en de seculiere staat.

Overheidsoptreden en de scheiding van kerk en staat

Het eerste dilemma heeft te maken met de scheiding van kerk en staat. Een moeilijke vraag is in hoeverre de overheid uitspraken kan doen over de religieuze inhoud van een ideologie en in hoeverre de overheid een voorkeur uit kan spreken voor een bepaalde religieuze ideologische invulling en een andere religieuze ideologische invulling kan tegengaan. Andere maatschappelijke spelers hebben meer ruimte voor het afkeuren en aanbieden van religieus-ideologisch gedachtegoed, maar daarbij doet de vraag zich voor in hoeverre de overheid dergelijke partijen ondersteuning mag bieden.

De mate van religiositeit en orthodoxie van alternatief gedachtegoed

Daarnaast is er een dilemma dat is gerelateerd aan de mate van orthodoxie en radicaliteit van mogelijke alternatieve ideologieën. We zagen op verschillende plekken in het rapport dat radicalen zich soms openstellen voor mensen die zij als een geloofwaardige gesprekspartner zien. Deze geloofwaardigheid hangt dan enerzijds samen met het feit dat de gesprekspartner gezien wordt als 'wij' en niet als de vijandige 'zij'. En anderzijds heeft dit te maken met een inhoudelijke autoriteit en legitimiteit, omdat de gesprekspartner beschikt over een gedegen ideologische kennis en gebruik maakt van een manier van argumenteren die de radicaal aanspreekt. Op dit inzicht zijn de huidige deradicaliseringsprogramma's in o.a. Saoedi-Arabië en Indonesië gebaseerd. Ook voor deradicaliseringsinitiatieven in Nederland kan dit inzicht waardevol zijn. Het roept echter direct de vraag op wie als geloofwaardige gesprekspartner zou kunnen optreden. Kan deze rol vervuld worden door niet-orthodoxe, misschien zelfs niet-religieuze, personen? Of zijn voor radicalen vooral die personen geloofwaardig die in hun gedachtegoed grotendeels aansluiten bij hun eigen denkbeelden, dus personen die zelf relatief radicaal en orthodox zijn? Het is goed mogelijk dat voor sommige radicalen dit laatste het geval is. Dat maakt de keuze voor het aanbieden van een alternatief (religieus) gedachtegoed complex. Het doel is immers dat het aangeboden alternatieve gedachtegoed zo veel mogelijk een deradicaliserende werking heeft. Maar in hoeverre moeten er relatief orthodoxe denkbeelden worden aangeboden? En door wie moet dat gebeuren? En deze vragen zijn extra complex wanneer de rol van de overheid hierin wordt overwogen.

De onderstaande suggesties voor beleid moeten nadrukkelijk binnen de bovenstaande dilemma's gelezen worden.

9.2 Suggesties voor de aanpak op collectief niveau

De aanpak van radicale bewegingen op collectief niveau gaat over ingrijpen van buitenaf dat de aantrekkingskracht van de radicale bewegingen doet afnemen, zowel voor leden als voor potentiële aanwas. Op basis van de analyses van de drie historische casussen in

hoofdstuk 3 en de vergelijking van deze casussen met het verschijnsel van islamitische radicalisering in hoofdstuk 5 doen we suggesties om radicale islamitische bewegingen te beïnvloeden op het collectieve niveau. We zullen steeds de onderzoeksresultaten herhalen waar de suggestie op gebaseerd is. We delen de suggesties op collectief niveau in drie benaderingen in: insluiting, hervorming en repressie.

Suggesties met betrekking tot insluiting

Onderzoeksresultaten:

- Zowel bij de Molukkers als bij de kraakbeweging is er een zeker effect te constateren van insluiting en acceptatie (hoofdstuk 3).
- Maatschappelijk insluiting van (orthodoxe) moslims zou een groot effect kunnen hebben op deradicalisering (hoofdstuk 5).

Suggestie: Stimuleren van de democratische aanpak. Tegenhanger van het ontmoedigen van een gewelddadige strategie is het stimuleren van een democratische koers. De radicalisering van bijvoorbeeld de Molukkers kwam deels doordat er op democratische manieren te weinig succes geboekt werd. En omgekeerd speelde een opening van democratische wegen een rol bij hun deradicalisering. Centraal hierin is dat mensen die op democratische manier iets willen bereiken, serieus genomen worden. Maar om zo veel mogelijk een democratische koers te stimuleren, is het wel belangrijk dat niet-democratische middelen zo weinig mogelijk ruimte krijgen. Om geweld tegen te gaan is het belangrijk dat duidelijk het standpunt overgebracht wordt dat geweld slecht is en niet leidt tot succes.

Wat ook een onderdeel kan vormen van de democratische aanpak is het versterken van het aanbod van concurrerend niet-radicaal (democratisch) gedachtegoed. Om met niet-radicalen ideologieën tegenwicht te kunnen bieden aan radicale versies van het gedachtegoed is het belangrijk dat deze goed uitgewerkt worden, duidelijk naar voren worden gebracht en aansluiting vinden bij zoekende jongeren. Het is belangrijk dat meer mensen, zoals imams en ouders, beter toegerust worden om met radicalisering om te gaan. Hierbij is het uiteraard de vraag welke rol de overheid hierin kan spelen.

Suggestie: Publieke debat en sfeer in Nederland meer inclusief maken. Momenteel voelen veel niet-radicalen moslims zich ter verantwoording geroepen en zich onder druk gezet om radicalisering van andere moslims te veroordelen. Op basis van de ervaringen bij de Molukkers is het te verwachten dat wanneer deze ervaren druk afneemt, er meer ruimte zal komen binnen de moslimgemeenschappen om zelf tegengeluiden te uiten tegen radicalisme. Ook zagen we dat het besef 'Nederland is mijn land' bij zowel sommige Molukkers als moslims een rol speelde bij deradicalisering. Deze mensen werden zich bewust van hun binding met Nederland, en zagen daarom geweld niet meer als wenselijk en rechtmatig in Nederland. Uitstoten van mensen uit de samenleving maakt dat mensen zich steeds minder onderdeel van de maatschappij voelen, en niet snel zullen denken in termen van 'Nederland is mijn land'. Dat moslims zich geaccepteerd voelen in Nederland vormt bovendien een voorwaarde voor het slagen van repressieve maatregelen. Anders is de kans op averechtse effecten groot. Ook zal een meer inclusieve sfeer de nieuwe aanwas doen

afnemen en de wind uit de zeilen nemen van de radicalen. Een ‘inclusief’ klimaat wil niet zeggen dat elk gedrag en elke houding maar kritiekloos omarmd moet worden. Er moet een balans worden gevonden waarbij enerzijds duidelijk stelling genomen wordt tegen onwenselijk gedrag, maar waarbij anderzijds geen grote groepen mensen zich buitengesloten voelen door de maatschappij.

Suggesties met betrekking tot hervorming

Onderzoekresultaten:

- Bij de kraakbeweging hebben hervormingen op de woningmarkt de teruggang beïnvloed, en bij de Molukkers hebben sociale hervormingen een zekere invloed gehad op het proces van deradicalisering (hoofdstuk 3).
- Sociale hervormingen, waarbij de maatschappelijke kansen voor moslimjongeren in Nederland verbeteren zouden effect kunnen hebben op deradicalisering (hoofdstuk 5).

Suggestie: Voedingsbodem wegnemen voor nieuwe aanwas (sociale hervorming). Nieuwe aanwas voelt zich onder andere tot de radicale islamitische beweging aangetrokken door een gevoel van onrecht dat deels wordt veroorzaakt door een achtergestelde positie (of de perceptie daarvan). Dat is een van de redenen waarom sommige mensen zich aangesproken voelen door het zwart-witte wereldbeeld dat door de radicalen geschetst wordt, waarin de moslims worden onderdrukt door de westerse vijand. Sociale hervormingen zouden gevoelens van onvrede en onrecht weg kunnen nemen, waardoor mensen mogelijk minder aangesproken zullen worden door het radicale wereldbeeld.

Suggestie: Radicale eisen niet bij voorbaat afdoen als illegitiem. Islamitische radicalen zijn anti-secularistisch, wat betekent dat hun eisen vaak abstract geformuleerd zijn en per definitie niet alle passen binnen de moderne seculiere samenleving. Het is moeilijk, zo niet onmogelijk en onwenselijk, om in te gaan op bepaalde eisen die niet binnen het huidige politieke systeem vormgegeven kunnen worden. Echter, dat wil niet zeggen dat er niet naar de wensen geluisterd kan worden. En ook betekent dit niet automatisch dat alle eisen abstract en onmogelijk zijn. Het verdient aanbeveling dat er serieus geluisterd wordt naar wensen die op een democratische manier geuit worden, en dat er gekeken wordt of deze inderdaad geen legitieme maatschappelijke kritiek bevatten die de samenleving daadwerkelijk zou kunnen verbeteren. Dit zou namelijk enerzijds de potentiële aanhang kunnen verkleinen wanneer de wensen van de radicalen gedeeld worden door andere burgers die (nog) niet radicaal zijn. Anderzijds kan het de wind uit de zeilen nemen van radicalen die claimen dat de seculiere overheid de vijand is van elke gelovige, en die claimen dat bij de seculiere overheid elk moreel besef ontbreekt.

Het is hierbij bijvoorbeeld belangrijk onderscheid te maken tussen de opvattingen en eisen van de verschillende stromingen (apolitiek, politiek en jihadistisch). De wensen en eisen van de apolitieke en politieke salafi's worden op een grotendeels democratische wijze geuit en kunnen mogelijk zinnige kritiek op de samenleving bevatten. Door serieus en

kritisch naar deze eisen te kijken, kunnen deze stromingen meer aan de samenleving worden gebonden, en kan de meer radicale jihadi's de wind uit de zeilen worden genomen.

Suggesties met betrekking tot repressie

Onderzoekresultaten:

- Zowel bij de krakers als bij de Molukkers deed de repressie in reactie op hun illegale acties aanvankelijk juist het vuur oplaaien. Maar uiteindelijk heeft het resulterende geweld een grote rol gespeeld bij teruggang, doordat de sfeer verhardde en de aanhang afkalfde (hoofdstuk 3).
- Met betrekking tot islamitisch radicalisme lijken juridische vervolgingen enig effect gehad te hebben op de jihadistische dreiging (hoofdstuk 5).
- Een restrictieve, stigmatiserende benadering heeft bij extreemrechts ervoor gezorgd dat zij nooit een goed functionerende organisatie heeft kunnen oprichten (hoofdstuk 3).
- Islamitisch radicalisme verschilt op essentiële punten van extreemrechts, waardoor een stigmatiserende benadering van (orthodoxe) moslims veel moslims waarschijnlijk *niet* afschrikt om toe te treden, en dat het gevaar bestaat dat zo'n benadering radicalisering juist in de hand werkt (hoofdstuk 5).

Suggestie: zeer zorgvuldig afwegen van het inzetten van repressieve maatregelen. Uit de casussen komt naar voren dat repressieve maatregelen, zoals enerzijds het gewelddadig onderdrukken van illegale activiteiten en anderzijds het creëren van een stigmatiserend restrictief klimaat, heel effectief kunnen zijn. Echter, repressie kan ook averechtse effecten hebben (zie paragraaf 3.3.b), zoals een *underdogeffect*, dat de groep juist aantrekkelijker maakt voor nieuwe aanwas. Het lijkt erop dat in het geval van islamitisch radicalisme de kans op het *underdogeffect* beduidend groter is dan bij extreemrechts. Daarnaast speelt ook nog de vraag in welke vormen repressie acceptabel is binnen een open, democratische samenleving, die deze afweging tot een moeilijke politieke beslissing maakt. Dit maakt het inzetten van repressie tot een ingewikkelde afweging, waarbij het belangrijk is goed te overwegen welke vorm van repressie wordt ingezet, tegen wie, tegen wat en op welk moment. Onze inventarisatie van mogelijke positieve en negatieve effecten kan hierbij richtlijnen bieden.

9.3 Suggesties voor de aanpak op individueel niveau

Naast een deradicaliseringsaanpak op het collectieve niveau, die is gericht op de radicale groep of beweging, is er ook een deradicaliseringsaanpak op het individuele niveau mogelijk. We beschreven in hoofdstuk 7 de individuele motivaties voor uitreding uit de radicale groep of voor matiging van de radicale overtuigingen, en doen op basis daarvan hier suggesties voor een aanpak die is gericht op het radicale individu. Aangezien de deradicaliseringsprogramma's die we in hoofdstuk 8 bestudeerd hebben zich ook richten op de aanpak van individuen, herhalen we hier tevens de suggesties uit dat hoofdstuk ten

aanzien van de opzet van deradicaliseringsprogramma's voor islamitische radicalen in Nederland.

Suggesties met betrekking tot normatieve factoren en drempels

Onderzoekresultaten:

- Ideologie is de belangrijkste reden van deradicalisering bij zowel de Molukse als de islamitische respondenten. De Molukse respondenten waren vooral teleurgesteld in de haalbaarheid van de idealen. De islamitische respondenten deradicaliseerden met name omdat ze ervan overtuigd raakten dat de radicale, orthodoxe weg niet 'de juiste weg' kon zijn (paragraaf 7.1). Veel deradicaliseringsprogramma's voor islamitisch radicalisme (gericht op hereducatie) richten zich op een verandering van de ideologie (paragraaf 8.2).
- Significant others, zoals een imam of familie, zorgde bij een aantal islamitische respondenten voor een verandering van de ideologische kijk (paragraaf 7.5)
- Tegelijkertijd vormt de ideologie voor islamitische radicalen ook de grootste drempel voor deradicalisering. De stevige overtuiging dat de orthodoxe radicale weg de juiste is, zorgt voor een moeilijke innerlijke strijd (paragraaf 7.4).
- Bij sommige islamitische respondenten bleef de radicalisering beperkt door de ruimte die er was om te experimenteren met ideologie en identiteit (paragraaf 7.6).

Suggestie: Zorgen voor open ideologische religieuze dialoog door gesprekspartner met overtuigingskracht. De belangrijkste reden voor deradicalisering onder de moslimrespondenten is een veranderde kijk op hun uitgangspunten. Bepaalde aspecten van de radicale ideologie worden niet langer gezien als de waarheid. Hierbij speelt een persoonlijke dialoog met een gesprekspartner die door de betrokkene als geloofwaardig en overtuigend gezien wordt, vaak een rol. Deze geloofwaardigheid hangt in veel gevallen samen met een gedegen theologische en politieke kennis en een inzicht in de radicale denkbeelden en de manier van argumentatie. Wanneer gekozen wordt voor het inzetten van specifieke gesprekspartners in deradicaliseringsprogramma's, met name religieuze of zelfs enigszins orthodoxe gesprekspartners, spelen de twee dilemma's die te maken hebben met het religieuze karakter van de ideologie die besproken zijn in paragraaf 9.1 (het dilemma van overheidsoptreden en de scheiding van kerk en staat, en het dilemma van de mate van religiositeit en orthodoxie van alternatief gedachtegoed). Er lijkt hier ook een belangrijke rol te zijn weggelegd voor maatschappelijke spelers buiten de overheid, aangezien *significant others*, mensen uit de sociale omgeving van de radicaal, grote invloed kunnen hebben. Ze vormden een corrigerende of relativerende factor, of werden gezien als rolmodel.

Suggestie: Open opstellen ten aanzien van orthodoxe religieuze uitingen. We zagen dat verschillende mensen deradicaliseerden omdat ze erachter kwamen dat sommige orthodoxe religieuze gebruiken niet bij henzelf of hun geloof pasten. Wanneer er ruimte is voor het experimenteren met orthodoxe denkbeelden en gedragingen, is het gemakkelijker om dit te ontdekken en de houding te matigen dan als dit door anderen sterk wordt veroordeeld en soms zelfs politieke lading heeft gekregen. Deze beladenheid kan ervoor zorgen dat

mensen stilliger worden in hun beslissingen en minder snel hun keuzes zullen terugdraaien. Wel kunnen bepaalde orthodoxe uitingen bij niet-orthodoxe burgers weerzin opwekken. Het is een politieke afweging welke gedragingen wel en niet toelaatbaar zijn binnen de open, democratische samenleving.

Suggesties met betrekking tot affectieve factoren en drempels

Onderzoeksresultaten:

- Verkettering binnen de beweging of teleurstellingen over de praktijk binnen een groep kunnen een rol spelen bij uittreding uit een radicale groep (paragraaf 7.2 en 7.5).
- Contacten buiten de radicale groep kunnen een rol spelen bij uittreding, terwijl de binding met de radicale groep deze juist belemmert (paragraaf 7.4 en 7.5).

Het is moeilijk om de ervaringen binnen de radicale groep en de kijk op de radicale groep van buitenaf te beïnvloeden, deels vanwege het risico dat het zwartmaken van een radicale groep leidt tot een *underdogeffect*, dat de groep hechter en juist aantrekkelijker maakt.

Suggestie: Beperken van isolement en stimuleren openheid van de samenleving. In sommige gevallen is uittreding uit een radicale groep moeilijk omdat de sociale contacten beperkt zijn tot deze groep. Het is belangrijk om isolement van de radicale persoon te voorkomen en ervoor te zorgen dat de samenleving zo veel mogelijk open is om iemand na uittreding weer op te nemen. Het is belangrijk dat mensen in de omgeving van radicalen, zoals imams of ouders, ondersteund worden in de omgang met deze jongeren, want het voorkomen van isolement is niet altijd eenvoudig. Radicalen hebben zelf deels de neiging zich af te sluiten voor anderen en niets aan te nemen van mensen met een andere mening. Daarnaast vormen ze in veel gevallen geen plezierig gezelschap, vanwege hun vaak belerende houding, waarin alles wat afwijkt van de eigen normen veroordeeld wordt.

Suggesties met betrekking tot continuerende factoren en drempels

Onderzoeksresultaten:

- Praktische omstandigheden, zoals de wens om een rustiger leven te gaan leiden, spelen een rol bij deradicalisering van alle soorten radicale activisten (paragraaf 7.3).

Suggestie: Consequenties voorspiegelen van de radicale koers. Het vooruitzicht dat radicale activiteiten de kansen op een maatschappelijke carrière mogelijk zouden verkleinen, speelde bij sommige moslimrespondenten een rol bij hun deradicalisering. Het benadrukken van negatieve consequenties van radicalisering kan deradicalisering bevorderen.

Suggestie: Ondersteuning bieden bij het oppakken van het eigen leven. Hoewel praktische leefomstandigheden geen hoofdmotivatie voor deradicalisering vormden bij de

geïnterviewde respondenten, speelden deze bij bijna alle respondenten wel een belangrijke bijrol. Goede voorbeelden en aansporingen van anderen zorgden ervoor dat ze gingen kiezen voor werk en opleiding en zich niet langer van de samenleving afkeerden. Ook een moment dat respondenten meer verantwoordelijkheid kregen voor partner of kinderen vormde voor sommigen een aanleiding voor deradicalisering. Een verbeterd toekomstperspectief kan de drempel om uit te treden verlagen. En het is dan ook belangrijk dat deradicaliseringsprogramma's gericht zijn op de zelfredzaamheid van de uittreder.

Suggesties met betrekking tot praktische opzet deradicaliseringsprogramma's

Suggestie: Aanpakken van zowel affectieve, normatieve als continuerende factoren. De meeste bestaande deradicaliseringsprogramma's voor islamitisch radicalen richten zich op de ideologie (normatieve factoren) en op de praktische leefomstandigheden (continuerende factoren). Dit is aan te vullen met de ervaring die verschillende landen hebben opgedaan met extreemrechtse deradicaliseringsprogramma's, die naast de continuerende factoren ook gericht zijn op het doorbreken van de sociale netwerken (de affectieve betrokkenheid). Wel moet de aanpak gebaseerd zijn op maatwerk, waarbij kennis over het individu en algemene expertise zorgvuldig worden gecombineerd.

Suggestie: Aanpak baseren op vrijwilligheid en passieve en actieve werving combineren. Programma's die zijn gebaseerd op vrijwilligheid zijn het meest effectief, maar uiteraard is het jammer dat hiermee geen radicalen bereikt kunnen worden die hiervoor niet open staan. Daarnaast lijkt een combinatie van passieve en actieve werking het meest effectief. Een passieve werving zal alleen mensen aantrekken die graag de radicale groep willen verlaten omdat ze aan lopen tegen nadelen van lidmaatschap. Een actieve werving daarentegen zal mogelijk ook mensen beïnvloeden die niet direct vanuit zichzelf de intentie hadden de groep te verlaten.

Suggestie: Zorgen voor samenwerking tussen verschillende instanties. Dit is cruciaal voor het slagen van een aanpak van islamitische radicalen in Nederland.

Appendix: Uitgebreide samenvatting

Op dit moment staan islamitische vormen van radicalisme sterk in de aandacht. Hoewel het niet mogelijk is om op dit moment stellige uitspraken te doen over de aantallen toetreders en uittreeders in de islamitische radicale beweging in Nederland, ziet het er naar uit dat deze vorm van radicalisme voorlopig nog niet aan kracht heeft ingeboet. De vraag welke factoren en processen een rol spelen bij deradicalisering, is dan ook actueel en relevant. Wat maakt bijvoorbeeld dat (islamitische) radicale bewegingen afbrokkelen? Hoe komt het dat een gewelddadige koers op een gegeven moment afgezworen wordt? Waarom zeggen sommige personen hun radicale groep vaarwel? Deze studie probeert een antwoord op deze vragen te geven.

Deradicalisering is het omgekeerde van radicalisering: het is het proces van minder radicaal worden. Dit 'minder radicaal worden' gaat zowel om gedrag als om opvattingen. Wat betreft het gedrag gaat het in de eerste plaats om het staken van gewelddadige acties. Wat betreft de opvattingen gaat het erom dat het vertrouwen in het systeem toeneemt, dat men (weer) onderdeel wil uitmaken van de maatschappij en dat niet-democratische middelen worden afgekeurd. Dat wil niet zeggen dat men geen politieke veranderingen meer voor ogen heeft, maar het doel is niet langer een ondermijning van het democratische systeem. En de middelen die men wil inzetten passen binnen de democratische rechtsorde.

Islamitisch radicalisme is een vrij recent verschijnsel, waarbij nog geen sprake is van teruggang. Om iets te kunnen zeggen over mogelijke deradicalisering in de toekomst en over hoe dit proces van deradicalisering desgewenst te ondersteunen zou zijn, moeten we kijken naar andere gevallen van deradicalisering. Naast de casus van islamitisch radicalisme kijken we naar de ontwikkelingen van drie historische casussen in Nederland, aangevuld met een vergelijking tussen religieuze en niet-religieuze vormen van radicalisme. We analyseren:

- de radicale Molukkers in de jaren '70,
- de kraakbeweging in de jaren '80,
- de extreemrechtse Centrumstroming in de jaren '80-'90,
- het specifieke karakter van religieuze radicale bewegingen ten opzichte van niet-religieuze radicale bewegingen.

Op basis van een vergelijking met de drie historische casussen en van de vergelijking tussen religieuze en niet-religieuze vormen van radicalisme, doen we uitspraken over deradicalisering in het algemeen en schetsen we verwachtingen ten aanzien van mogelijke deradicalisering van het islamitisch radicalisme in Nederland.

We onderscheiden twee niveaus waarop deradicalisering plaats kan vinden: het collectieve en het individuele niveau. Het *collectieve* niveau is het niveau van de radicale beweging. Het *individuele* niveau is het niveau van het radicale individu. Deradicalisering op collectief niveau houdt in dat een radicale beweging ophoudt te bestaan. Dit kan op verschillende manieren gebeuren: een beweging valt uit elkaar, bloedt dood, wordt door overheidsingrijpen opgerold, gaat op in een niet-radical beweging, of vormt zichzelf om tot niet-radical beweging. In al deze gevallen spreken we van *teruggang* van de radicale beweging.

Deradicalisering op individueel niveau kan verschillende vormen aannemen. Ten eerste kunnen we van deradicalisering spreken wanneer iemand zijn of haar gewelddadige activiteiten staakt. Maar niet alle radicalen zijn gewelddadig. Als indicatie voor radicalisme

nemen we daarom ook lidmaatschap van een radicale beweging. Hoewel lidmaatschap van een radicale beweging niet hoeft te betekenen dat iemand alle overtuigingen van die groep deelt en deelneemt aan alle activiteiten, achten we de kans wel groot dat iemand die lid is van een beweging (een deel van) de belangrijkste overtuigingen onderschrijft. Ook nemen we aan dat lidmaatschap van een beweging de kans vergroot dat iemand ook daadwerkelijk meedoet met (een deel van) de belangrijkste activiteiten. In het verlengde hiervan beschouwen we *nittreding* uit een radicale beweging ook als een vorm van deradicalisering.

Het rapport bestaat uit twee delen. De hoofdstukken 2 tot en met 5 behandelen het collectieve niveau. De hoofdstukken 6 en 7 het individuele niveau. In hoofdstuk 8 worden verschillende bestaande deradicaliseringsprogramma's in verschillende landen besproken. In hoofdstuk 9 doen we enkele beleidsmatige suggesties om deradicaliseringsprocessen op collectief en individueel niveau te bevorderen. Ook schetsen we een aantal dilemma's die hierbij komen kijken. We zullen per hoofdstuk de belangrijkste bevindingen samenvatten.

Collectieve deradicalisering: theoretisch kader

Ons analytische raamwerk is opgehangen aan een model van vraag en aanbod. Een beweging gaat achteruit wanneer hetgeen de beweging te bieden heeft (het aanbod) onvoldoende aansluit op een collectieve ontevredenheid (de vraag). Er zijn verschillende ontwikkelingen die hierbij een rol kunnen spelen.

Ten eerste zijn er bewegingsfactoren die ervoor zorgen dat de beweging onvoldoende op de vraag kan blijven aansluiten. Het kan zijn dat de ideologie faalt, hetzij doordat de visie op de bestaande orde niet meer voldoende aansprekend is, of de visie op de gewenste toekomst mensen niet langer aanspreekt. Of de ideologie faalt omdat men niet meer overtuigd is dat de gekozen weg of strategie van de beweging de juiste is. Ook kan het zijn dat de organisatie organisatorisch faalt en niet meer over voldoende bronnen beschikt of niet meer aan de gewenste sociale en culturele functies kan voldoen. Dit laatste kan samenhangen met een falende leiding, die onvoldoende richting kan geven, niet flexibel op veranderingen kan inspringen of niet inspirerend is. De leiding speelt in sommige bewegingen een meer centrale rol dan in andere bewegingen. Vooral wanneer de leiding de kern van de beweging vormt, kan een vertrek van de leiders grote gevolgen hebben voor de beweging.

Naast de bewegingsfactoren zijn er ook factoren op collectief niveau die te maken hebben met de vraag. Wanneer bijvoorbeeld de beweging overwegend bestaat uit leden van dezelfde leeftijd die ongeveer gelijktijdig zijn toetreden, kan het sterke gevolgen hebben wanneer dit hele cohort tegelijkertijd uit de beweging groeit. Een ander effect van de vraag op collectief niveau heeft te maken met de nieuwe aanwas. Soms is het zo dat een beweging die aantrekkelijk is voor een bepaalde generatie niet aantrekkelijk meer is voor de generatie die daarop volgt. Als de beweging onvoldoende op de wensen van die nieuwe generatie in kan spelen, loopt ze (op termijn) terug.

Naast de factoren die direct met de beweging en direct met de vraag te maken hebben, onderscheiden we omgevingsfactoren die de beweging en de vraag kunnen beïnvloeden. Zo kan een maatschappelijk conflict een belangrijke rol vervullen, doordat bijvoorbeeld de ideologie hier deels op gestoeld is. Een verandering in het conflict, of dit

nu op internationaal, nationaal of lokaal niveau is, kan dan tot gevolg hebben dat de ideologie niet meer overtuigend is. Het overheidsbeleid is een andere factor die een grote rol kan spelen. Een repressieve aanpak kan het functioneren van de radicale beweging belemmeren of de leden en nieuwe aanwas afschrikken. Insluiting door de overheid kan ervoor zorgen dat de wind uit de zeilen wordt genomen van de radicale beweging, en de vraag terugloopt. Hervormingen door de overheid waarin deels wordt ingegaan op de wensen van de radicale beweging hebben ook tot doel de beweging de wind verder uit de zeilen te nemen. Als de maatschappelijke onvrede daalt, is de kans groot dat de aanhang van de beweging ook terugloopt. Een derde contextfactor is de publieke steun. Een gebrek aan steun van (een deel van) de bevolking bemoeilijkt het functioneren van een radicale beweging, en verkleint de nieuwe potentiële aanwas. Het wegvallen van sympathie kan komen door de koers van de beweging of door andere specifieke gebeurtenissen, of door een verandering van de tijdgeest. Tot slot kunnen rivaliserende bewegingen, hetzij radicaal, hetzij democratisch, het voortbestaan van de radicale beweging beïnvloeden. Wanneer zij een aantrekkelijker verhaal presenteren of meer successen weten te boeken is er een kans dat zowel de leden als de nieuwe aanwas zich daarbij gaan aansluiten en de radicale beweging leegloopt.

Een voorwaarde voor teruggang van een beweging is dat eventuele drempels voor uittreding doorbroken worden, zodat leden ook daadwerkelijk uit kunnen treden. Mogelijke drempels zijn sociale en/of psychische afhankelijkheid van de groep, en de hoogte van de gemaakte kosten. Andere mogelijke drempels zijn angst voor het verlies van reputatie en bescherming of angst voor represailles. Marginalisering kan ook een grote drempel voor uittreding vormen. Uittreding wordt sterk bemoeilijkt wanneer er voor leden van radicale groepen geen mogelijkheden zijn om na uittreding deel te nemen aan de samenleving.

Collectieve deradicalisering: Nederlandse casussen

We beschrijven de teruggang van de drie Nederlandse casussen op het collectieve niveau: de Molukkers in de jaren '70, de kraakbeweging in Amsterdam en de extreemrechtse Centrumstrooming. Onderstaande tabel geeft weer welke factoren een grote of minder grote rol gespeeld hebben bij de teruggang van de drie historische casussen, en de te verwachte rol van de factoren bij een eventuele toekomstige teruggang van islamitisch radicalisme.

Tabel 9.1: De (historische/verwachte) rol van collectieve factoren bij teruggang

Factoren	Radicale Molukkers	Kraak beweging	Extreem rechts	Islamitisch radicalisme
Bewegingsfactoren				
Falende ideologie	+++	+	++	+
Falende strategie	+++	++	+	++
Falende organisatie	O	+++	++	+
Falend leiderschap	+	++	++	+
Behoeften leden				
Leden groeien als cohort uit beweging	+	+	O	O

Factoren	Radicale Molukkers	Kraak beweging	Extreem rechts	Islamitisch radicalisme
Nieuwe generaties niet aangetrokken	++	++	O	++
Externe factoren				
(Inter-) nationaal of lokaal conflict verdwijnt/verandert	++	+	O	+
Overheid: repressie	++	++	+++	+
Overheid: insluiting	+	+	+	+
Overheid: hervorming	+	++	O	+
Publieke opinie	++	++	+++	++
Aantrekkelijke rivaliserende interpretatie	++	O	O	++
Afbraak drempels				
Sociale afhankelijkheid	O	O	O	+
Psychische afhankelijkheid	+	O	O	+
Hoogte van gemaakte kosten	O	O	O	+
Represailles groep	+	O	O	O
Angst verlies reputatie en bescherming	+	O	O	O
Marginalisering	+	O	O	+

Bewegingsfactoren:

- De *ideologie* (het huidige wereldbeeld en de gewenste toekomst) lijkt een relatief sterke rol te spelen bij teruggang van radicale bewegingen. Er is echter niet een specifieke rol voor ideologie weggelegd. Bij de Molukkers kreeg een andere ideologische invulling langzamerhand de overhand. Bij de kraakbeweging was er te weinig consensus over de idealen en de doelen. Voor de extreemrechtse Centruumpartijen was het moeilijk een aansprekende ideologie te presenteren omdat de versie die politiek acceptabel is (frontstage) niet radicaal genoeg was voor veel van de aanhang (backstage).
- De rol van de *strategie* lijkt eveneens groot. Zowel bij de Molukkers als bij de kraakbeweging hadden gewelddadige acties grote invloed op de teruggang van de beweging.
- Ook een falende *organisatie* lijkt een grote rol te spelen bij teruggang. Machtsspelletjes, interne conflicten en interne verharding zijn debet aan de ondergang van zowel de kraakbeweging als van verschillende extreemrechtse organisaties. Bij de Molukkers speelden de organisatiefactoren geen rol bij teruggang. Bij hen was er tijdens de radicalisering al geen sprake van een samenhangende organisatie.
- Een gebrek aan capabele, charismatische *leiders* lijkt een belangrijke rol te spelen bij teruggang. De drie bestudeerde bewegingen hadden geen van alle capabele, charismatische leiders die de bewegingen op poten konden houden. Wellicht had de

aanwezigheid van zulke personen een geheel andere wending gegeven aan de ontwikkelingen van deze bewegingen, hoewel de kraakbeweging zonder leiders het meest floreerde.

Behoeften leden:

- Dat leden als *cohort* uit de beweging groeien, lijkt geen grote rol te spelen.
- Wel speelt een rol dat *nieuwe generaties* zich niet meer tot de beweging aangesproken voelen. In het geval van de Molukse beweging en de kraakbeweging zorgden de tijdgeest en het veranderde imago van de bewegingen ervoor dat de aantrekkelijkheid voor nieuwe generaties afnam.

Externe factoren:

- De *verandering van een (inter-) nationaal conflict* speelt een variabele rol. Bij extreemrechts had dit geen invloed op de ontwikkeling van de partijen. De latere kraakbeweging ondervond wel effect, toen het succes van de internationale bevrijdingsbewegingen, waarop de internationale solidariteit gestoeld was, tegenviel. De RMS-strijd werd sterk beïnvloed door de situatie op de Molukken. Toen de relatie met de Molukken veranderde en men in Nederland doorkreeg dat de Molukse bevrijding niet de grootste wens was van de inwoners op de Molukken, had dit groot effect op de radicale agenda.
- *Repressief overheidsbeleid* kan een sterke rol spelen bij teruggang – via verschillende mechanismen. Bij de Molukkers en de kraakbeweging ging het om gewelddadige repressie van acties waarbij de wet werd overtreden. De ontstane interactie van geweld verdeelde de bewegingen. Het deed mensen twijfelen over hun deelname en over wat de beste manier was om de doelen te behalen. Ook bleek dat door de geweldsspiraal het geweld ‘naar binnen sloeg’, waardoor de sfeer in de bewegingen verhardde. Maar tegelijkertijd zorgde het gebruik van geweld door politie bij de krakers aanvankelijk juist voor radicalisering van de krakers. In reactie op politiegeweld gingen zij gewelddadige middelen inzetten. In het geval van extreemrechts lag de rol van repressie anders. Het ging bij de teruggang van de extreemrechtse Centruumpartijen om een restrictief maatschappelijk en politiek klimaat, waarin niet serieus ruimte werd gemaakt voor de wensen van extreemrechts. Extreemrechts en haar actieve leden werden gestigmatiseerd en uitgesloten van de samenleving. Het was meer uit frustratie en uit de onmogelijkheid om te functioneren, dat mensen deze beweging verlieten – of er in eerste instantie al niet tot toetraden, zelfs al konden ze zich vinden in de extreemrechtse agenda.
- Het is moeilijk om de effecten van *insluiting* en *hervorming* te evalueren, omdat dit in de drie casussen slechts beperkt heeft plaatsgevonden. Alleen bij de kraakbeweging hebben hervormingen op de woningmarkt de teruggang beïnvloed.
- De *publieke opinie* lijkt een grote rol bij teruggang te spelen. Een gebrek aan goodwill bij de bevolking (en bij de eigen etnische groep), al dan niet vanwege een veranderde tijdgeest of vanwege gewelddadige acties, heeft effect gehad op alle drie de radicale bewegingen. Dit zorgde voor twijfel onder de leden en voor een afname van nieuwe aanwas.

- Over de rol van *rivaliserende ideologieën* bij teruggang kunnen we moeilijk algemene uitspraken doen. We kunnen slechts constateren dat ze vrijwel geen rol gespeeld hebben bij de casussen (alleen bij de Molukkers). Het is moeilijk te zeggen of dit komt doordat er geen alternatieven waren of doordat alternatieven slechts een beperkte rol spelen bij de teruggang.

Drempels:

- Ook over de het effect van de afbraak van drempels voor uittrede kunnen we moeilijk algemene uitspraken doen. Alleen bij de Molukkers speelde de afbraak van aanwezige drempels een rol bij teruggang van de beweging.

Algemeen:

- Alle factoren die opgenomen zijn in het analytisch kader blijken bij de bestudeerde casussen in meer of mindere mate een rol te spelen bij teruggang. Dit geldt alleen niet voor een afbraak van de drempel van sociale afhankelijkheid en de drempel van de hoogte van de gemaakte kosten. In alle drie de casussen hing de teruggang niet duidelijk samen met een afbraak van deze drempels.
- Globaal kunnen we zeggen dat bij de teruggang van de drie bestudeerde bewegingen de bewegingsfactoren een zeer belangrijke rol spelen. Ook de publieke opinie en een repressief overheidsoptreden hebben grote invloed op de aantrekkelijkheid van de beweging, zowel voor leden als voor nieuwe aanwas.

Teruggang van religieuze vormen van radicalisme

We gaan specifiek in op religieuze vormen van radicalisme, aangezien deze vormen van radicalisme vaak unieke kenmerken worden toegedicht. Samenvattend kunnen we uit deze analyse de volgende conclusies trekken:

- Religie kan conflicten intenser maken. Dat is niet doordat religie automatisch tot conflicten aanzet, maar doordat religieuze verschillen het schisma tussen twee partijen kunnen vergroten. Hierbij is het effect van religie vergelijkbaar met andere aspecten van identiteit, bijvoorbeeld verschillen in etnische of nationale identiteit. Maar ook kan de angst voor overheersing door de ander in het religieuze domein de kloof verder vergroten.
- Religieuze radicale bewegingen lijken beter aan te sluiten bij de wensen van sommigen in de moderne samenleving dan niet-religieuze radicale bewegingen.
- Het feit dat religieuze radicale bewegingen aansluiten op religieuze vertogen die diep geworteld zijn in de cultuur, kan twee tegengestelde effecten hebben:
 - o Mogelijk maakt dit het gemakkelijker mensen aan te spreken doordat ze bekend zijn met het discours.
 - o Mogelijk maakt dit het moeilijker mensen aan te spreken doordat zij zijn opgevoed met een gematigde geloofsinvulling en ook doordat er een gematigde gevestigde religieuze orde is.
- De organisatorische aspecten en de rol van de leiding van religieuze radicale bewegingen zijn vergelijkbaar met niet-religieuze radicale bewegingen.

- In seculiere samenlevingen wordt de religieuze onderbouwing van politieke wensen in het algemeen niet als legitiem gezien en niet begrepen. Vasthouden aan een rigide scheiding van politiek en religie kan religieuze radicale denkbeelden voeden. Een mogelijke oplossing ligt in het afbuigen van het radicale verhaal binnen het eigen discours. Daarvoor is het nodig dat
 - o het gematigde verhaal overtuigend is,
 - o dit gematigde religieuze verhaal niet als bedreiging gezien wordt binnen de gevestigde orde,
 - o er dus meer ruimte komt voor religie,
 - o de gevestigde orde integer overkomt en haar eigen morele waarden hooghoudt.
- Abstracte, anti-secularistische doelen zijn niet te verwezenlijken binnen de bestaande seculiere politieke systemen. Dit neemt niet weg dat er naast de abstracte, anti-secularistische doelen nevensdoelstellingen kunnen zijn, waar wel binnen de gevestigde orde op ingegaan zou kunnen worden.
- Repressie, insluiting en hervorming van een religieuze radicale groep brengt andere risico's met zich mee dan de aanpak van een niet-religieuze radicale groep.

Islamitisch radicalisme in Nederland

We formuleren ten aanzien van de factoren in ons analytisch model de verwachte rol bij mogelijke teruggang van islamitisch radicalisme in Nederland. De vier belangrijkste (verwachte) factoren zijn:

- Een falende strategie. De effecten van gewelddadige acties zullen waarschijnlijk de ideologische discussies verder aanwakkeren en mogelijk de steun doen afnemen voor gewelddadige strategieën. Wel is het zo dat de voorkeur voor een niet-gewelddadige koers lijkt te berusten op strategische argumenten, en dat deze voorkeur om zou kunnen slaan als er met gewelddadige acties resultaten behaald worden.
- Nieuwe generaties die zich niet voelen aangetrokken tot het radicale islamitische gedachtegoed. Het islamitisch radicalisme weet goed de potentiële aanhang te bereiken. Er is een uitgebreid aanbod van informatie en het wordt op een aansprekende manier gebracht. Zo lang radicalisme en islam vereenzelvigd worden in het publieke debat en veel moslims zich niet geaccepteerd voelen (zo lang men het idee heeft dat er ten aanzien van moslims en niet-moslims met twee maten gemeten wordt), zal de aantrekkingskracht waarschijnlijk niet afnemen. Dit zorgt er ook voor dat minder maatschappelijke goodwill leidt tot meer aantrekkingskracht. Dit is tegengesteld aan de kraakbeweging, waar minder goodwill leidde tot minder aantrekkingskracht. In tegenstelling tot bij extreemrechts treden ook hoger opgeleiden toe. Het is te verwachten dat de aantrekkingskracht afneemt wanneer moslims zich meer thuis voelen in Nederland.
- De publieke opinie. Een meer inclusieve sfeer waarin (orthodoxe) moslims zich meer thuis voelen in Nederland, zich meer serieus genomen voelen en minder met radicalisme vereenzelvigd worden, zal waarschijnlijk radicalisering doen afnemen.

Het negatieve imago, dat de kraakbeweging en extreemrechts tegenwerkte, heeft in het geval van islamitisch radicalisme een grotendeels tegengesteld effect, omdat veel mensen zich *als moslim* hierdoor aangesproken voelen. Dit veroorzaakt een gevoel van solidariteit, doet de rangen sluiten en voedt woede en frustratie. Bij minder druk op de moslimgemeenschappen, zal er waarschijnlijk meer ruimte komen voor tegengeluiden. In de moslimgemeenschappen is een diversiteit aan opvattingen aanwezig. Het zal waarschijnlijk invloed hebben op teruggang van radicalisme wanneer in de moslimgemeenschappen duidelijker stelling genomen wordt tegen radicale uitwassen, hoewel dit minder snel dan bij de Molukkers door zal sijpelen tot in radicale groepen. Het zal daardoor ook effect hebben als mensen, waaronder ouders, beter weten hoe ze met radicalisering van jongeren om moeten gaan, en deze jongeren minder zullen isoleren. Er is een grote kloof tussen ouders en kinderen, waardoor veel kinderen weinig van hun ouders aannemen. Toenemende religiositeit wordt nu in veel gevallen aanvankelijk toegejuicht. Maar radicale jongeren worden verguisd en geïsoleerd. En men heeft veelal weinig overtuigende tegenargumenten paraat.

- Een aantrekkelijke rivaliserende interpretatie. Er is een grote kans dat een goed ontwikkeld alternatief gedachtegoed, dat ook op overtuigende wijze tegemoet komt aan verschillende behoeften van moslimjongeren (zingeving, binding, rechtvaardigheid), een deradicaliserend effect heeft. In zekere zin hebben we dit al zien gebeuren, en is de teruggang van het jihadisme het gevolg van een sterkere positie van de politieke salafi's. In de analyse van de AIVD komt ook naar voren dat de politieke salafi's de adem in de nek voelen van andere (niet-radicalen) interpretaties van de islam. Wanneer er op gewelddadige manieren politieke successen geboekt worden, zou dit juist kunnen leiden tot versterking van het extremistische gedachtegoed.

Het religieuze karakter van islamitisch radicalisme heeft twee belangrijke consequenties, waardoor deze vorm van radicalisme verschilt van de drie casussen. Ten eerste wordt de radicale islamitische ideologie in de seculiere Nederlandse samenleving beschouwd als *illegitiem*, als een irrationeel streven met argumenten die niet serieus te nemen zijn. Dat maakt het moeilijk een gelijkwaardige discussie aan te gaan. Daarnaast maakt het religieuze karakter *insluiting* moeilijk. Vanwege de scheiding tussen kerk en staat kan de overheid zich nauwelijks mengen in de ideologische discussie tussen radicale en niet-radicalen opvattingen, omdat het een religieuze ideologie betreft.

Deradicalisering van individuen: theoretisch kader

Om te verklaren waarom iemand actief blijft in een radicale beweging of zich op een gegeven moment juist terugtrekt, is het concept van *betrokkenheid* bij de beweging van belang. Er kunnen drie soorten betrokkenheid worden onderscheiden: de morele plicht om bij de organisatie te blijven (normatieve betrokkenheid), emotionele gehechtheid aan een organisatie (affectieve betrokkenheid), en het bewustzijn van de gemaakte kosten die zijn verbonden aan het verlaten van de organisatie (continuerende betrokkenheid). Ook onderscheiden we drie verschillende soorten factoren die een rol spelen bij deradicalisering

van individuen: een falende ideologie, een falende organisatie of subcultuur en onbevredigende praktische leefomstandigheden.

De samenhang tussen de soorten betrokkenheid en de factoren die een rol spelen bij deradicalisering, is als volgt:

- Hoe meer de ideologie van het individu en de beweging overeenkomen, hoe sterker iemand gehecht zal zijn aan de beweging. Ideologie geeft onder andere betekenis aan de wereld en een visie op ervaren onrecht. Wanneer een individu aan de beweging gaat twijfelen omdat de ideologie van de beweging niet meer goed aansluit op zijn behoeftes op deze terreinen, dan kunnen we spreken van een crisis in de *normatieve* betrokkenheid.
- Teleurstellende ervaringen bij participatie in de beweging verzwakken de *affectieve* betrokkenheid. Wanneer de beweging teleurstelt in de mate waarin zij voldoet aan de behoefte aan binding en identiteit van het individu, zal het individu een crisis in zijn affectieve betrokkenheid ervaren.
- *Continuerende* betrokkenheid hangt samen met de praktische omstandigheden (kosten, baten en mogelijkheden voor het individu) van het groepslidmaatschap. Wanneer een individu aan de beweging gaat twijfelen omdat deze praktische omstandigheden niets meer opbrengen of zelfs ongunstig zijn, dan kunnen we spreken van een crisis in de continuerende betrokkenheid.

Naast factoren die een afname van betrokkenheid bevorderen – en daarmee deradicalisering in de hand werken – zijn er factoren die deradicalisering belemmeren. Het gaat daarbij om de eerder genoemde drempels die bewegingen opwerpen om uittreding te vermijden: 1) sociale afhankelijkheid, 2) psychische afhankelijkheid, 3) de hoogte van de gemaakte kosten, 4) represailles, 5) angst voor verlies van reputatie en bescherming en 6) een marginale positie na uittreding.

Om deradicalisering van individuen te kunnen verklaren, moet er dus gekeken worden naar de verschillende vormen van betrokkenheid bij een radicale beweging, naar de factoren die deze betrokkenheid kunnen beïnvloeden, en naar de drempels die moeten worden overwonnen om uit te kunnen treden.

Deradicalisering van individuen: Nederlandse casussen

Op basis van interviews met gederadicaliseerde personen uit onze vier casussen, kijken we naar individuele deradicaliseringsprocessen. We trekken de volgende algemene conclusies:

- Onderdeel van het proces van deradicalisering is de afwijzing van gewelddadige actie. Die afwijzing kan verschillende achterliggende redenen hebben: redenen van ideologische aard (geweld is inherent slecht, geweld leidt tot ongewenste vijandschap), van strategische aard (met geweld wordt niet de gewenste toekomst bereikt), of van organisatorische aard (geweld slaat naar binnen en leidt tot verloedering van de eigen beweging). De afwijzing van geweld kan in gang worden gezet door een (mislukte) gewelddadige actie.
- Een belangrijke ideologische factor bij deradicalisering is het besef dat de gewenste toekomst niet haalbaar is. Dit besef kan een sterk demotiverend effect hebben, en ertoe leiden dat radicalen gaan twijfelen aan het nut van radicale acties. Vaak hangt

dit besef samen met het mislukken van een radicale actie; het is het besef dat alles op alles is gezet, dat men tot het uiterste is gegaan, maar dat dat de gewenste toekomst geen stap dichterbij heeft gebracht. Het lijkt er echter op dat deze factor vooral een rol kan spelen wanneer de radicaal concrete politieke doelen nastreeft (een onafhankelijk RMS, meer woonruimte). Wanneer de doelen abstracter en vager zijn, zijn zij moeilijker te weerleggen: het feitelijke mislukken van een actie zegt dan niets over de bereikbaarheid van het ideaal.

- Een andere belangrijke ideologische factor is een verandering in de visie op de huidige wereld. Vaak gaat het daarbij om het besef dat men onderdeel is van de samenleving en die binding als belangrijk ervaart. Men wil deze maatschappij niet langer meer als vijand zien. Dit kan zowel een rol spelen bij deradicaliseren als bij het niet verder radicaliseren. Radicalisering is een proces waarin de banden met de samenleving steeds meer worden doorgesneden. Wanneer het tot mensen doordringt dat verdere radicalisering inhoudt dat de banden definitief doorgeknipt worden, kan dit mensen afschrikken. Het kan ertoe leiden dat men die stap niet zet (niet verder radicaliseert) of zelfs stappen terug begint te nemen (deradicaliseert). Voor radicalen afkomstig uit minderheidsgroepen lijkt zich hierbij een iets ander proces voor te doen. Veel personen uit minderheidsgroepen ervaren de banden met de samenleving minder sterk dan personen uit de meerderheid. Voor hen speelt het gevoel dat zij 'er niet bijhoren' in de samenleving vaak juist een belangrijke rol in het radicaliseringsproces. Voor personen afkomstig uit de meerderheid vormt het besef onderdeel uit te maken van de samenleving een drempel bij de laatste stap in het radicaliseringsproces. Voor veel radicalen afkomstig uit minderheidsgroepen is dit juist een eerste stap in het deradicaliseringsproces. Zij beseffen 'erbij te horen' en er ook bij te willen horen.
- Teleurstelling in de beweging kan een belangrijke factor zijn bij deradicalisering. Dit kan op twee manieren verlopen. 1) Wanneer de leefstijl van de groep als de manifestatie van de eigen idealen wordt gezien, kan teleurstelling in de groep leiden tot twijfels over de haalbaarheid van die idealen. 2) Wanneer de groep structureel weinig politieke invloed heeft, kan men teleurgesteld raken in de slagkracht van de groep. Men kan dan uittreden en deradicaliseren, maar men kan het ook gaan zoeken in een andere, wellicht nog radicalere hoek.
- De rol van praktische leefomstandigheden vormt een constante bij uittreding. Factoren als het uit de beweging groeien, verantwoordelijkheden krijgen, en een eigen leven willen opbouwen, spelen bij alle soorten radicalen. Deze factoren zijn belangrijk in het proces van deradicalisering, maar lijken vooral een bijrol te spelen. Ze vormen een extra motivatie naast affectieve en normatieve factoren. Alleen in het geval van 'negatieve' leefomstandigheden ligt dit anders: stigmatisering, druk van buiten en isolement vormen een directe reden voor uittreding. Dit zien we vooral bij extreemrechts.
- Bij radicalen uit minderheidsgroepen lijkt de loyaliteit aan de eigen gemeenschap een grote drempel om uit te treden. Ook een gebrek aan maatschappelijke perspectieven en sociale alternatieven kunnen een drempel vormen bij uittreding (dit speelt ook een rol bij extreemrechts). Daarnaast kunnen ook innerlijke drempels een rol spelen. Het gaat dan vooral om het besef dat de eigen leefstijl niet goed bij je past, of dat de eigen waarheid niet de enige waarheid is.

- *Significant others* kunnen een cruciale rol spelen bij deradicalisering. Dit zijn personen die de radicaal vertrouwt en respecteert, en die een ideologische discussie met de radicaal aangaan. Omdat de radicaal (enigszins) openstaat voor de mening van deze persoon/personen, is er de mogelijkheid dat hij of zij wordt beïnvloed door de ander, en er een proces van twijfel over de eigen ideologie op gang komt.

Ervaringen met deradicaliseringsprogramma's

Uit bestaande (internationale) programma's kunnen lessen worden getrokken voor een toepassing op islamitische radicalen in Nederland. We onderscheiden 5 lessen.

- Een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland moet zich zowel op affectieve, normatieve als op continuerende factoren richten.
- Het is aan te bevelen een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland te baseren op vrijwilligheid, en een passieve en actieve werving te combineren.
- Bij de ontwikkeling van een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland moet men zich bewust zijn van het religieus-ideologische alternatief dat door een dergelijk programma wordt/moet worden uitgedragen. Vervolgens moet er een open ideologische discussie gevoerd worden door iemand met een gedegen inhoudelijke kennis.
- Een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland moet gericht zijn op het ontwikkelen van de zelfredzaamheid van de uitreder.
- Samenwerking tussen verschillende instanties is cruciaal voor het slagen van een deradicaliseringsprogramma voor islamitische radicalen in Nederland. Daarbij is maatwerk op basis van een combinatie van lokale kennis en algemene expertise onontbeerlijk.

Suggesties

We doen een aantal beleidsmatige suggesties en schetsen de dilemma's die daarbij komen kijken.

Overheidsoptreden en de scheiding van kerk en staat

Een eerste dilemma heeft te maken met de scheiding van kerk en staat. Een moeilijke vraag is in hoeverre de overheid uitspraken kan doen over de religieuze inhoud van een ideologie en in hoeverre de overheid een voorkeur uit kan spreken voor een bepaalde religieuze ideologische invulling en een andere religieuze ideologische invulling kan tegengaan. Andere maatschappelijke spelers hebben meer ruimte voor het afkeuren en aanbieden van religieus-ideologisch gedachtegoed, maar daarbij doet de vraag zich voor in hoeverre de overheid dergelijke partijen ondersteuning mag bieden.

De ideologische overtuigingskracht van alternatief gedachtegoed

Daarnaast is er een dilemma dat is gerelateerd aan de mate van orthodoxie en radicaliteit van mogelijke alternatieve ideologieën. We zagen op verschillende plekken in het rapport dat radicalen zich soms openstellen voor mensen die zij als een geloofwaardige gesprekspartner zien. Op dit inzicht zijn de huidige deradicaliseringsprogramma's in o.a. Saoedi-Arabië en Indonesië gebaseerd. Ook voor deradicaliseringsinitiatieven in Nederland kan dit inzicht waardevol zijn. Het roept echter direct de vraag op wie als geloofwaardige gesprekspartner zou kunnen optreden. Kan deze rol vervuld worden door niet-orthodoxe, misschien zelfs niet-religieuze, personen? Of zijn voor radicalen vooral die personen geloofwaardig die in hun gedachtegoed grotendeels aansluiten bij hun eigen denkbeelden, dus personen die zelf relatief radicaal en orthodox zijn? Het is goed mogelijk dat voor sommige radicalen dit laatste het geval is. Dat maakt de keuze voor het aanbieden van een alternatief (religieus) gedachtegoed complex. Het doel is immers dat het aangeboden alternatieve gedachtegoed zo veel mogelijk een deradicaliserende werking heeft. Maar in hoeverre moeten er relatief orthodoxe denkbeelden worden aangeboden? En door wie moet dat gebeuren? De vraag is of het wenselijk is wanneer opvattingen die enigszins radicaal of orthodox zijn met steun van de overheid worden aangeboden.

De volgende beleidsmatige suggesties moeten nadrukkelijk binnen de hierboven geschetste dilemma's gelezen worden. Ten eerste de suggesties op collectief niveau:

Suggestie: Stimuleren van de democratische aanpak. Tegenhanger van het ontmoedigen van een gewelddadige strategie is het stimuleren van een democratische koers. Centraal hierin is dat mensen die op democratische manier iets willen bereiken serieus genomen worden en dat niet-democratische middelen zo weinig mogelijk ruimte krijgen. Wat ook een onderdeel van vormen van de democratische aanpak is het versterken van het aanbod van concurrerend niet-radicaal (democratisch) gedachtegoed.

Suggestie: Publieke debat en sfeer in Nederland meer inclusief maken. Het is te verwachten dat wanneer de druk op moslims wat afneemt, er meer ruimte zal komen binnen de moslimgemeenschappen om zelf tegengeluiden te uiten tegen radicalisme, dat de wind uit de zeilen van de radicalen wordt genomen en dat meer moslims zullen denken in termen van 'Nederland is mijn land'. Dit is een voorwaarde voor het slagen van repressieve maatregelen. Anders is de kans op averechtse effecten groot.

Suggestie: Voedingsbodem wegnemen voor nieuwe aanwas (sociale hervorming). Nieuwe aanwas voelt zich onder andere door de beweging aangetrokken door een gevoel van onrecht dat deels wordt veroorzaakt door een achtergestelde positie (of de perceptie daarvan).

Suggestie: Serieus naar radicale eisen luisteren en daarbij onderscheid maken tussen de verschillende stromingen, zodat de minder radicale stromingen (de apolitieke en politieke salafisten) meer aan de samenleving worden gebonden en de meer radicale stroming (de jihadi-salafisten) de wind uit de zeilen wordt genomen.

Suggestie: Zeer zorgvuldige afweging bij het inzetten van repressieve. Repressieve maatregelen kunnen heel effectief zijn, maar repressie kan ook averechtse effecten hebben. Het kan leiden tot een geweldsspiraal, een verharding van de strijd, verdere radicalisering van de 'harde kern'. Maar het lijkt dat in het geval van islamitisch radicalisme er vooral een risico is op een *underdogeffect*, waardoor de radicale groep alleen maar aantrekkelijker wordt. Daarnaast speelt ook nog de vraag in welke vormen repressie acceptabel is binnen een open, democratische samenleving.

Vervolgens suggesties op individueel niveau:

Suggestie: Zorgen voor open ideologische religieuze dialoog door gesprekspartner met overtuigingskracht. In veel gevallen hangt deradicalisering samen met een veranderde kijk op de religieuze uitgangspunten. Hierbij speelt een persoonlijke dialoog met een gesprekspartner die door de betrokkene als geloofwaardig en overtuigend gezien wordt, vaak een rol. Bij het inzetten van specifieke gesprekspartners in deradicaliseringsprogramma's, met name religieuze of zelfs enigszins orthodoxe gesprekspartners, spelen twee bovengenoemde dilemma's.

Suggestie: Open opstellen ten aanzien van orthodoxe religieuze uitingen. Wanneer er ruimte is voor het experimenteren met radicale denkbeelden en gedragingen, is het gemakkelijker om dit te ontdekken en de houding te matigen dan als dit door anderen sterk wordt veroordeeld en soms zelfs politieke lading heeft gekregen.

Suggestie: Beperken van isolement en stimuleren openheid van de samenleving. Het is belangrijk om isolement van de radicale persoon te voorkomen en ervoor te zorgen dat de samenleving zo veel mogelijk open is om iemand na uittreding weer op te nemen en onderdeel van de samenleving te laten voelen.

Suggestie: Consequenties voorspiegelen van de radicale koers. Het benadrukken van negatieve consequenties van radicalisering kan deradicalisering bevorderen.

Suggestie: Ondersteuning bieden bij het oppakken van het eigen leven. Een verbeterd toekomstperspectief kan de drempel om uit te treden verlagen. En het is dan ook belangrijk dat deradicaliseringsprogramma's gericht zijn op de zelfredzaamheid van de uittreder.

Suggesties met betrekking tot organisatorische aspecten van individuele deradicaliseringsprogramma's:

- Aanpakken van zowel affectieve, normatieve als continuerende factoren.
- Aanpak baseren op vrijwilligheid en passieve en actieve werving combineren.
- Zorgen voor samenwerking tussen verschillende instanties.

Literatuur

- AIVD (2005). "Lonsdale-jongeren" in Nederland. Feiten en fictie van een vermeende rechts-extremistische subcultuur. Nota van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. (www.aivd.nl).
- AIVD (2006). *De gewelddadige jihad in Nederland. Actuele trends in de islamitisch-terroristische dreiging*. Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.
- AIVD (2007a). *Jaarverslag 2006*. Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.
- AIVD (2007b). *Radicale dwaal in verandering. De opkomst van islamitisch neoradicalisme in Nederland*. Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.
- Alert (2005). 'Interview met ex-activist CP'86'. *Alert!*, nr. 2. Anti-Facistische Actie.
- Almond, G.A., Appleby, R.S. & Sivan, E. (2003). *Strong religion. The rise of fundamentalisms around the world*. Chicago & London: Chicago Press.
- Bilsen, K. & De Witte, H. (2001). 'Waarom worden individuen actief binnen een extreem-rechtse organisatie?'. *Tijdschrift voor Sociologie*, vol. 22, no.1, p. 37-62.
- Bjørge, T. (2002). 'Reducing recruitment and promoting disengagement from racist groups'. *Journal für Konflikt- und Gewaltforschung*, vol. 4, no.1, p. 5-31.
- Bjørge, T. (with Carlsson, Y. & Haaland, T.) (2005). 'Conflict processes between youth groups in a Norwegian City: Polarization and Revenge'. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, vol. 13, no.1, p. 44-78.
- Bjørge, T. & Carlsson, Y. (2005). *Early intervention with violent and racist youth groups*. Oslo: Norwegian Institute of International Affairs.
- Borum, R. (2004). *Psychology of terrorism*. Tampa: University of South Florida.
- Boucek, C. (2007). 'Extremist reeducation and rehabilitation in Saudi Arabia'. *Terrorism Monitor*, vol. 5, no.16, p.1-4.
- Brouwer, J.G. (2006). *Van nachtbrakers tot terroristen. Over persoonsgericht verstoren*. Academische redevoering Rijksuniversiteit Groningen. 13 juni.
- Brouwer, J.G. (2007). *Opinie 20: Persoonsgericht verstoren potentiële terrorisme-verdachten op last van de burgemeester ongrondwettig*. (www.rug.nl/Corporate/nieuws/archief/archief2006/opinie/opinie_20).
- Brug, W. van der, Tillie, J. & Fennema, M. (2005). 'Why some anti-immigrant parties fail and others succeed. A two-step model of aggregate electoral support'. *Comparative Political Studies*, vol. 38, no.5, p.537-573.
- Buijs, F. J. (1995). *Overtuiging en geweld. Vreedzame en gewelddadige acties tegen de apartheid*. Amsterdam: Babylon- De Geus.
- Buijs, F. J. (2002). *Democratie en terreur. De uitdaging van het islamitisch extremisme*. Amsterdam: SWP.
- Buijs, F. J. & Van Donselaar, J. (1994). *Extreem-rechts: aanhang, geweld en onderzoek*. Leiden: Leids Instituut voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek.
- Buijs, F. J., Demant, F. & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Carlsson, Y. (2006). 'Violent Right-wing Extremism in Norway: Community Based Prevention and Intervention'. In: P.G. Rieker, M. Halle & S. Schuster (eds.). *Prevention of Right-Wing Extremism, Xenophobia and Racism in European Perspective*. Deutsches Jugendinstitut. p. 12-29.
- Choenni, C. (1993). 'In stelling tegen politiek racisme'. *Beleid en Maatschappij*, vol. 20, nr.3, p. 109-113.
- Coffé, H. (2005). *Extreemrechts in Vlaanderen en Wallonië. Het verschil*. Roeselare: Roularta Books.
- Coolsaet, R. & Struye de Swielande, T. (2008). 'Zeitgeist and (de)radicalisation'. In R. Coolsaet (ed.). *Jihadi terrorism and the radicalisation challenge in Europe*. London: Ashgate.
- Cronin, A. K. (2006). 'How al-Qaida ends. The decline and demise of terrorist groups'. *International Security*, vol. 31, no.1, p. 7-48.
- Decker, S.H. & Van Winkle, B. (1996). *Life in the gang: family, friends, and violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Della Porta, D. (1995). *Social Movements, Political Violence and the State*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Donselaar, J. van (1991). *Fout na de oorlog: fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950 – 1990*. Amsterdam: Bakker.
- Donselaar, J. van (1995). *De staat paraat? De bestrijding van extreem-rechts in Europa*. Amsterdam: Babylon- De Geus.
- Donselaar, J. van (1997). 'Reageren op extreemrechts. Overheidsbeleid in België, Nederland en Duitsland.'. In: H. de Witte (red.). *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijke debat*. Leuven: ACCO. p.189-206).
- Donselaar, J. van (red.) (2005). *Monitor racisme & extremisme: Het Lonsdalevraagstuk*. Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.
- Donselaar, J. van & Rodrigues P.R. (red.) (2006). *Monitor racisme & extremisme: zevende rapportage*. Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.
- Duivenvoorden, E. (2000). *Een voet tussen de deur: geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999*. Amsterdam : Arbeiderspers.
- Duyvendak, J. W., Van der Heijden, H., Koopmans, R. & Wijmans, L. (red.) (1992). *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA.
- Eisinga, R., Lammers, J., Lubbers, M. & Scheepers, P. (1998). 'Het electoraat van extreem-rechtse partijen: individuele en contextuele kenmerken, 1982-1996'. In: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.). *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers. p.93-112.
- Elbers, F. & Fennema, M. (1993). 'Strategie tegen racistische partijen'. *Socialisme en Democratie*, vol. 50, nr.12, p.526-531.
- Englund, C. (2002). *Exit Motala - Case Study. An example of how to use integration into the society as a process of healing for different groups of people living in the margin*. Stockholm: National Focal Point of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC).
- Fennema, M. (1997). 'Het recht van vrije meningsuiting tegenover het recht op bescherming tegen rassendiscriminatie'. In: H. de Witte (red.). *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijke debat*. Leuven: ACCO. p. 155-170.
- Fennema, M. (2005). 'Populist parties of the right'. In: J. Rydgren (red.). *Movements of exclusion: Radical right-wing populism*. New York: Nova Science Publishers. p.1-24.
- Grunenberg, S. & Van Donselaar, J. (2006). 'Deradicalisering: lessen uit Duitsland, opties voor Nederland?'. In: J. van Donselaar & P. R. Rodrigues (red.). *Monitor Racisme & Extremisme: zevende rapportage*. Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.
- Ferrero, M. (2007). 'An economic approach to religious extremism'. In: C. Timmerman, W. Nonneman, D. Hustebaut, W. van Herck & S. Mels (eds.). *Faith based radicalism. Christianity, Islam and Judaism: between constructive activism and destructive fanaticism*. Brussel: P.I.E. Peter Lang . p.91-100.
- Gemeente Amsterdam (2007). *Amsterdam tegen radicalisering*. Amsterdam: Platform Amsterdam Samen.
- Goerzig, C. & Al-Hashimi, K. (2007). 'Change through debate - Egypt's counterterrorism strategy towards the Gamaa Islamia'. Paper for the Sith Pan-European Conference on International Relations, Turijn, 12-15 September.
- Graaff, B. de (2007). 'The risks of the (overly?) broad-based approach in Dutch counterterrorism policy.' In: *Radicalisation in broader perspective*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding. p.49-58.
- Groen, J. & Kranenberg, A. (2006). *Strijders van Allah*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Groen, J. & Kranenberg, A. (2006b). 'Zo duw je ze de illegaliteit in'. *De Volkskrant*, 22 juli.
- Groen, J. & Kranenberg, A. (2006c). 'Waar is je burqa?'. *De Volkskrant* 22 juli.
- Groen, J. & Kranenberg, A. (2006d). 'Bevriezing tegoeden leden Hofstadgroep 'onwettig''. *De Volkskrant*, 21 april.
- Heitmeyer, W., Müller, J. & Schröder, H. (1997). *Verlockender Fundamentalismus. Türkische Jugendliche in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Heywood, A. (2007). *Politics*. Third Edition. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Holsteyn, J. van & Mudde, C. (red.). *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Holsteyn, J. van (1998). 'Hans Janmaat, kamerlid'. In: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.). *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers. p.47-60.

- Horgan, J. (2005). 'Psychological factors related to disengaging from terrorism: Some preliminary assumptions and assertions'. In: C. Bernard (ed.). *A future for the young. Options for helping Middle Eastern youth escape the trap of radicalization*. Working paper. RAND National Security Research Division.
- Husain, E. (2007). *The Islamist. Why I joined radical Islam in Britain, what I saw inside and why I left*. London: Penguin Books Ltd.
- Husbands, C.T. (1998). 'De Centrumstroming in perspectief: hoe verschillend is Nederland?'. In: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.). *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers. p.175-192.
- Hutsebaut, D. (2007). 'Religious cognitive styles and ethnocentrism'. In: C. Timmerman, W. Nonneman, D. Hustebaut, W. van Herck & S. Mels (eds.). *Faith based radicalism. Christianity, Islam and Judaism: between constructive activism and destructive fanaticism*. Brussel: P.I.E. Peter Lang. p.169-180.
- International Crisis Group (2007). "Deradicalisation" and Indonesian prisons. Crisis Group Asia Report no.142. (www.crisisgroup.org).
- Juergensmeyer, M. (2001). *Terror in the Mind of God. The global rise of religious violence*. California: University of California Press.
- Klandermans, B. (1997). *The Social Psychology of Protest*. Oxford: Blackwell.
- Klandermans, B. & Mayer, N. (eds.) (2006). *Extreme right activists in Europe: Through the magnifying glass*. New York: Routledge.
- Klein, M.W. (1995). *The American street gang: its nature, prevalence, and control*. New York: Oxford University Press.
- Koenen, G. (2005). 'Gewapende onschuld. Subteksten van links-radicalen militanten in de jaren zeventig van de Bondsrepubliek'. In: J. Pekelder & F. Boterman (red.). *Politiek geweld in Duitsland. Denkebeelden en debatten*. Amsterdam: Duitsland Instituut en Mets & Schilt.
- Koning, M. de (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Kubacki, Z. (2007). 'The question of salvation and faith-based radicalism'. In: C. Timmerman, W. Nonneman, D. Hustebaut, W. van Herck & S. Mels (eds.). *Faith based radicalism. Christianity, Islam and Judaism: between constructive activism and destructive fanaticism*. Brussel: P.I.E. Peter Lang. p.131-138.
- Kurlantzick, J. (2008). 'A radical solution'. *Los Angeles Times*. 6 januari.
- Linden, A. & Klandermans, B. (2006). 'The Netherlands. Stigmatized outsiders'. In: B. Klandermans & N. Mayer (eds.). *Extreme right activists in Europe: Through the magnifying glass*. New York: Routledge.
- Lucardie, P. (1998). 'Een geschiedenis van vijftien jaar Centrumstroming'. In: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.). *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers. p.17-30.
- Meertens, R.W., Prins, Y.R.A. & Doosje, B. (2006). *In iedereen schuilt een terrorist. Een sociaal-psychologische analyse van terroristische sekten en aanslagen*. Schiedam: Scriptum.
- Meines, M. (2007). 'Radicalisation and its prevention from the Dutch perspective'. In: *Radicalisation in broader perspective*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding. p. 34-39.
- Mellis, C. (2007). 'Amsterdam and radicalisation: The municipal approach'. In: *Radicalisation in broader perspective*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding. p. 40-48.
- Ministerie van Justitie (2005). *Nota radicalisme en radicalisering*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Montlake, S. (2007). 'U.S. tries rehab for religious extremists. Singapore has reduced its detainee ranks with Islamic reeducation?'. *Christian Science Monitor*, edition 9. (www.csmonitor.com/1007/1009/p01s04-woap.htm).
- Mudde, C. (1998). 'Het programma van de Centrumstroming'. In: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.). *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers. p.31-46.
- National Council for Crime Prevention (BRÅ) (2001). *English Summary. Exit: A follow-up and evaluation of the organisation for people wishing to leave racist and nazï groups*. Stockholm.
- NCTb (2006). *Terrorismebestrijding op lokaal niveau. Handreiking*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding.
- Pape, R.A. (2005). *Dying to win. The strategic logic of suicide terrorism*. New York: Random House Inc.

- Pennings, P. & Brants, K. (eds.) (1985). *Rechts-extreme jongeren. Theorie en praktijk van politiek gedrag*. Amsterdam: Vakgroep Collectief Politiek Gedrag.
- Politieacademie (2007). *Onderzoeksrapport: Trots op Nederland*. (www.politieacademie.nl).
- Post, J.M. (2007). 'Countering Islamist Militancy. An Epidemiologic Approach'. In: C. Timmerman, W. Nonneman, D. Hustebaut, W. van Herck & S. Mels (eds.). *Faith based radicalism. Christianity, Islam and Judaism: between constructive activism and destructive fanaticism*. Brussel: P.I.E. Peter Lang. p.191-206.
- Rheims, B. (2002). *Ausstiegshilfen: Unterstützung für Aussteiger aus der rechtsextremen Szene*. Informations- und Dokumentationszentrum für Antirassismuserbeit in Nordrhein-Westfalen. (www.ida-nrw.de).
- Riel, C. van & Van Holsteyn, J. (1998). 'In de Raad. Over het functioneren van gemeenteraadsleden van extreemrechts'. In: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.). *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers. p.61-74.
- Rommelspacher, B. (2006). *Der Hass hat uns geeint. Junge Rechtsextreme und ihr Ausstieg aus de Szene*. Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- Rothbaum, S. (1988). 'Between two worlds. Issues of seperation and identity after leaving a religious community'. In: D.G. Bromley (ed.). *Falling from the faith. Causes and consequences of religious apostasy*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Rydgren, J. & Van Holsteyn, J. (2005). 'Holland and Pim Fortuyn: A deviant case or the beginning of something new?'. In: J. Rydgren (ed.) *Movements of exclusion: Radical right-wing populism*. New York: Nova Science Publishers. p.41-63.
- Schikhof, M. (1998). 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen'. In: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.). *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers. p.143-156.
- Silke, A. (2003). 'Becoming a terrorist'. In: A. Silke (ed.). *Terrorists, victims and society: psychological perspectives on terrorism and its consequences*. Chichester: Wiley. p. 29-53.
- Slootman, M. & Tillie, J. (2006). *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam: IMES.
- Smeets, H. & Steijlen, F. (2006). *In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006*. Amsterdam/Utrecht: Uitgeverij Bert Bakker/Moluks Historisch Museum.
- Spohn, W. (2007). 'Nationalism and religion in a globalising world. A multiple modernities perspective'. In: C. Timmerman, W. Nonneman, D. Hustebaut, W. van Herck & S. Mels (eds.). *Faith based radicalism. Christianity, Islam and Judaism: between constructive activism and destructive fanaticism*. Brussel: P.I.E. Peter Lang. p.25-42.
- Steijlen, F. (1996). *RMS: van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sterkens, C. (2007). 'Reflection on the limits of 'religious' explanations of violence. A social psychological perspective'. In: C. Timmerman, W. Nonneman, D. Hustebaut, W. van Herck & S. Mels (eds.). *Faith based radicalism. Christianity, Islam and Judaism: between constructive activism and destructive fanaticism*. Brussel: P.I.E. Peter Lang. p.181-190.
- Stern, J. (2003). *Terror in the name of God. Why religious militants kill*. New York: Harper Collins Publishers.
- Timmerman, C., Nonneman, W., Hustebaut, D., Van Herck, W. & Mels, S. (eds.) (2007). *Faith based radicalism. Christianity, Islam and Judaism: between constructive activism and destructive fanaticism*. Brussel: P.I.E. Peter Lang
- Vogel-van der Duin, E.M. (2006). *Rechtsextremisme en racisme bij jongeren: beweegredenen en motieven. Kwalitatief en exploratief onderzoek in Noord-Limburg*. Masterscriptie Universiteit Utrecht.
- Wagenaar, W. & Van Donselaar, J. (2006). 'Extreemrechtse formaties in Nederland'. In: J. van Donselaar & P.R. Rodrigues (red.). *Monitor racisme & extremisme: zevende rapportage*. Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden. p.111-137.
- Wiktorowicz, Q. (ed.) (2004). *Islamic activism: A social movement theory approach*. Bloomington: Indiana University Press.
- Willemse, R. (2007). 'Terrorism and radicalisation. A study in the Dutch context'. In: *Radicalisation in broader perspective*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding. p.23-33.

- Wit, K. de (2005). 'De partij maakt het verschil. Extreem-rechts in Vlaanderen en Wallonië'. *Facta*, vol.10.
- Witte, H. de (red.) (1997). *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijke debat*. Leuven: ACCO.
- Witte, H. de (1997). 'Een overzicht en evaluatie van strategieën ter bestrijding van extreem-rechtse partijen'. In H. de Witte (red.). *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijke debat*. Leuven: ACCO. p.171-188.
- Witte, H. de (1998). 'Torenhoge verschillen in de lage landen. Over het verschil in succes tussen de Centrumstroming en het Vlaams Blok'. In: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.). *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu Uitgevers. p.156-164.
- Wright, S.A. (1987). *Leaving cults: The Dynamics of Defection*. Washington, D.C.: Society for the Scientific Study of Religion.
- Wright, S.A. (1988). 'Leaving new religious movements. Issues, theory, and research'. In: D.G. Bromley (ed.). *Falling from the faith. Causes and consequences of religious apostasy*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Wright, S.A. (1991). 'Reconceptualizing cult coercion and withdrawal: A comparative analysis of divorce and apostasy'. *Social Forces*, vol. 70, no.1, p.125-145.
- Zemni, S. (2007). 'Islamism, radicalism and jihad. At odds with modernity?'. In: C. Timmerman, W. Nonneman, D. Hustebaut, W. van Herck & S. Mels (eds.). *Faith based radicalism. Christianity, Islam and Judaism: between constructive activism and destructive fanaticism*. Brussel: P.I.E. Peter Lang. p.275-292.
- Zuijdgheest, N. (2007). 'Tien procent blijft liegen'. *Wordt Vervolgd*, nr. 10, p. 24-25. Amnesty International.